

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՕԶԱՆ

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ)

Գրեց՝ ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Փետրուար 22, 1920
Լոնդոն

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՊՕԼ ԿԱՄՐՈՆԻ ՀԵՏ

Մեր սահմանները որոշող յանձնաժողովի առաջին նիստին իմ եւ Կամերերի հետ եղած վիճարանութիւնից յետոյ, գնացի Ալբերդ Քոմային գանգատ, որ այդ պահուն Լոնդոն էր գտնուում, որպէս Ազգերի Լիգային կից Միջազգային Աշխատանքի կոմիտէի նախագահ:

Ես ասացի, որ մեզ համար ծանր է ու կսկծալի Ֆրանսիայի ներկայացուցիչի վարժունքը եւ բնաւ չի համապատասխանում տարիների մեր գուրգուրած յոյսերին եւ մեր խորունկ համակրանքին դէպի Ֆրանսիան:

— Ո՞վ է մեր ներկայացուցիչը Յանձնաժողովում:

— Կամերեր, — պատասխանեցի

— Oh, il est peu francais, que son nom! (Նա նոյնքան քիչ ֆրանսիացի է, որքան իր անունը):

Ուզեց ասել, թէ Կամերեր հրէայ է, ինչ որ ճիշդ է:

— Թող այդպէս լինի, — ասացի, — բայց նա խօսում է Ֆրանսիայի անունից: Շատ եմ խնդրում ձեզ, որ մեր բարեկամ միջնորդ լինել մեր եւ ձերոնց մէջ: Բերթըլսոն էլ բաւական վատ է տրամադրուած:

Եւ խնդրեցի Փաշային եւ ինձ տանել Միլըրանի մօտ: Խոստացաւ:

Այս տեսակցութիւնն էր նշանակուած այսօր: Մեզ հետ լինելու էր ե՛ւ պատրիարքը: Եւ երբ հասանք ֆրանսիական դեսպանատան, փոխանակ Միլերանի, մեզ ընդունեց Paul Cambon — դեսպանը:

Փաշան, ըստ սովորութեան, խօսեց Կիլիկիայի մասին: Ես զգուշութեամբ խօսքը դարձրի ամբողջ Հայաստանին վերաբերեալ խնդիրների մասին:

P. Cambon-ի տուած պատասխաններից պարզուեց. —

1) Որ Ֆրանսիան տրամադիր չէ Կիլիկիայից հեռանալ, եւ գուցէ ստիպուած լինի պահել այնտեղ թուրքական Suzerainete': Ի հարկէ, կայ Suzerainete' եւ Suzerainete' անուանական է լինելու, առանց վալիների, միւթէսերիֆների:

2) Որ Կիլիկիայում հայերը նկատուում են, որպէս մի գաղութ, որ իր պաշտպանութիւնը կ'ունենայ:

3) Որ մենք անպատճառ ծով կ'ունենանք, — որովհետեւ աւելացրեց, Լե-

հաստանն անցեալում ծովի պակասից մեռաւ: Նոյնը կը լինի եւ ձեզ հետ, եթէ մնաք առանց ծովերի ելքի:

Մարտ 16, 1920
Լոնդոն

ԵՐՐՈՐԻ ԶՐՈՅՑ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ՈՐՈՇՈՂ
ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ» ՀԵՏ

Այսօր երրորդ անգամ լինելով ներկայացանք Յանձնաժողովին Փաշան, ես, գեներալ Կորգանեան եւ Պատրիարքը:

Ներկայ էին՝ Vansittard, Kamerer եւ գնդապետ Castoldi: Նախագահը յայտարարեց հետեւեալը.

«Conseil Supreme-ը, միաձայն որոշած լինելով կարծել ազատ անկախ հայ պետութիւն, եւ քանի որ մինչեւ այժմ կարելի չ'եղաւ որեւէ պետութեան յանձնել Հայաստանի մանդան, ուստի առաջարկուեց Ազգերի Լիգային իր հովանու տակ առնել նորակազմ Հայ պետութիւնը: Յանձնաժողովը հրահանգ ունի հարցնել հայ պատուիրակներին, թէ ի՞նչպիսի կարիքներ կան, որ մանդատները պիտի լրացնի, զինուորական, ֆինանսական, վարչական ինչ կարիքներ կան, եւ ո՞րն է այդ կարիքների չափը»:

Մենք ժամանակ խնդրեցինք պատասխանելու այդ հարցերին: Մեզ տրուեց 4-5 օր ժամանակ:

Ես հարց դրի, թէ որո՞նք են սահմանները Հայաստանի: Դա անհրաժեշտ է գիտենալ դրուած հարցերին պատասխանելու համար:

Vansittard ասաց ինձ թէ «իրաւացի էք, բայց եթէ մենք գաղտնիք ենք պահում այդ առժամանակ: Դա պարզապէս ձեր շահերի տեսակէտից: Լաւ չէ, որ թուրքերն այժմէն իմանան, թէ ի՞նչ է խլուում նրանցից: Այլապէս նրանք կարող են պատրաստութիւններ տեսնել: Սակայն, կարող եմ ձեզ ասել, որ դուք կ'ունենաք երկու խոշոր հատուածները Հայաստանի՝ կովկասեան ու թուրքական, Վան, Բիթլիս, Մուշ, նաեւ էրզրում, եւ շատ աւելի անդին քան էրզրում, բայց առանց հասնելու Երզնկային, ի հարկէ մէջ առնելով Մամախաթուն: Մնացածը յոյս ունեմ դուք գիտէք»:

Անխորժ տպաւորութիւն գործեց սկզբում եւ որ երբ նախագահը յայտնեց թէ մեր մանդատն առաջարկուած է Ազգերի Լիգային, Փաշան ի պատասխան յայտնեց թէ՛ մենք այդ գիտենք Matin-ից եւ շտապով գրպանից հանելով յիշեալ թերթի մի կտրոնը, սկսեց բարձրաձայն կարգալ այդ լուրը:

Այս ժողովից յետոյ՝ Աջմեանի եւ Օհաննէս Ուան Մասեհեանի մասնակցութեամբ պատրաստեցինք խորհրդականների վերաբերեալ փաստաթղթերը, ինչպէս եւ մեր զինուորական պետքերի չափը: Այս առթիւ եղած ժողովում Փաշան ներկայացրեց մի ծրագիր, որով մեր անկախութիւնը շատ էր սղմուում եւ շատ լայն իրաւունքներ էր տրուում մանդատէրի ներկայացուցիչ բարձր կոմիսարին եւ մասնաւորապէս ինչ որ վարչական մարմնի որը կոչուում է Canseil Mixte — բազկացած կիսով չափ հայերից եւ պետութիւնների ներկայացուցիչներից բարձր կոմիսարի նախագահութեան տակ:

Իմ եւ Փաշայի մէջ այս առթիւ բռնուն վէճ եղաւ: Փաշան եւ Պատրիարքը պնդում էին թէ՛ մենք անկարող պիտի լինենք մեզ կառավարել, հետեւապէս օտար ներկայացուցիչների իրաւասութիւնը պէտք է շատ լայն լինի, մասնա-

ւորապէս Canseil Mixte-ի: Ես ղիմադրում էի եւ ղէմ էի մասնաւորապէս Canseil Mixte-ի գոյութեանը:

Ի վերջոյ, փոխադարձ ղիջողութեամբ համաձայնութեան եկանք: Ես ընդունեցի, որ մանղան լինի փոխանակ տասնի քսան տարով: Փաշան եւ իւրաքիչները համաձայնութեան հրաժարուել Canseil Mixte-ից եւ խորհրդականներին տրուելիք մի շարք իրաւունքներից:

Ինձ յաջողուեց վերջնական տնօրէն պահել մեր պարլամենտը:

Մարտ 17, 1920

Լոնդոն

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԼՈՆԴՈՆԻ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԳԵՍՊԱՆԻ ՀԵՏ

Այսօր Օհաննէս Խան Մասեհեանի հետ զնացինք տեսնուելու ամերիկեան դեսպանի հետ:

Յայտնեցինք, որ Դաշնակիցները մեր խնդիրը կարգադրում են ըստ իրենց քմաց: Այս պարագաներում որքա՞ն յոյս կարող ենք դնել ամերիկեան ազդեցութեան վրայ յօգուտ մեզ:

Դեսպանը յայտարարեց, որ Ամերիկան պաշտօնապէս չի մասնակցում, բայց բոլորովին անմասն չէ: Այսօր այլեւս անօգուտ է յուսալ Ամերիկեան մանղատի վրայ. մեր երկրի ներքին շփոթն առ այժմ այդ անհնարին է դարձնում: Դա կարող է լինել, բայց քաւական ուշ:

Այս վերջին յայտարարութիւնը մեզ համար անակնկալ էր:

Մարտ 18

Մեր կառավարութեան հրահանգի համաձայն այսօր զնացի շնորհակալութիւն յայտնելու ճապոնական դեսպանին՝ մեր պետութիւնը ճանաչելու առթիւ:

Փաշան ինձ հետ էր:

Մարտ 22, 1920

Լոնդոն

ԶՐՈՅՑ ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՅԻ II-ՐԳ ԳԱՐՏՈՒՂԱՐ ՆԻԿՂԼՍՐՆԻ ՀԵՏ

Այսօր Ալէքսանդր Buxton-ից ճաշի հրաւէր ստացայ, ուր յատուկ նպատակով լինելու էր եւ Նիկղլսրն:

Ճաշի ընթացքում Նիկղլսրն խնդրեց ինձ մի քանի տեղեկութիւն պանթուրանիզմի մասին եւ շատ զարմացաւ լսելով ինձնից, որ պանթուրանիզմի իսկական հայրենիքը Թուրքիան չէ, այլ Ադրբէյջանը, եւ առհասարակ թաթարաշխարհը: Բուն պարսիկ ժողովուրդը անմասն է եւ այդպէս էլ կը մնայ:

Ապա նա ինձ յայտնեց հետեւեալը.—

Աղղերի Լիգան, ստանալով Canseil Supreme-ի առաջարկը Հայաստանի մանղատի մասին, խիստ մտահոգուել է: Առաջին մտածումն է եղել մերժել: Յետոյ, խորհել են, թէ զուցէ լաւ առիթ է այս ցոյց տալու թէ՛ Լիգան մի իրական, կենդանի օրգանիզմ է. ուստի որոշել են պայմաններ դնել Conseil Supreme-ին.—

1) Քանի որ Աղղերի Լիգան ո՛չ միջոցներ ունի եւ ոչ իսկ ցանկութիւն պատերազմ յայտնելու Թուրքիային մաքրելու հայ հողերը, ուստի Դաշնա-

կիցները պէտք է միջոցներ ձեռք առնեն հեռացնելու Մուստաֆա Քեմալի եւ առհասարակ Միլլի ոյթերը Հայաստանից .

2) Պէտք է յանձն առնեն ապահովել 5,000,000 Փուլետ ստերլինդ փոխառութիւն Հայաստանի համար : Այս փոխառութիւնն, ասաց, կամ պէտք է բաժանել Ազգերի Լիգայի անդամ բոլոր պետութիւնների վրայ, կամ Թուրքիայի հետ դաշնադիրն ստորագրող պետութիւնների .

3) Canseil Supreme-ը պէտք է ապահովի նաեւ ռազմական օգնութիւն .

4) Պէտք է տայ բոլոր պէտք եղած քաղաքացիական եւ զինուորական խորհրդականները .

6) Պէտք է ապահովել Բաթումից մեր ելքը :

Աւելացրեց, որ կան պետութիւններ, որոնք տրամադիր չեն ընդունել նիւթական զոհաբերութիւններ : Լաւ կը լինի խօսել Վենիդելոսին, որը անկեղծօրէն հայասէր է : Եռանդուն պաշտպան է նաեւ Բելգիայի ներկայացուցիչ-դեսպանը : Ոորհուրդ տուեց առհասարակ պատրաստել մտքերը :

Իմ հարցին թէ՛ ովքե՞ր են լինելու խորհրդականները, պատասխանեց . «Հաւանաբար անգլիացիներ եւ ամերիկացիներ . առաջինները քաղաքացիական, երկրորդները՝ զինուորական» :

Իմ միւս հարցին թէ՛ ինչո՞ւ Անգլիան չընդունեց Հայաստանի մանդատը, պատասխանեց թէ Ֆրանսիան կը դժկամակի : Յայտնեց, որ մեզ մեծ պաշտպան է Ազգերի Լիգայի գլխաւոր քարտուղար Eric Drummond :

Մարտ 23, 1920

Լոնդոն

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԹՈՓՉԻԲԱՇԵԻԻ ՀԵՏ

Ինքն էր խնդրել տեսնել Պօղոս փաշային : Վերջինս ցանկացել էր, որ դա իմ ներկայութեամբ լինէր : Եկաւ ե՛ւ Օհաննէս Ուան Մասեհեան :

Թոփչիբաշեւը նախ երկար նստեց լուռ : Իր հետ էր Մեխտիիվը : Ստիպուած եղանք մենք զրոյց բաց անել մեր սահմանների մասին եւ հարց դրինք, թէ քանի որ երկիրները, մեր կառավարութիւնները ցարդ համաձայնութեան չեկան, գուցէ լաւագոյնն է այդ խնդիրը փոխադրել այստեղ Ուաղաուլթեան Համագումարին մօտիկ լուծելու համար :

Թոփչիբաշեւը խուսափողական պատասխաններ տուեց . առարկեց, որ տեղում այդ հարցն աւելի լաւ կը լուծուի . ապա վերկացաւ գնալու ու ասաց, որ ինքը պատրաստ չէր այս զրոյցին եւ եկել էր պարզապէս քաղաքավարական այցի :

Երբ նա դուրս գնաց, Փաշան հիասթափուած ու ձանձրացած՝ բացականչեց .

— Tout a fait comme le turc !

«Ես ուրախ եմ, որ դուք ճանաչեցիք սրանց եւ այլեւս չէք մեղադրի մեզ, թէ մենք անհաշտ ենք մեր հարեւանների հետ :

Մարտ 28, 1920

Լոնդոն

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՉԽԵԻՉԵԻ ԵՒ ԱԻԱԼՕՎԻ ՀԵՏ

Մեր սահմանները որոշող Յանձնաժողովում մեզ յայտնեցին, թէ առ այժմ որոշուելու են մեր սահմանները Թուրքերի հետ, մինչդեռ Կովկասում

երեք հանրապետութիւններն իրենք պիտի համաձայնութեան գալու աշխատին: Երբ այդ չլինի, Նազաղութեան Համագումարը կը միջամտի: Եւ մեզ խորհուրդ տուին զրուցել մեր հարեւանների հետ:

Այս պատճառով նախ ես մենակ տեսնուեցի Չխէիձէի եւ Աւալովի հետ, յայտնեցի, որ մենք կը կամենայինք մեր սահմանների մասին խօսել իրենց հետ եւ հրաւիրեցի հանդիպել իմ երկու ընկերներ՝ Փաշայի եւ Օհաննէս Սանի հետ: Նրանք համաձայնեցին:

Այս քայլն անելու պէտք տեսայ.

1) որովհետեւ այդպէս էր Նազաղութեան Համագումարի ցանկութիւնը.

2) Սատիսեան իր փետրուար 6-ի նամակով յայտնում էր ինձ, թէ դեռ համաձայնութեան չեն եկել վրացիների հետ եւ «թէ դիտաւորեալ ձեւով ձգձգում ենք բանակցութիւնները».

3) Որդին Սրբազան Մուրադբէգեան Կովկասից յայտնեց, որ Մամիկոնեան Ստեփանը նրան ասել է, թէ իրենք սպասում են սահմանափէճի լուծումը Նազաղութեան Համագումարից:

Ահա այս պատճառներով ես այս տեսակցութիւնն առջ բերեցի, եւ մենք հաւաքուեցինք Փաշայի մօտ: Եկան Չխէիձէ, Աւալով: Ներկայ էինք Փաշան, Օհաննէս Սանը եւ ես:

Մեր դիտաւորութիւնն էր համաձայնութեան գալ վրացիների հետ, իսկ Ադրբէյջանի մասին անմիջապէս դիմել Նազաղութեան Համագումարին եւ խնդրել լուծել մեր սահմանափէճը, քանի որ ո՛չ մի յոյս չկայ թաթարների հետ իրաւախոհ լինել: Ուստի եւ առաջարկեցինք վրացիներին հետեւեալը.— թէ քանի որ, հակառակ կնքուած համաձայնութեան, մեր կառավարութիւնները ցարդ անկարող եղան համաձայնութեան գալ, լաւագոյնն է՝ դիմենք եւ խնդրենք, որ այդ հարցը մեզ յանձնուի, պատուիրակութիւններս, այստեղ՝ կամ համաձայնութեան գալու, կամ այստեղ արբիդրածի յանձնելու:

Չխէիձէն եւ Աւալովն սկզբում պատրաստակամութիւն յայտնեցին քրննել այդ խնդիրը: Երկուքն էլ գտան, որ մենք պարտական ենք քայլեր անել, եւ թէ իրաւ է, որ տեղում այդ խնդիրը չի լուծուի եւ դրանից մենք ամէնքս էլ կը տուժենք: Միայն աւելացրին, թէ բարւոք կը համարէին, ինչ եւ լինի, այդ դիմումը մեր կառավարութիւններին թաթարների ընկերակցութեամբ կատարել:

Մենք պատասխանեցինք թէ՛

1) Թոփչիբաշեւի հետ ունեցած մեր զրոյցից յետոյ, այդպիսի փորձն անօգուտ ենք համարում.

2) Չենք հաւատում առհասարակ նրանց հետ դէմ առ դէմ բանակցութիւններով համաձայնութեան հասնելուն: Ապացոյց՝ նրանց յարձակումները մեր երկրի վրայ եւ նրանց ուխտադրութ ընթացքը.

3) Նրանց դաշնագիրը թուրքերի հետ, որ հրատարակեց Times-ը այլեւս տեղիք չի թողնում նոր փորձի:

4) Նրանց պահանջներն ու ընթացքը հնար չեն տալիս նմանողութիւն գտնել մեր երկիրն զբաղեցնող խնդիրների հետ եւ հետեւապէս չի կարելի նրանց հետ ընդհանուր լեզու գտնել:

Վերջապէս, 5) երբ մենք իրար հետ համաձայնեց, աւելի կը հեշտանայ համաձայնութիւնը եւ թաթարների հետ, որ համարում ենք անհրաժեշտ:

Չիէիձէն եւ Աւալովը առարկեցին, թէ առանց թաթարների որևէ քայլ մեր կողմից կը նկատուի փորձ նրանց առանձնացնելու եւ թէ երեքի միասին կատարած դիմումը լաւ տպաւորութիւն կը թողնի սակնքի վրայ:

Մենք հասկցրինք թէ տպաւորութիւն թողնելու համար չէ, որ մենք խօսում ենք, այլ իրական հետեւանքի հասնելու համար, եւ քանի որ մենք ո՛չ մի յոյս չունենք իրաւախոհութեամբ համաձայնութեան դալու թաթարների հետ, — ինչպէս հաստատում են իրենք վրացիները — անօգուտ, նոյնիսկ վնասակար է նրանց էլ հրաւիրել, քանի որ նրանք ձգձգելով, արդեւէ կը լինեն առհասարակ գործի յաջողութեանը:

Չիէիձէ եւ Աւալովը, իրենք եւս համաձայնելով, որ մենք իրաւունք ունենք մեր գնահատումի մէջ, բայց շարունակեցին խնդրել արտօնել իրենց գէթ խօսել թաթարների հետ, գուցէ լաւ տրամադրութիւն գտնեն:

Մենք պատասխանեցինք թէ՛ «կարող էք խօսել, ո՛չ մեր կողմից այլ մեր կողմից»:

Միաժամանակ նրանք համաձայնեցին մեզ հետ համանման դիմում անել իրենց կառավարութեան եւ խնդրեցին մի օր ժամանակ տալ խորհելու այս դիմումի մասին:

Մեր հարցին՝ եթէ թաթարները չհամաձայնին, իրենք դարձեա՞նք պատրաստ են մեզ հետ քայլեր անելու թէ ոչ, նրանք խուսափողական պատասխաններ տուին:

Նրանք դուրս գնացին եւ մենք այն հաստատ համոզման մնացինք, որ վրացիք ու թաթարները դադտնի դաշնադրով կապուած են եւ անջատ քայլեր անելու տրամադիր չեն: Մենք գրեթէ կասկած չունէինք, որ յաջորդ նիստին նրանք աւելի խուսափողական ընթացք են ունենալու:

* * *

Յաջորդ տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ մարտ 30-ին, վրացիների մօտ:

Չիէիձէն յայտարարեց, թէ ինքը խօսել է Թոփչիբաշեւի հետ եւ թէ վերջինս համաձայն է մեր ընդհանուր քայլին մասնակցել, թէ ամէն ինչ կախուած է մեր անելիք դիմումի բնոյթից:

Մենք՝ (Փաշան, Օհաննէս Խան եւ ես) պատասխանեցինք, որ անցեալ նիստում գրեթէ մենք համամիտ եղանք, թէ խնդրելու ենք մեր կառավարութիւններին սահմանափէճը փոխադարձ պատուիրակութիւններին յանձնել լուծելու համար, քանի որ տեղում այդ անհնարին է:

Չիէիձէն պատասխանեց մի երկար ուսերէն ճառով (որ ի դէպ էր ասել խիստ երկար ու ձանձրալի թուաց իմ երկու ընկերակիցների), որով ճշնում էր ապացուցանել թէ՛ 1) իր կառավարութիւնն այսպիսի դիմում չի ընդունի առանց խորին դժկամակութեան, 2) իր համար շատ էլ պարզ չէ այդպիսի դիմումի անհրաժեշտութիւնը, 3) այդպիսի քայլին չեն մասնակցի թաթարները: Ուստի առջարկում էր մի պարզ հեռադրով խորհուրդ տալ մեր կառավարութիւններին, որ նրանք փութացնեն սահմանափէճերի լուծումը եւ այդպիսի դիմումն այն լաւութիւնն ունի, աւելացնում էր նա, որ թաթարներն էլ կը ստորագրեն:

Մենք պատասխանեցինք, որ 1) վերջին տեսակցութիւնից յետոյ, մենք փոփոխութիւն ենք գտնում վրացիների տրամադրութեան մէջ, 2) թաթարների մասնակցութեան վերաբերեալ մեր արտայայտած տեսակէտը մնում է

իր ոյժի մէջ եւ մենք չենք կարողանում ըմբռնել պ. Չխէիձէի յամառութիւնը նրանց եւս քաշելու մեղ հետ, երբ ինքն էլ հաւատացած է, որ դրանից արդիւնք ստացուելու չէ. 3) լուկ այդպիսի խորհուրդը մեր կառավարութեան կը նկատուի պարզապէս հեզնութիւն, քանի որ Կովկասում նրանք շատ աւելի դառնօրէն զզոււմ են ու գիտակցում խաղաղութիւն հաստատելու անհրաժեշտութիւնը, թէ ցարդ չեն կարողացած համաձայնութեան գալ, պարզապէս նրա համար, որ շատ են խափանառիթ տեղական հանգամանքները, եւ 4) եթէ դիմումն լինելու է մեր կողմից, դա պէտք է լինի առաջին տեսակցութեանը արտայայտած մեր հիմունքներով, այսինքն՝ փոխադրել տալ այստեղ այդ ծանր վէճերը, որոնցից հաւասարապէս տուժում են ամէնքը:

Կարելի չեղաւ համոզել վրացիներին: Հետագայ խօսակցութեան մէջ աւելի եւս պարզուեց, որ վերա-թաթարական զաղտնի համաձայնութիւն գոյութիւն ունի:

Մարտ 31, 1920
Լոնդոն

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱՅԻ ՆՈՐ ՈՏՆՁԳՈՒԹԻՒՆԸ

Այսօր Լոյդ-Ջորջից ստացուեց մեր պետութեան փոքրամասնութիւն կազմող ցեղերի եւ լեզուների վերաբերեալ Խաղաղութեան Համադումարի կազմած Statut-ը, որի մասին մեր նկատողութիւններն էին պահանջուում: Մենք քննեցինք եւ եկանք այն եզրակացութեան, որ այդ Statut-ը կազմուած է շատ լաւ ոգով եւ ընդունեցինք գրեթէ անփոփոխ:

Փաշան վերջում կարգաց իր կազմած գիրը Խաղաղութեան Համադումարին ուղղած, որով յայտնում էր մեր գոհունակութիւնը յիշեալ Statut-ի ոգուն ու տառին:

Ես զարմանքով տեսայ, որ առաջին անգամ ամիսներից ի վեր, Փաշան պաշտօնական նամակը գրել է իր անունից եւ ըստ երեւոյթին, աշխատել է ինձ, իբրեւ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահի, անգիտանալ եւ մենակ ստորագրել: Ես յայտնեցի իմ զարմանքն ու զժկամակութիւնը:

Փաշան յայտնեց, որ ինքը տրամադիր էր մենակ ստորագրել, բայց նա զէմ չէ, թէ ես էլ կամենամ ստորագրել:

Ես հասկացրի թէ դա իմ ցանկութիւնը չէ միայն, այլ իմ պաշտօնական պարտքը: Եւ ստորագրեցի:

Մեծ Երաժիշտ Չիրիարոսի
Եւ կորովի Կվադինդի :
Ու ապրեցին նրանք երկար ,
Իրարու հետ խաղաղարար ,
Ջերմ ու սրտբաց զրոյց արին ,
Թէ ի՞նչ անեն , ի՞նչ հնարքով
Համայն ցեղերն յառաջ տանին :

(Շարունակելի)

- Հնդիկ ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆԸ
Չիրիարու — երաժիշտ , ոգիների աշխարհ-
հի տէրը .
- 2) Կվադինդ — զօրեղ մարդ .
- 3) Պոնիմահ — հանդերձեալ աշխարհ .
- 4) Ենադիչէ — ծոյլ եւ խաղամուլ , թե-
թեւսոյիկ .
- 5) Պովիտինգ — Սէնթ Մարի գետը , Մի-
ացեալ Նահանգներում .
- 6) Աիմիկ — կուղբ :

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՕՉԱՆ

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ)

Գրեց՝ ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Ապրիլ 8, 1920

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԼՈՐՏ ԿԸՐՉԸՆԻ ՀԵՏ

Այսօր , ապրիլի 8-ին , ճաշից յետոյ՝ ժամը 7-ին Բրիտանական արտաքին գործոց նախարարութեան շէնքի մէջ Պօղոս փաշան , Ջաւէն պատրիարքն ու ես տեսակցութիւն ունեցանք արտաքին գործոց նախարար Լորդ Կըրզընի հետ :

Ես դէմ էի պատրիարքի ներկայութեանը ինչպէս եւ բոլոր նման դէպքերում , որ նա միայն դիւանագիտական զրոյցի բնոյթն է փոխում դարձնելով այն աղերսական : Բայց ինչպէս միշտ , ե՛ւ պատրիարքը ե՛ւ Պօղոս փաշան ու իր շրջապատը պնդեցին նրա ներկայութեան անհրաժեշտութեան վրայ : Անօգուտ համարեցի դիմադրել խոյս տալու համար անհաճոյ զրոյցից , մանաւանդ , որ պատրիարքը այդ նպատակով կանչուած էր Մանչեստրից : Ուզեցին Կըրզընի մօտ տանել նաեւ Խորէն Սրբազանին : Վերջինս մերժեց , համարելով իր ներկայութիւնը անօգուտ : Համոզուած եմ , որ Խորէն Սրբազանը իր ընթացքով կամեցաւ օրինակ տալ պատրիարքին , բայց այդ նպատակին չծառայեց :

Լորդ Կըրզընը 60-ին մօտ մարդ է , նեղ ճակատով , վառ , բայց անհաճոյ աչքերով , եւ ընդհանրապէս անհրապոյր արտաքինով : Խօսում է ցածրաձայն , թաւ շէշտով , որ նրա խօսքին տալիս է առանձին անախորժ խորհրդաւորութիւն :

Կանխապէս համաձայնել էինք, որ Փաշան կը խօսի Կիլիկիայի եւ մեր մանդատի մասին, իսկ ես՝ Կովկասեան մեր սահմանների:

Փաշան անգլիերէն շնորհակալութիւն յայտնեց Լորդին իր բոլոր բարեացակամութեան համար դէպի հայ ժողովուրդը, ապա նրա ուշադրութիւնը հրաւիրեց ընդհանրապէս Կիլիկիայի եւ մասնաւորապէս Հաճընի հայութեան օրհասական վիճակի վրայ: Ասաց, որ անգլիացիք տուին Կիլիկիան Յրանսիային, որ սակայն լքել է հայերին թիւրք բանդաների կատաղութեանը:

— Մենք չենք «տուել» Կիլիկիան, — պատասխանեց Լորդը Ֆրանսերէն — այլ միայն «թողինք» այն Յրանսիային: Տարաբաղտաբար, Ֆրանսիացիք ինչ որ արին այնտեղ, վատ արին: Միւս կողմից՝ մենք այլեւս անկարող ենք ձեզ օգնել Կիլիկիայում, որովհետեւ Սըր Մարք Սայքս ժորժ Պիկոի 1916-ին, համաձայնութիւնը կայ, որով Կիլիկիան նկատուում է որպէս Ֆրանսիական գոնա (չրջան): Ես իմ բոլոր ուշադրութիւնը դարձրել եմ Հիւսիսային Հայաստանի վրայ, որ ես կը կամենայի դարձնել կաղմակերպուած, հաստատուն պետութիւն: Դուք գիտէք իմ համակրութիւնը դէպի ձեզ: Ձեր պետութիւնը ես առաջինը պահանջեցի ճանաչել. եւ այսօր Պարիզ մեկնող մեր ներկայացուցիչներին ես վճռապէս հրահանգեցի Ligue des Nations-ի (Ազգերի Լիգի) խորհրդի առաջիկայ նիստին խանդով պաշտպանել ձեզ:

— Հայաստանի մանտաղի համար անշուշտ, — վրայ բերեց Փաշան:

— Ո՛չ, այլ protection-ի, Ligue des Nation-ի Protection, — պատասխանեց Լորդը:

Ես միջամտեցի:

— Դուք Հիւսիսային, այսինքն՝ Միացեալ Հայաստանի մասին խօսեցիք, Միջօրդ ասացի, այս առթիւ ներեցէք ինձ երկու խօսք ասել: Երբ Գերագոյն Որհնուրդն այստեղ մեր պետութեան սահմանների քննութիւնը ձեռք առաւ, մենք հաւատ ունէինք, որ միաժամանակ որոշուելու են մեր սահմանները նաեւ մեր երկու հարեւանների՝ Վրաստանի եւ Ադրբէյջանի հետ: Տարաբաղդաբար, Գերագոյն Որհնուրդը վերջին պրոբլեմը թողեց առկախ: Խնդրում եմ նկատի առնել, որ զինադադարից ի վեր սահմանների անորոշութեան պատճառով մեր երկիրը ենթակայ է բազմապիսի աղէտների: Վրացիք, օգտուելով իրենց հաղորդակցութեան գերակշռութիւնից, ճնշում են մեզ տնտեսապէս, որպէսզի ստիպեն մեզ զիջել յօգուտ նրանց մեր մի քանի հայաշատ հողամասերը՝ Լօսի, Բօրչալու, Ախալքալակ: Թաթարները, օգտուելով մեր ծանր կացութիւնից, թէեւ ժամանակաւորապէս — բայց տիրեցին Ղարաբաղին եւ աշխատում են զինու ուժով տիրել նաեւ մեր Զանգեզուրը եւ Նախիջևանը, ուր մեր դէմ հանեցին ապստամբութիւն եւ ջարդեցին տեղական հայ ազգաբնակչութիւնը: Այս բոլորից ծագում է մի անհանդուրժելի կացութիւն, որ կորստաբեր կերպով է անդրադառնում բոլոր տարրերի տնտեսական ու ֆիզիկ գոյութեան վրայ: Հակառակ բազմիցս կատարուած փորձերին, երեք կառավարութիւնները, տարաբաղդաբար, չկարողացան ցարդ որեւէ համաձայնութեան գալ: Յոյս ունէինք, որ Գերագոյն Որհնուրդը կը միջամտէր եւ կը լուծէր այս կնճիռը, որ արիւնհեղութեան եւ աւերածի պատճառ է: Չեմ ուզում մեղադրել մէկ կողմը եւ արդարացնել միւսը: Բայց խնդրում եմ հաւատալ, քանի որ սահմանավէճերը Կովկասում հարթուած չեն, անհնարին:

կը լինի խաղաղութիւնը այդ երկրներում: Երբ Թուրքաց Հայաստանի գրաւման ժամը հասնի եւ մեր զօրքերը գործուկցութեան կոչուին, նրանք պէտք է իրենց թիկունքն ապահով զգան Վրաստանի եւ Ալբերէյլանի կողմից: Մենք խնդրում ենք ձեզ աջակցել, որ մեր կովկասեան սահմանավէճերը ժամ առաջ յարգարուն: Մեր երկրի ապագան ու խաղաղութիւնը ամբողջապէս կախուած է զրանից: Խնդրում ենք լուծել այդ հանգոյցը, թերեւս arbitrage-ով (իրաւարարութեամբ):

— Իրաւունք ունիք,— պատասխանեց Լորդը,— մենք այդ գիտակցել ենք: Arbitrage-ը անօգուտ է: Այս մտքով լինելիք դիմումը չի կարող հետեւանք ունենալ: Մենք վճռել ենք՝ երբ Թիւրքիայի հետ դաշնագիրն ստորագրուի, Անդրկովկաս ուղարկել մի քանի յանձնաժողովներ՝ երեք պետութիւնների սահմանները որոշելու: Ստիպուած եմ, սակայն, նկատել, որ ձերոնք, յատկապէս Դաշնակցական կուսակցութիւնը, որին դուք եւս կարծեմ պատկանում էք պ. Ահարոնեան — իրե՛նք են, որ խաղաղութիւնը յաճախակի խանդարելու առիթներ են տալիս: Ձեր երեք շէֆերը՝ Դրօ, Համագասպ եւ Գիւլիանդանեան պարագլուխ եւ առաջնորդ են այն խմբերի, որոնք թաթար գիւղեր են աւերել եւ կոտորած արել Ձանգեղուրում, Սուրմալուում, Էջմիածնում, Ձանգիրասարում: Սա անհանդուրժելի է: Նայեցէ՛ք,— նա ձեռք առաւ սեղանի վրայից մի ծալ պաշտօնական թղթեր—նայեցէ՛ք, ահա դեկտեմբերի մէջ, վերջին ամիսները օր աւուր ինձ հաղորդում է իմ ներկայացուցիչ Վարդրոպը աւերուած թաթար գիւղերի ցանկը: Թաթարական պաշտօնական զեկոյցը խօսում է 300 թաթար գիւղերի աւերումի մասին: Սա ձեր դատին կարող է մեծապէս վնասել:

Լորդն այս բոլորն ասում էր ջերմութեամբ եւ գրեթէ վրդովմունքով:

— Պ. Նախարար,— ասացի,— ձեր մեղադրանքը չափազանց ծանր է եւ չափազանց վճռական: Ներեցէ՛ք, որ պէտք եղած բացատրութիւնը տամ: Իրաւունք չեմ համարում ինձ վէճի ենթարկել ձեր արած յայտարարութեան պատճառ եղող փաստերը, քանի որ դրանք պր. Վարդրոպի զեկոյցներն են: Բայց կ'ասեմ, որ անշուշտ ինքը պ. Վարդրոպ ցաւալի թիւրիմացութեան զոհ է: Յիրաւի, կան ձեր յիշատակած վայրերում բնակիչներից թափուր, թաթար գիւղեր, բայց դա բնաւ չի նշանակում, թէ հայերն են աւերել այդ գիւղերը: Ձանգիրագարի պատմութիւնը ձեզ յայտնի է անշուշտ: Թաթարներն աշխատում են գրաւել հայկական այդ բնագաւառը, մերոնք դիմադրում են: Կոխ է անընդհատ: Եւ ի՛նչ զարմանք, որ այդ տեղ աւերում են թաթար գիւղեր բնակիչների փախուստով, եւ աւերում են հաւասարապէս, գուցէ ե՛ւ աւելի հայ գիւղեր, որոնք բնակիչները յաճախ են սրի քաշում: Դարբազի անցքերը գիտէք, հայ գիւղերի աւերածը Սուլթանովի ձեռքով: Սուրմալուն իմ ծննդավայրն է եւ Էջմիածինը նրան կպած, երկուսն էլ ճանաչում եմ մօտիկից: Ճշմարիտ է, այնտեղ կան թաթար գիւղեր բնակիչներից թափուր, բայց դա էլ իր ցաւոտ պատմութիւնն ունի, որ յամենայն դէպս ի վնաս հայերի բարի համբաւի չէ: Երբ 1918-ին, հայերի յամառ ու յուսահատ դիմադրութիւնից յետոյ՝ թիւրքերը կարողացան գրաւել այդ գաւառները, տեղական թաթարները ամէն տեղ հայերի ջարդ կազմակերպեցին թիւրքերի հետ: Հայերի մնացորդները խոյս տուին Երեւան: Դաշնակիցների յաղթութեամբ ու

Կովկաս մտնելով, թիւրքերը տեղի տուին, քաշուեցին մեր գաւառներից եւ հայերի մնացորդները նորից դիմեցին դէպի Սուրմալու, ուր թաթարները քիւրդերի հետ նոր դիմադութիւն ցոյց տուին հայերի դարձին եւ, ի վերջոյ խոյս տուին դէպի Ադրբէյջանի հողը: Այսպէս եւ դատարկուել Սուրմալուի թաթար գիւղերը: Նոյնը կատարուել է ե՛ւ էջմիածնի գաւառում: Միւս կողմից մեր հողի վրայ գտնուող թաթար համայնքները շարունակ յուղումի ու դաւադրութեան մասնակից եղան Ադրբէյջանի կառավարութեան գրգռութեամբ: Եւ ամէն անգամ Զանգեզուրի վրայ քալող Ադրբէյջանի զօրքերին աշխատեցին մեր երկրի ներսից օժանդակել: Այս ընդհանուր շփոթի մէջ՝ բնական է որ վնասուող գիւղեր եղան երկու կողմից: Կրկնում եմ. այս տնաքանդ յարաբերութեան, այս աւեր ու արիւնի հիմնական պատճառն սահմանների եւ իւրաքանչիւր պետութեան ապագայի անորոշութիւնն է, որ Conference-ը ցարդ, տարաբաղդարար, չկամեցաւ կարգադրել: Յանուն իմ կառավարութեան եւ մեր ժողովրդի եւ վճռապէս յայտարարում եմ, որ գիտակցաբար կամ անմիտ վրէժխնդրութեամբ թաթարների ջարդեր տեղի չեն ունեցել. վընասուել են այս անվերջ կռիւների մէջ թաթար գիւղեր, բայց նոյնքան եւ աւելի հայ գիւղեր, որոնք ո՛չ միայն աւերուել են, այլ եւս բնակիչները կոտորուել թաթար բանդաներից: Յուսամ ձեր ներկայացուցիչ պ. Վորդրոպ ձեզ հաղորդել է այն սարսափելի կոտորածը, որին ենթակայ եղան Արէլի, Նուխու, Նախիջևանի, Ազուլիսի, աւելի վաղ՝ Բաքուի եւ Շամախու հայերը: Նուխում եւ Արէլում մենք ունէինք 60 հազար հայ, այսօր գրեթէ մարդ չի մնացել: Բաքուի աղէտը գիտէք, ուր մենք 28 հազար մարդ կորցրինք:

— Այդ փաստերն ինձ յայտնի են, — պատասխանեց Լորդը՝ վերցնելով առջեւի փաստաթղթերը. նայեցէք, ահա՛ այստեղ շարքով նշանակուած են յարձակումները ե՛ւ թաթարների ե՛ւ հայերի: Ահա դեկտեմբեր ամիսը՝ հայերի անվերջ յարձակումներ, — Լորդը կարգաց շարանը, — եւ ահա վերջում թաթարական պաշտօնական զեկոյց՝ թէ 300 թաթար գիւղեր են աւերուած:

— Անշուշտ, բարձր Լորդը կը համաձայնի, որ թաթարական պաշտօնական զեկոյցը ենթակայ է ծանր չափազանցութեան, — ասաց Պօղոս փաշան:

— Այո՛, ի հարկէ, բայց մնացածը մեզ գրում է Վարդրոպը: Կրկնում եմ, մինչեւ դեկտեմբեր թաթարներն են նախայարձակ եղել, բայց այնուհետեւ՝ վերջին ամիսները միշտ հայերը: Ահա՛ այս ցանկը:

— Բարձր Լորդը յուսամ ստացել է Ազուլիսի հայ ազգաբնակչութեան սարսափելի կոտորածի լուրը, որ տեղի է ունեցել յունուարից յետոյ, — ասացի ես:

— Ճշմարիտ է, այդ մէկ փաստից դուրս, վերջերս միշտ հայերն են նախայարձակ: Ես այս ասում եմ ձեր շահերի տեսակէտից: Ես կը կամենայի, որ այս պահուն, երբ ձեր հարցը մտել է շատ նուր շրջան, եւ երբ այնքան դժուարութիւններ կան մանդատի համար, դուք նորերը չստեղծէք: Դուք գիտէք, որ ո՛չ Անգլիան, ո՛չ Փրանսիան, ո՛չ Իտալիան եւ ո՛չ իսկ Ամերիկան կամեցան ձեր մանդան ընդունել: Յոյներս Աղդերի Լիգան է: Լաւ չէ, որ ձեր յարուցած այս նոր դժուարութիւնները պատճառ դառնան, որ Աղդերի Լիգան էլ մերժի: Այսպէս չի կարելի, դուք մշտական կռիւների մէջ էք:

— Բարձր Լորդը գիտէ անշուշտ, — պատասխանեցի ես, — որ կռու-
խնձորը մեր հոյն է: Չանգեզուրը հայ է, Ղարաբաղը հայ է, Նախիջևեանը
մեր երկրի անկապտելի մասն է հազար տարուց ի վեր: Բնական է, երբ թըշ-
նամիրներն աշխատում են գրաւել մեր երկիրը, մենք ստիպուած ենք պաշտ-
պանուել ինչ եւ լինի:

— Ձեր շահը պահանջում է խաղաղ լինել, այլապէս մենք չենք կարող
ձեզ օգնել, չենք կարող ձեզ գէնք ու ռազմամթերք հայթայթել, որովհետեւ
դուք այն գործ կ'ածէք թաթարների դէմ:

Այս ասելով՝ Լորդ Կըրզըն վերկացաւ, ներողութիւն խնդրելով՝ թէ զբաղ-
մունք ունի: Եւ արդէն ոտքի էինք, երբ ես ասացի.

— Բարձր Լորդի ուշադրութիւնն եմ հրաւիրում այն հանգամանքի վրայ,
որ ամէն անգամ երբ մենք գէնք ու ռազմամթերք ենք խնդրել, միաժամանակ
խնդրել ենք ե՛ւ Դաշնակիցների կամ Անգլիայի զինուորական միսիոն զրկել
տեղում հետեւելու մեր գործողութիւններին, որպէսզի մենք անարգար, անի-
րաւ զնահատումների առարկայ չդառնանք: Ես շատ կը խնդրէի, որ Բարձր
Լորդը գէնքի ու ռազմամթերքի խնդիրը չկապէր հայ-թաթարական յարաբե-
րութիւններին:

Պօղոս փաշան, որ մինչեւ այդ կամ լուռ էր, կամ թարգմանում էր, երբ
Լորդը խօսում էր անգլիերէն, ասաց.

— Բարձր Լորդը կը կամենար անշուշտ, որ այս զրոյցի մասին հեռա-
գրէինք կառավարութեան:

— Այո՛, անշուշտ: Կրկնում եմ, մինչեւ թաթարների ջարդը չը դադարի,
եւ այդ երեք չէֆերը չհեռանան զինուորական ղեկավարութիւնից, դժուար
թէ հնարաւոր համարեմ գէնք ու ռազմամթերք հասցնել ձեզ: Խնդրում եմ
այս նկատի առնէք:

Եւ յետոյ, փոխելով իր խիստ տոնը աւելացրեց ժպտալով.

— Ես շատ եմ ցաւում, որ ստիպուած եղայ այս խիստ տոնով խօսել:
Խնդրում եմ հաւատալ, որ ես շատ քարեկամ եմ ձեզ եւ թէ այսպէս խօսեցի,
պարզապէս ձեզ ճշմարտութիւնն ասելու համար էր: Կարծում եմ, բարեկամը
պէտք չէ ճշմարտութիւնը թագցնի:

Մենք դուրս եկանք:

Տեսակցութիւնը տեւեց մօտ 45 րոպէ, որի ընթացքում նախարարի եւ իմ
մէջ ամենածանր վէճը տեղի ունեցաւ:

Տուն դառնալով՝ Փաշան առաջարկեց իսկոյն հեռագրել Երեւան: Նա
խիստ կոտորուած էր եւ շատ յուսահատ:

Ես փորձեցի սրտապնդել ասելով, որ Լորդ Կըրզընի յայտարարութեան
տակ թագնուած է անշուշտ ո՛չ պարզ բարեկամութիւն, այլ եւ քաղաքա-
կան նպատակ: Աւելցրի, որքան եւ այս բոլորը ցաւալի լինի, դարձեալ աւելի
վատ չէ, քան այն լուրերը, որոնք հասնում են մեր կոտորածների մասին:

Փաշան, միշտ շատ կոտորուած, պատասխանեց, թէ իմ սառնասրտութիւ-
նը նրան զարմացնում է et vous avez l'épiderme assez solide:

Ահա այն հեռագիրը, որ Փաշան թելադրեց, որպէսզի մեր երկսի ստորագրութեամբ Երեւան ղրկենք.

Խատիսեան,
Վարչապետ
Երեւան

Տեսանք Լորդ Կըրզընը: Խորապէս յուզուած ենք իմանալով որ, ըստ իր տեղեկութիւններուն, հայ խումբեր, Դրոյի, Համադասպի եւ Գիւլիսանդանեանի կողմէ ղեկավարուած, վերջի ամիսներու ընթացքին, յարձակած եւ աւերած են բաղամթիւ թաթարական գիւղեր: Զարդերու պաշտօնական ամբաստանութիւն կայ: Մեզ կանխապաշտօնացուցած են, որ եթէ իրերու այս վիճակին վերջ չդրուի եւ եթէ հրամանատարութիւնը չառնուի վերեւ յիշուած այդ երեք անձնաւորութիւններու ձեռքէն, մեզ պիտի մերժեն զէնքերու հայթայթումը, եւ մենք պիտի կորսնցնենք ամէն օտանդակութիւն եւ պաշտպանութիւն: Զեզ հաղորդելով այս աղաբարութիւնը, որուն ծանրակշռութիւնը չի կրնար չափազանցուիլ վայրկեանի մը, երբ մեր հայրենիքի բախտը պիտի վճռուի:

Հարկադրարար կը խնդրենք ձեռք առնել ամենավճռական միջոցներ՝ վերջ տալու համար կացութեան մը, որ կրնայ աղէտալի դառնալ եւ անկարելի դարձնել մեր պաշտօնի կատարումը:

Այս հեռագիրն ինքը Փաշան ստորագրեց ու մեկնցեց Պարիզ նոյն օրը:

Մինակ մնալով՝ ես գտայ, որ այսպիսի հեռագիրը կարող է չափազանց քրքրած տպաւորութիւն գործել: Այս պատճառով խմբագրեցի նոր հեռագիր, ուր պահելով Լորդ Կըրզընի յայտարարութեան մասը, զգալապէս թուլացրի մեր խորհրդի խստութիւնը: Եւ որովհետեւ Փաշան բացակայ էր, ստորագրեցի ինքս մինակ:

Ահա այդ հեռագրի պատճէնը, որ անձամբ տարայ Foreign Office, տեսնուեցի Vansittart-ի հետ եւ ասացի հետեւեալը.

8 Ապրիլ, 1920
Լոնդոն .

Վարչապետ Խատիսեան
Երեւան

Տեսանք Լորդ Գըրզընը Պողոս Փաշայի հետ միասին: Խորապէս յուզուած ենք իմանալով որ, համաձայն իր տեղեկութիւններուն, Դրօի, Համադասպի եւ Գիւլիսանդանեանի կողմէ ղեկավարուած հայկական խմբերն են, որ վերջին ամիսներու ընթացքին յարձակեր եւ կործաներ են Սուրմալուի, Էլմիածնի, Զանգեզուրի, Զանգիրասարի բաղամթիւ թաթարական գիւղերը: Կան ջարդերու պաշտօնական մեղադրանքներ: Մեզ նախազուշտացին, որ եթէ այս կացութիւնը չփոխուի, մեզ պիտի մերժուի բոլորովին զէնքերու մատակարարութիւնը եւ մենք պիտի կորսուցնենք ամէն օգնութիւն ու հովանաւորութիւն:

Հաղորդելով ձեզ այս ծանր լուրը՝ կը խնդրեմ ձեզ անմիջապէս հեռագրել կառավարութեան կողմէ ձեռք առնուած միջոցներու մասին:

Ա. ՀԱՐՈՆԵԱՆ

Ահարոնեան

Բոյեալ Փալաս Հոթէլ

Քէնսինգտոն, Լոնդոն

— Դուք դիտէք, որ երէկ մենք տեսնուեցինք Լորդ Կրղընի հետ, որը մեղադրեց մեզ թաթարների ջարդերի մէջ: Իմ պարտքն է այս ծանր յայտարարութիւնը հաղորդել իմ կառավարութեան: Բայց պէտք եմ համարում կանխապէս յայտնել, որ այս հեռագիրը կարող է իր ծանր տպաւորութիւնը թողնել Երեւանում եւ նրանց մտածել կը տայ, որ Անգլիա, որ համարում էր ներկայ պայմաններում մեր միակ յոյսը, ձեռնթափ է լինում մեզին: Ես վախենում եմ, որ այս տպաւորութեան տակ, նրանք յուսահատ քայլեր առնեն, որոնցից կարելի էր խուսափել: Մասնաւորապէս զէնքի եւ ռազմաժողովի մերժումը ամենածանր տպաւորութիւն կը թողնի: Ես խնդրում եմ այդ յայտնել Լորդ Կրղընին:

— Ես գտնում եմ, որ աւելի լաւ է այս հեռագիրը զրկէք, — ասաց Vansittart — մնաս չունի թէ ձերոնք մի փոքր վախ զգան: Ճշմարիտ է, որ այս մեղադրանքների մէջ շատ չափազանցութիւն կայ, բայց եւ ճշմարիտ է, որ ձերոնք բաներ թոյլ տուել են իրենց:

— Ես նորից պնդում եմ ասացի, — որ Վալդրոպ զոհ է ծանր մոլորութեան, ուր դեր են կատարել մեր հարեւանները: Այո՛, ես կը զրկեմ հեռագիրը, բայց պէտք էր որ ես ձեզ ասէի, թէ նա ինչ տպաւորութիւն կը թողնի:

Այնուհետեւ Vansittart երկար խօսում ու համոզում էր ինձ ընդունել Դաշնակցութիւն (Federation) երկու հարեւանների հետ՝ բուլղերիկներին դիմադրելու համար:

— Սա միակ միջոցն է պահպանելու այդ երեք պետութիւնները: Հակառակ դէպքում, վստահացնում եմ ձեզ, որ մեր բոլոր աշխատանքները ջուրը կ'ընկնեն Հայաստան կազմելու համար: Բուլղերիկները շատ մօտ են Բաթումին ցամաքով. երբ Բաթում առաւ, դուք՝ երեք ժողովուրդներդ էլ նրանց ոտքի տակ էք:

— Բայց մի՞թէ դուք լրջօրէն հաւատում էք, — հարցրի ես, — թէ Կովկասեան ազգերը պիտի կարողանան դիմադրել բուլղերիկներին: Ես չեմ հաւատում: Ռուսական զէնքի վարկը շատ բարձր է այդ կողմերում: Ի՞նչ զօրք կայ: Թաթարակա՞ն: Դա զօրք չէ, այլ բանդա: Վրացիք միշտ վատ կռուողներ են եղել: Մենք էլ խնդրեցինք վաղուց հետէ միջոցներ բանակը կազմակերպելու համար: Չկամեցաք: Ո՞վ պիտի կռուի բուլղերիկների դէմ:

— Բուլղերիկների յաղթութիւնների մէջ մեծ բլրճ կայ, — ասաց Vansittart եւ վերջում առաջարկեց իր ծառայութիւնը մեր երեք պատուիրակութիւնները հաւաքելու եւ խօսելու:

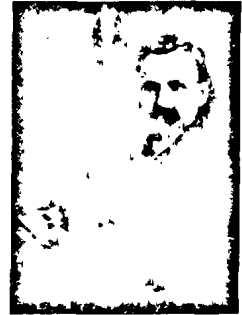
Ես խուսափողական պատասխան տուի:

(Շարունակելի)

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՕՉԱՆ

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ)

Գրեց՝ ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ՇԵՌԱԳՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Պարիզ, 12 ապրիլ, 1920

Լոնդոնից Պարիզ վերադարձիս, եկեղեցում դատկական տօնի առթիւ Փաշային հանդիպեցի: Եւ նրա առաջին հարցն եղաւ, թէ զրկե՞լ եմ հեռագիրը Երեւան Լորդ Կըրզընի հետ ունեցած զրոյցի առթիւ: Ես երկու խօսքով ասացի.

— Այո՛, միայն յետոյ խորհելով ինչ որ անպատեհութիւններ գտայ, որ շտապ կազմելիս նկատած չէինք, մի փոքր փոփոխեցի եւ, քանի որ դուք բացակայ էիք, մենակ ստորագրեցի»:

Նա սաստիկ դժկամակեց եւ կողքիցս քաշուեց խոռված երեխայի պէս, ասելով.

— O, c'est tres fort:

Նոյն օրը բժիշկ Նէվրուզը եկաւ ինձ ասելու, թէ Փաշան սաստիկ դայրացած է հեռագրի պատմութիւնից եւ ուզում է բողոքել Լորդ Կըրզընին: Ես ժպտացի ու աւելացրի՝ թէ երբ հանդիպեմ վաղը ժողովին, ես նրան շատ հեշտութեամբ կը համոզեմ, որ վշտանալու տեղիք չկայ, որ ուրիշ կերպ անհնարին էր վարուել, քան ես վարուել եմ: Նէվրուզն աւելացրեց, թէ կասկածում է իմ յաջողութեանը եւ թէ Փաշան մտադիր է այս խնդիրը Միացեալ Պատուիրակութեան ժողովին բերել: Ես պատասխանեցի, թէ այդ աւելի լաւ ինձ համար, եւ դուք կը տեսնէք որ Փաշային ես հէնց ժողովում կը համոզեմ:

Արդարեւ, յաջորդ օրը Միացեալ Պատուիրակութեան նիստին, ուր ներկայ էին Պատրիարքը, Փաշան, Զօպանեան, Նէվրուզ, Թէքէեան, ես պատմեցի Լոնդոնում մեր զրոյցի արդիւնքը թաթարների եւ վրացիների հետ: Փաշան յանկարծ նիւթը փոխելով՝ դարձաւ երկու հեռագրի պատմութեանը: Նորից երկարօրէն պատմեց մեր տեսակցութիւնը Լորդ Կըրզընի հետ, հեռագրի կազմելը, ապա եկեղեցու միջադէպը եւ խնդրեց, որ ժողովն իր կարծիքն ասի:

— Շատ եմ ցաւում, որ այս խնդիրը Փաշային այդքան ծանր զբաղում է դարձել եւ խնդրում եմ հաւատալ, որ եթէ այս բոլորի մէջ ինձ համար անախորժ մի բան կայ, դա այն է, որ ես առանց բնաւ այդ ցանկանալու՝ զայրոյթ եմ պատճառել Պօղոս Փաշային: Կրկնում եմ ես այդ չեմ հետամտել: Ես սիրով կը լսեմ, թէ նա ցոյց տայ, որ ես սխալ եմ գործել: Բայց կը խնդրէի փո-

խաղարձ վերաւորանքի եւ անվատահուժեան մտածումները մէկդի դնել և վստահ եմ, սակայն, որ իմ կազմած հեռագիրը հաւատարիմ մնալով հանդերձ Լորդ Կըրղընի յայտարարութեան, միայն մեղմացրել է վերջին մասը: Եւ այդ անհրաժեշտ էր. այլապէս, դուրս էր գալիս, որ 1) Ես ու Փաշան բաժանում ենք Լորդ Կըրղընի կարծիքը ջարդերի մեղադրանքի մասին. 2) մենք էլ նրա հետ միացած պահանջում ենք հեռացնել ասպարէզից մեր երեք կարեւոր գործիչներին. 3) առանց սպասելու եւ խնդրելու մեր կառավարութիւնից պէտք եղած բացատրութիւնը, մենք մեր կողմից պահանջում ենք համակերպուել ի վերջոյ. 4) սպառնում ենք նոյնիսկ հրաժարուել: Ինչ վերաբերում է իմ մինակ ստորագրելուն, դուք երեւի չգիտէք, որ ես ինքս խնդրեցի Փաշային ինձ հետ ստորագրել առաջին հեռագիրը. հետեւապէս պատճառ չունէի նրան զրկել այդ հաճոյքից, եթէ նա Լոնդոն լինէր: Այժմ կը խնդրէի կարողալ երկու հեռագրերը եւ համեմատել՝ տեսնելու համար իմ ասածի ճշմարտութիւնը:

Փաշան կարգաց երկու հեռագրերը: Ժողովականները լուռ էին: Ես շարունակեցի.

— Դուք տեսնում էք, որ տարբերութիւն գրեթէ չկայ: Նոյնիսկ Vansittart որին ես յաջորդ առաւում Լոնդոնում ցոյց տուի իմ հեռագիրը, այն գտաւ շատ խիստ, բայց աւելացրեց թէ՛ «պարտական էք զրկել, դա անհրաժեշտ է»: Եթէ Vansittart-ը այն գտաւ լիապէս գոհացուցիչ, նոյնիսկ խիստ, կարծում եմ, որ մենք աւելի պահանջող լինելու չենք մեզնից:

Փաշան պատասխանեց.

— Այո՛, բայց նոյն Vansittart-ը այսօր, երբ տարայ նրան ցոյց տուի առաջին հեռագրի տեքստը, եւ ասացի, թէ Ահարոնեան այս չէ զրկել, շատ զարմացաւ, որ դուք նրան ուրիշ հեռագիր էք տուել եւ շատ վշտացաւ:

— Ի՞նչպէս դուք ցոյց էք տուել մի օտար պետութեան ներկայացուցչին այն հեռագիրը, որ երկրորդի մեկնելէն յետոյ՝ պիտի համարուի Պետական գաղտնիք, ազգային գաղտնիք: Դուք, որ գիտէիք, թէ իր երկրորդ հեռագիրն արդէն զրկել եմ: Սա մի վատ, շատ ստոր արարք է, հաւասար դաւաճանութեան, եւ թէ եթէ դուք սկզբից ինձ յայտնէիք ձեր այդ անարժան արարքի մասին, ես ձեզ այնքան քաղաքավարութեամբ բացատրութիւն չէի տայ: Ես ձեզ շատ վատ մարդ եմ կարծել, բայց այս աստիճան ստոր երբեք չէի կարծի: Եւ դուրս գնացի ժողովից:

Այսօր՝ ապրիլ 22-ին Խորէն սրբազան Մուրատէզեան, գրում է ինձ Լոնդոնից՝ թէ Փաշայի ներկայացուցիչ՝ տիրահոչակ Մալքոմը, անչուշտ Փաշայի հրահանգով, առաջին հեռագրի պատճէնը Լոնդոնում տարել է Foreign Office, ցոյց է տուել, յայտնել է թէ Ահարոնեանը չի զրկել այս եւ յաջորդեցրել է այն եւս հեռագրել Երեւան Փաշայի եւ իմ ստորագրութեամբ:

Այս բոլորը կատարւում է իսկապէս Դաշնակցութիւնն ու մեր արդի կառավարութիւնը հարուածելու համար, եւ մանաւանդ Դրոյին, որի դէմ պ. Մ. Պապաջանեան բոլոր շրջաններուն, ուր կարող է, մղում է անպատիւ պրոպագանդա:

Չաւէն պատրիարքը, որ Փաշայի հետ ունեցածս ընդհարման երեկոյին

Եկաւ ինձ խնդրելու, որ մոռանամ միջադէպը եւ շարունակեմ գործակցութիւնը Փաշայի հետ, չկարողացաւ թաղցնել, որ Փաշան այդ «յիմարութիւնն ըրած է պարզապէս քիչ մը Դաշնակցութիւնը նեղը ձգելու համար»:

Եւ ես ստիպուած եմ նորից գործակցել Փաշայի հետ, նորից տեսնուել, նորից ժողովներ անել, դիմումներ կատարել միասին: Ի՞նչ տանջանք:

ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ԵՒ ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ՀԵՏ

Ապրիլ 13, 1920, Պարիզ

Լորդ Կըրզընի քարտուղար Vansittart-ի հրաւերով — որ յատուկ եկել էր Լոնդոնից այդ նպատակով, տեղի ունեցան մի քանի խորհրդակցութիւններ Կովկասեան երեք պատուիրակութիւնների մէջ սահմանային խնդիրների առթիւ: Vansittart, հրաւիրելով մեզ իր մօտ ապրիլ 12-ին, յայտարարեց, որ թէ՛ ինքը եւ թէ՛ մանաւանդ Լորդ Կըրզըն անկեղծօրէն բարեացակամ են երեք հանրապետութիւններին, եւ ահա թէ ինչո՞ւ: Ինքը Լորդ Կըրզընի հրահանգով խորհուրդ է տալիս մեզ շտապով համաձայնութեան դալ: Հակառակ դէպքում, աւելացրեց նա, ես շատ վհատուած պիտի լինիմ ձեր ապագայի մասին:

Յաջորդ օրը, ապրիլ 13-ին, տեղի ունեցաւ մեր առաջին նիստը:

Ներկայ էինք Ես ու Փաշան, դեն. Կորզանով եւ Փիրալեան, յետոյ եւ Նորատունկեան, վրաց կողմից՝ Չխէիձէ, Գրէվաշաձէ, Գորէչիա, Ավալով, Թաթարների կողմից՝ Թոփչիբաշեւ, Մեխտիէվ, Շէյխ իւլ Իսլամով:

Ժողովի նիւթն էր՝ 1) համաձայնութեան եզր դտնել սահմանափէճերի առթիւ. 2) Բաքուի շրջանի եւ քաղաքի ապագայի մասին:

Ժողովը տեղի ունեցաւ վրաց պատուիրակութեան շէնքի մէջ, նախագահութեամբ Չխէիձէի:

Որովհետեւ վրացիք ու Թաթարները դէմ եղան սահմանային խնդիրները ամբողջապէս այստեղ, Ուղղութեան Համաժողովին մօտիկ լուծել, մնում էր համաձայնութեան մի այլ ելք դտնել: Հիմք ընդունուեց Կովկասում երեք կառավարութիւնների ստորագրած համաձայնութիւնը միջնորդ դատարանի մասին, եթէ համաձայնութեան չգան: Եւ քանի որ այդ համաձայնութեամբ նախատեսուած չէ ո՛չ բանակցութիւնների եւ ոչ արբիդրաթի համար որոշ ժամանակ, վճռուեց սահմանել որոշ ժամանակամիջոց եւ մէկի ե՛ւ միւսի համար:

Մենք առաջարկեցինք բանակցութիւնների համար ամենաշատը մի ամիս: Վիրո-Թաթար բլօկը պնդեց 2 ամսի վրայ: Նկատելի էր, որ նրանք կը ցանկանային որչափ կարելի է ներկայ դրութիւնը ձգձգել: Կանդ առանք վեց շաբաթուայ վրայ, որից յետոյ, եթէ բանակցութիւնները չեն յաջողում, կողմերը համաձայն իրենց նախկին որոշման, դիմում են արբիդրաթի:

Երկրորդ խնդիրը արբիդրաթի ձեւն էր, որ նոյնպէս նախորոշուած չէ կառավարութիւնների մէջ:

Վիրո-Թաթարական բլօկը, բացառութեամբ Շէյխ-իւլ-Իսլամովի, առաջարկեց հետեւեալը. — «Իւրաքանչիւր կողմ իրենից ընտրում է մի անձն, յետոյ, այդ երկուսը միասին համաձայնութեամբ ընտրում են երրորդին՝ օտարականի, որ ե՛ւ լինում է նախագահ»:

Մենք առարկեցինք, որ այդպիսի արբիղրաժը էապէս դառնում է մի ան-
 չատի՝ նախագահի, որովհետեւ երկու կողմերի երկու ներկայացուցիչները
 իրար կը չէզոքացնեն: Այդ դէպքում այդ երկրի ներկայութիւնը (օրինակ մի
 հայի եւ մի վրացու) սոսկ կը ծառայի ծանր վէճերի եւ յաճախ անախորժու-
 թիւնների: Ուստի առաջարկեցինք, որ իւրաքանչիւր կողմ ընտրի իր ներկա-
 ցուցիչը, բայց ո՛չ իր ցեղից, այլ օտար, չէզոք պետութիւնից, (օրինակ՝
 Շվեդիա, Հոլանտիա, Շվեյցարիա) եւ յետոյ՝ դարձեալ երկու կողմերը հա-
 մաձայնութեամբ ընտրեն նախագահին, նոյն երկրներից մէկի քաղաքացի:
 Եթէ, սակայն, նախագահի ընտրութեան վրայ չհամաձայնին, պէտք է դիմեն
 կամ Գերագոյն Խորհրդին, կամ Ազգերի Լիգային եւ կամ որեւէ պետութեան,
 որ նշանակի մէկին նախագահ:

Անցաւ մեր առաջարկը: Որոշուեց այս ընդհանուր հիմունքներով թուղթը
 խմբագրել եւ հեռագրով հաղորդել երեք կառավարութիւններին:

Չխէիձէն յայտնեց, թէ ինքը Բաթումի խնդիրը եւ այս միւս սահմանա-
 կէտերը նկատում է միացած: Եւ նոյնիսկ նա նախ Բաթումի խնդիրն առաջ
 ձգեց օրակարգով, բայց որովհետեւ նրա մասին համաձայնութիւն չգոյա-
 ցաւ, մենք խոստացանք գրաւոր ներկայացնել 1-2 օրի, այս պատճառով նախ
 սահմանային արբիղրաժը քննութեան առանք:

Բաթումի մասին Vansittart խնդիրն այսպէս էր դրել: Թէ նախ ծրագիր
 կար Բաթում եւ իր չրջանը յայտարարել մի չէզոք պետութիւն, բայց հետա-
 դայում այդ ծրագիրն ընկաւ. եւ այժմ, եթէ երեք կառավարութիւնները կով-
 կասեան համաձայնութեան գան Բաթումի մասին, Գերագոյն Խորհուրդը շատ
 գոհ կը մնայ: Նա աւելացրեց, թէ դէմ չէին լինի, որ Բաթում ու չրջանը
 վրացական գերիշխանութեան ենթարկուի, բայց ապահովելով 1) միւս երկու
 հարեւաններին՝ Հայաստանին ու Ադրբեյջանին ելք Բաթումից Սեւ ծով, եւ
 2) անպայման Բաթումը ազատ պորտո֊Փրանկօ դարձնելով:

Վերջին երկու պայմանները նկատի առնելով, վրացիք առաջարկեցին
 համաձայնութեան գալ հետեւեալ Փորմուլայի վրայ:

«Հայաստանն ու Ադրբեյջանը ընդունում են Վրաստանի գերիշխանու-
 թիւնը, (կամ աւելի ճիշդ միացած իրաւունքը) Բաթումի ու չրջանի վրայ,
 իսկ վրացիք իրենց կողմից ապահովում են երկու յիշեալ հարեւաններին տըն-
 տեսական ելք Սեւ ծովը Բաթումի վրայով»:

Թաթարները համաձայնեցին իսկոյն: Ես առարկեցի հետեւեալը.

— Երբ դուք ասում էք հարեւանները ընդունում են ձեր «սուվերինիտի-
 տը», դա բոլորովին հասկանալի է: Բայց երբ ասում էք, թէ մենք կը տանք
 բոլոր անհրաժեշտ երաշխիքները ձեր տնտեսական ելքի, դա անորոշ է եւ կա-
 րող է պատճառ դառնալ շատ թիւրիմացութիւնների: Նախ՝ պէտք է որոշել
 ձեր տալիք երաշխիքների բնոյթը եւ տեսնել, թէ մինչեւ ո՞ր աստիճան նրանք
 կարող են ապահովել մեր տնտեսական ելքը:

Չխէիձէն պատասխանեց, թէ իրենք աղնիւ խօսք են տալիս:

Ես ասացի թէ՛ ձեր աղնիւ խօսքը անհատապէս ինձ համար շատ յարգելի
 է, բայց պետական քաղաքական խնդիրների կարգադրութեան ժամանակ դա
 առանձին արժէք չունի: Գարանտիան (երաշխիքը) պիտի լինի որոշ, յստակ եւ
 հաստատուն:

Չխէիճէն առաջարկեց մեզ ներկայացնել գրաւոր, թէ մենք ի՞նչպէս ենք հասկանում գարանտիաները՝ ապահովելու համար մեր տնտեսական ելքը:

Մի օր յետոյ մեր առանձին խորհրդակցութեանը, ուր ներկայ էին Փաշան, Ես, Նորատունկեան, գէներալ Կորգանեան, Փիրալեան, Վարանդեան, Սիմ. Յակոբեան, Եկանք այն եղրակացութեան, որ մենք պահանջելու ենք Ճորոխի ձախ ալը en tout propriete', մանաւանդ, որ Vansittart յայտնեց մեզ առանձին, որ մենք այդ պահանջելու իրաւունք ունինք եւ Գերագոյն Պորհուրդը կը տայ մեզ այդ: Նաեւ պահանջեցինք մեր յատուկ քարտիք Բաթումում եւ նրա շուրջը բաւարար չափով հող, ուր կարելի լինի շինել պէտք եղած ամբարները եւ այլ անհրաժեշտ ծածկերը: Ճորոխի գետաբերանից մինչեւ Բաթում 7-8 վերստ տարածութիւն հողաբաժնի վրայ, որ վրացական է լինելու, մենք պէտք է իրաւունք ունենանք մեր երկաթուղիին գիծը անցկացընելու, որ գալու է Արդահանի եւ Կարսի շրջանից:

Այս որոշումն էր, որ մենք յաջորդ օրը յայտարարեցինք ժողովում:

Վրացիք բաց է ի բաց մերժեցին: Բաթումի մասին համաձայնութիւն չը գոյացաւ:

Մենք առաջարկեցինք ստորագրել առայժմ գէթ արրիդրաժի մասին մեր կայացրած համաձայնութիւնը: Վրացիք յայտնեցին, թէ քանի որ Բաթումի մասին համաձայնութիւն չկայ, նրանք հնարաւոր չեն գտնում առաջինն ստորագրել:

Vansittart սպասում էր պատասխանի: Երեք պատուիրակութիւններս ապրիլի 17-ին ներկայացանք եւ յայտնեցինք կատարուածը: Նա շատ վշտացաւ, նորից պնդեց, թէ պէտք է համերաշխիլ եւ առաջարկեց այս ձախողանքը չնկատեն վիժումն եւ վերսկսել Սան-Ռէմոում, ուր լինելու է ե՛ւ ինքը, եւ ուր ապրիլի 19-ին, ասաց, սկսուելու են ինքնազուրկեան Համաժողովի նիստերը:

Ես մեկնեցի Սան-Ռէմո ապրիլի 18-ին Գեն. Կորգանեանի, Ս. Յակոբեանի, Միւրէի հետ. Հոռմից էլ կանչեցի Վարանդեանին: Եկան եւ Փաշան ու Նորատունկեանը: Վերջինիս Ես հրաւիրեցի:

ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ԵՒ ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ՀԵՏ .

ՍԱՆ-ՌԷՄՕՈՒՄ

1920 թ. ապրիլ 21

Սան-Ռէմոում Vansittart մեզ առանձին յայտնեց թէ՛ մեր կացութիւնը խախտուած է, թէ Թուրքիայի կողմից մեր սահմանները սղմելու տրամադրութիւն կայ (խօսքը էրզրումի մասին էր) Հայաստանը չըջապատող բազմաթիւ թշնամիների պատճառով եւ թէ լաւագոյնն է գիշումով համաձայնութեան գալ վրացիների եւ թաթարների հետ եւ խորհուրդ տուեց Ճորոխի ձախ ալի սեփականութեան պայման չընել եւ պահանջել իրաւունք երկաթուղային գիծ անցկացնելու վրացական հողով, բայց մեզ պատկանող իբրեւ Հայաստանի անձեռնմխելի սեփականութիւնը մինչեւ Բաթում, որը մնալու է Port Libre et Franc:

Ստիպուած էինք համակերպիլ, քանի որ իրօք էրզրումի մասին չըուկները քանի զնացին աւելի ճշմարտապատում պատկեր առան: Եւ առաջին ժողովում իսկ, երկար վէճերից յետոյ, աշխատելով թանկ ծախել, մենք յայտ-

նեցինք որ հրաժարուամ ենք հողային պահանջից եւ կը բաւականանանք լուրջ դարանդիաներով մեր երկաթուղային գծի համար, որը անցնելով ձորոխի հովտով՝ վրացական հողով կ'երթայ դէպի աջ՝ Բաթում եւ դէպի ձախ՝ դէպի Աթինէ եւ Ռիզա, որոնք մեզ խոստացուած են որպէս սեփական նաւահանգիստներ:

Վրացիք, ընդունելով մեր երկաթուղային գիծը, աւելացրին սակայն, որ իրենք պէտք է որոշ կոնդրոլի իրաւունք ունենան երկաթուղու կառուցման եւ շահագործման մէջ: Նրանց հակառակարկն այս մասին պարզապէս մեր միջոցներով չինուած երկաթուղին դարձնում էր վրացական գիծ. իսկ դէպի Աթինէ եւ Ռիզա ճիւղ տանելուն հակառակեցին:

Առարկութիւնը հետեւեալն էր, որ Չիլիճէ, Գորեչիա եւ Գրժվալիճէ արտայայտեցին երկար ճառերով: Նրանք ասում էին, թէ մեր պահանջը կազիստանի վրայ հակադեմոկրատիկ է եւ ազգերի ինքնորոշման դէմ է. ի՞նչպէս կարելի է լազերի երկիրը պահանջել, առանց նրանց կամքն առնելու. «այո՛, մենք, վրացիներս, արդէն իսկ Բաթումի շրջանին ինքնավարութիւն ենք տալի»:

Ինչ վերաբերում է երկաթուղային գծին դէպի Բաթում, նրանք դէմ չեն, ասաց Չիլիճէն, բայց հարկաւոր է այս մասին առաջարկել մեր երկու կառավարութիւններին համաձայնութեան գալ, որովհետեւ իրենց պատուիրակութիւնը իրաւասու չէ այդպիսի զիջումն անել:

Նախընթաց օրը նրանք տեսնուելու էին իտալացիների հետ:
Ես ասացի.

— Ծատ ուրախ եմ, որ դուք ազգերի ինքնորոշումը եւ ժողովուրդների իրաւունքը մէջ բերիք: Բայց ինչո՞ւ այդ յիշեցիք այժմ լազերի առթիւ եւ այնպէս մոռացել էք Ախալքալաղը պահանջելիս, ուր 80 հազար հայի դէմ հազիւ 4-5 հազար վրացի կայ, եւ Լոռին ու Բորչալուն պահանջելիս, ուր 60 հազար հայութեան մօտ հազիւ 4-5 հարիւր վրացի կայ: Պ. Չիլիճէ, կամ շարունակ լինինք իսկապէս դեմոկրատ, պաշտպան ժողովուրդների իրաւունքի, կամ երբեք չլինինք: Հարցրե՞լ էք արդեօք լոռեցիներին թէ նրանք կամենո՞ւմ են վրացի դառնալ: Հարցրե՞լ էք ախալքալաղցիներին... Ինչ վերաբերում է ձեր իրաւասութիւն չունենալուն, մեզ դարձացնում է, որ դուք միայն այժմ այդ յիշեցիք, այժմ, մի ամբողջ ամիս այս մասին ժողովներ անելուց յետոյ:

Ժողովը ցրուեց՝ վճռելով Vansittart-ին հաղորդել կատարուածը հարազատութեամբ:

Vansittart-ը, լսելով խնդիրը, ասաց հետեւեալը.

— Պարոններ, Լորդ Կլըրքընի մեսսաժն է, որ ես ձեզ յայտարարում եմ: Համերաշխութեան փորձի այս տխուր վիժումը մեծապէս վշտացնում է Լորդ Կլըրքընին, որ իրեն իրաւունք է համարում ձեր հովանաւորը կարծել, քանի որ նա էր, որ խանդով պաշտպանեց եւ ձեր պետութիւնները ճանաչել տուեց: Նա խորապէս դառնացաւ իմանալով այս բոլորը: Ես գտնում եմ, որ հայերը հասել են կարելի զիջումի եզրին, նրանից դէնը զնալու չեն: Յայտնում եմ ձեզ, որ Conference-ը վճռել է Հայաստանին ծովային ելք տալ ինչ զնով եւ լինի, որ Բաթումը պիտի մնայ Port Libre et Franc, եւ հայերը պէտք է գիծ ունենան ե՛ւ դէպի Բաթում, ե՛ւ դէպի Աթինէ:

Ձխէիձէ.— Երբ դէպի Բաթում կայ, ինչո՞ւ այս երկրորդ գիծը:

Vansittart.— Տարօրինակ է. բայց դա ձեզ ի՞նչ վնաս: Ես ձեզ ասում եմ, պ. վրացիներ, ի դուր մի՛ հակառակէք հայերի համեստ պահանջներին, այլապէս դուք աւելի կը կորցնէք Բաթումի շրջանում: Ես առաջարկում եմ ձեզ նորից հաւաքուել եւ սկզբունքը այս է համաձայնութեան. «1) Հայերը չեն հակառակի ձեր իրաւունքին Բաթումի եւ շրջանի մէջ. 2) Բաթումը Port Libre et Franc:

3) Հայաստանը պիտի իր երկաթուղին ունենայ ձորոխի հովտով en tout proprie'te', որի մի ճիւղը կ'երթայ Բաթում servitude-ի իրաւունքով եւ միւսը Աթինէ եւ Րիզէ, հայկական նաւահանդիստները: Թաթարները եւ հայերը կ'ունենան Բաթումում իրենց քարափը (quai) եւ Zone Franche-ը շէնքեր կառուցանելու»:

Յաջորդ օրը 23-ին ապրիլի նորից ժողովեցինք: Նորից վրացիք երկար ճառեր ասացին. դարձեալ համաձայնութիւն չկայացաւ, քանի որ Ավալով ու Ձխէիձէ երկաթուղագծի մասին այսպիսի Փորձալ առաջարկեցին թէ՛ «Վրաստանի սուվլըէնիտէտ (վեհապետական) իրաւունքը տարածուած է ե՛ւ հողի վրայ ե՛ւ երկաթուղային գծի վրայ»: Իսկ դէպի Րիզէ գնացող գիծը մերժեցին:

Վերջին անգամ հաւաքուեցինք Vansittart-ի մօտ յայտնելու, թէ համաձայնութիւն դարձեալ չկայացաւ:

Vansittart շատ յուզուած, շատ դառնացած ձայնով ասաց.

— Պ. պ. վրացիներ, դուք չկամեցաք ընդունել հայերի համեստ պահանջները: Թոյլ տուէք այժմ ձեզ ասել, որ դուք ձեր հայրենիքի շահերի դէմ ընթացաք: Ինչպէս չուզեցիք Հայաստանի իրաւունք տալ հարեւանօրէն ձեր հողով երկաթուղի տանել: Վստահ եղէք, որ հայերը կ'ունենան նոյն երկաթուղին, բայց իրենց սեփական հողով, եւ դուք կը կորցնէք Բաթումի շրջանի 2/3-ը: Գիտցէք, որ թուրքական հարցի կարգադրուելով, այստեղ կը լուծուի Հայաստանի հարցը, եւ նրա սահմանները կ'որոշուին: Բայց դուք եւ Ադրբէյջանը դեռ կը սպասէք: Ինչպէս չկամեցաք համաձայնիլ, եւ հնար չտուիք, որ Conference-ը ե՛ւ ձեզնով զբաղուի: Ես վերջացրի, եւ խոստանում եմ ձեզ այլեւս անհանդիստ չանել:

Ասաց եւ վերկացաւ դուրս գնալու:

Ավալով.— Պ. Vansittart, կը խնդրեմ, սպասէք, մինչեւ որ ձեր ասածները ես ունենեմ թարգմանեմ պ. Ձխէիձէին:

Vansittart.— Ես հաւատում եմ, որ դուք ճիշդ կը թարգմանէք: Ես չպիտի մնամ:

Vansittart դուրս գնաց:

Այդ օրը հաւաքուած էինք Փաշայի մօտ: Երբ վրացիք ու թաթարները հեռացան, Vansittart ուչ զիչերով, ժամը 12-ին, նորից եկաւ, եւ ցոյց տալով ձեզ մի թուղթ, ասաց.

— Ահա՛ ձեզ մի փաստաթուղթ վրացիների եւ թաթարների վատ մտայնութեան եւ բացերեսութեան: Ես ծանօթ եմ բոլոր այս բանակցութիւններին: Գիտեմ, թէ ի՞նչ արին վրացիք, որպէսզի այս համաձայնութիւնը վիժի: Եւ այնուամենայնիւ այս մարդիկ երես են ունեցել զեկոյց տալ Conference-ին

մեղադրելով՝ թէ դուք՝ հայերդ էք պատճառ համաձայնութեան ճախողանքին: Նրանց համարձակութիւնն ասեմ, թէ յիմարութիւնն այնքան մեծ է, որ նոյն զեկոյցը դրկել են ե՛ւ ինձ, որ ամէն ինչ գիտեմ: Ահա այդ փաստաթուղթը, որ լիք է աներես ստերով: Պատասխանեցէք կէտ առ կէտ, եւ կարող էք իմ վկայութիւնն առաջ բերել:

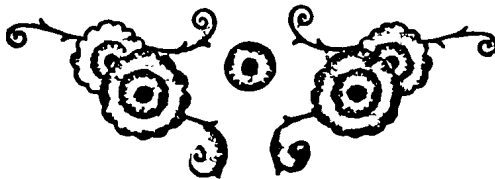
Մենք յաջորդ օրը պատասխանեցինք վիրո-թաթարական այս ստայօդ գրութեանը՝ միաժամանակ ներկայացնելով Conference-ին մեր իսկական պահանջները: Եւ այս առթիւ վերստին կանգնեցինք Պարիզում արած մեր առաջարկի վրայ, այսինքն՝ պահանջեցինք Ճորոխից ձախ ափը միացնել Հայաստանին՝ մեզ երկաթուղային գիծ ապահովելու համար, քանի որ, ինչպէս բանկացութիւնները ցոյց տուին, եթէ մեր երկաթուղին մեր սեփական հողով չ'անցնի, ո՛չ մի ապահովութիւն չունենք, թէ վրացիք իրենց հազար ու մի միջամտութիւններով չեն խանգարելու մեր ելքը դէպի Սեւ ծով:

Այսպէս վերջացան մեր բանակցութիւնները վրացիների եւ թաթարների հետ:

Պօղոս փաշայի տպաւորութիւնը այնքան ծանր եղաւ վրացիներից, որ նրանց մեկնելուց յետոյ բացականչեց.

«Ah, les menteurs, fripouilles, canailles, je n'ai jamais vu de gens pareils»*):

*) «Ահ, խաբեբաներ, դատարկապորտներ, սրիկաներ, ես կեանքիս մէջ այդպիսի մարդկանց չեմ տեսել»:

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՕՉԱՆ

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ)

Գրեց՝ ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՌԱՋ

Ապրիլ 23, 1920

Սաճ-Րէմօ

Գերագոյն Սորհորդը Սան-Րէմօ հաւաքուած օրից գրեթէ մենակ թիւր-
քական եւ հայկական հարցերով է զբաղուած :

Երկու օրից ի վեր լուրեր են շրջում, թէ էրզրումը մեզնից ուզում են խը-
լել, հակառակ Լոնդոնում կայացած որոշման. որովհետեւ մենք՝ հայերս
հարկաւոր ոյժը չենք ունենայ այն գրաւելու թիւրքերի ձեռքից եւ մանաւանդ
պահելու : Պետութիւնները մեզ գինուորական օգնութիւն տալու չեն :

Երէկ երեկոյ կանչեցին Պօղոս Փաշային, — որ եկաւ յայտնեց, թէ ճշմա-
րիտ է, դրուած է էրզրումի խնդիրը եւ թէ դրա մասին իրեն հարցեր տուին :
Աւելացրեց թէ ինքը յայտնել է, որ հայերը մենակ իրենց ոյժերով կարող են
գրաւել էրզրումը եւ պահել :

Նոյն երեկոյեան Hotel Royal-ում պատահեցի Galli-ին, իտալական
պատուիրակութեան զլխաւոր քարտուղարին : Նա զարմանք յայտնեց, որ ես
չեմ եղել Գերագոյն Սորհորդում այսօր, եւ աւելացրեց, թէ Նիտտիի հրամա-
նով ինքն է կարգադրել, որ ինձ ու Փաշային միասին հրաւիրեն եւ թէ եկել
են իրեն յայտնել, թէ ինձ իբր թէ չեն գտել հիւրանոցում : «Բայց եթէ դուք
այնուամենայնիւ կամենում էք լսուել Գերագոյն Սորհորդում, դուք անպատ-
ճառ կը հրաւիրուէք» :

Ես զպտասխանեցի դրական մտքով, եւ յաջորդ առաւօտ ժամը 10-ին
հրաւէրն ստացայ մի ժամ յետոյ՝ ժամը 11-ին ներկայանալու համար :

Շտապեցի Փաշայի մօտ, նրան հաղորդեցի լուրը եւ խնդրեցի ընկերանալ
ինձ այս կարեւոր խնդրում՝ լիակատար համերաշխութեան ապացոյց տալու
համար : Նա առարկեց, թէ դուցէ անպատեհ է երկրորդ անգամ դալ, քանի
որ եղեր է երէկ : Ես պնդեցի : Նա համաձայնեց՝ ներս մտնելու կամ չմտնելու
համար ըստ հանգամանաց :

Մենք արդէն Villa Devachan-ի սրահումն էինք, երբ հետզհետէ հասան
Միլլրան, Նիտտի, Լոյդ Ջորջ, Լորդ Կըրզընը, Բերթըլօ : Վերջինս մօտեցաւ
ինձ ու Փաշային ու ասաց, թէ էրզրումի շուրջը շատ մեծ վէճ կայ, թէ ինքը,
Լորդ Կըրզըն մեզ կողմնակից են, մինչդեռ Լոյդ Ջորջ, Նիտտի՝ հակառակ են :
Աւելացրեց, որ Պօղոս Փաշայի երէկուայ բացատրութիւնը լաւ տպաւորու-
թիւն է թողել, բայց հարցը դեռ լուծուած չէ : Նա հեռացաւ :

Մօտեցաւ մեզ Վենիդելոս: Նա ասաց. «Զդուչացէք, Դաշնակիցներից օգնութիւն չինդրէք ի զուր: Տալու չեն, եւ դրանով միայն կը զրկուէք էրզրու-մից: Ինչ եւ լինի, ասացէք, եթէ ձեր ուժերով կարող էք գրաւել էրզրումը, պէ՛տք է նախ իրաւունքը ձեռք բերէք, դրաւումը կարող է դաշնաւ»:

Ես պատասխանեցի, որ մենք էլ նոյն կարծիքի ենք եւ տարբեր բան անելու չենք, թէ եւ Փաշային ու ինձ զատ զատ կանչելով, Նիտտին գուցէ նպատակ ունի մեզնից տարբեր կարծիքներ լսել:

Ինձ հրաւիրեցին: Փաշան մնաց Վենիդելոսի հետ խօսակցելով:

Ես ներս մտայ: Պայտածեւ սեղանի ճակատին նստած էր Նիտտին՝ նախագահ. նրանից դէպի ձախ Լոյզ Ձորը, Լորդ Կըրզըն՝ իրենց թիկունքին ունենայով իրենց խորհրդականներին: Նիտտիից դէպի աջ՝ նստած էր Շայօլա, ապա Միլլըրան, Բերթըլօն, դարձեալ իրենց քարտուղարներով թիկունքում: Աւելի վար, դէպի դուռը նստած էին Ջինուորական Յանձնաժողովի անդամները Մարեչալ Փօշի նախագահութեամբ:

Ես Նիտտիի հրաւերով տեղ բռնեցի իր դէմ ու դէմ:

Նիտտին, որ առաջին անգամ էի տեսնում, հաստ, թանձրամարմին մարդ էր կարճ պարանոցով, մեծ գլխով, ապակու փայլով անախոթ, բայց խելացի աչքերով: Ամբողջ արտաքինը խորամանկ մարդու տպաւորութիւն էր գործում, կարծեմ եւ չոր, անսիրտ մարդու:

Նա դարձաւ ինձ մօտաւորապէս հետեւեալ բառերով.

«Պ. Ահարոնեան, — ասաց նա, — Պաղաղութեան Համաժողովը շատ մտահոգ է Հայաստանի խնդրով, եւ շատ կը ցանկանար յանգել մի որոշման, որ յօգուտ այդ երկրի լինէր: Եւ քանի որ դուք լաւ ճանաչում էք ձեր երկիրը, ինչպէս եւ գիտէք էրզրումի կարեւորութիւնը, եւ նոյնպէս գիտէք որ այնտեղ Մուստաֆա Քեմալը 14 հազար զօրք է կենտրոնացրել, որ դաշնակից պետութիւնները անկարող են օգնական զօրք զրկել Հայաստանին: Յանուն Պաղաղութեան Համաժողովի ինք այժմ կը ցանկանար իմանալ, ընդունելով, որ դաշնակից պետութիւնները տրամադիր լինին տալ զէնք, ռազմաթերք եւ սպաներ, հայ զօրքը ընդունակ կը լինէ՞ր գրաւել եւ պահել էրզրումը, ինչպէս եւ առհասարակ գրաւել ձեր նոր սահմանները: Մի ուրիշ հարց, որ ես կ'ուզէի ուղղել ձեզ հետեւեալն է՝ որո՞նք կը լինէին Հայաստանի շահերին համապատասխան սահմանները»:

Ես պատասխանեցի.

«Ձեր հարցին պատասխանելուց առաջ, թոյլ տուէք շնորհակալութիւնս յայտնել Ձեզ, պ. նախագահ եւ ամբողջ Գերագոյն Խորհրդին, — որ հաճեց ինձ ունկնդրել իմ երկրի համար այսքան կենսական մի հարցի մասին: Ապա կը խնդրէի նկատողութեան առնել 1) թիւրքերի վիճակը եւ նրանց ոյժերի արժէքը, 2) հայերի վիճակը եւ նրանց բանակի արժէքը:

«Առաջինի մասին պէտք է ասել, որ Մուստաֆա Քեմալի բանակի ե՛ւ քանակը ե՛ւ արժէքը շատ չափազանցուած է թուրք գործակալների եւ նրանց համակիր օտարականների միջոցով: Մուստաֆա Քեմալ 14 հազար զօրք չունի, այլ շատ պակաս, եւ այն էլ մեծ մասամբ անկանոն զօրք, գիւղացիներ, շատերը բռնի զէնքի տակ պահուած, ամէնքը վատ հագուած, վատ զինուած, անվարժ: Կան եւ քիւրդ ձիաւորներ 1200 հոգի, որոնք միայն թալանի համար են

զնում: Մեր բանակի զլիսաւոր շտաբի տեղեկութիւնները, որոնք ճշգրիտ են, կասկած չեն թողնում այս մասին:

«Յետոյ, մի փաստաթուղթ, որ մեր ձեռքի տակ կայ, ապացուցանում է, որ երբ Մուստաֆա Գեմալի զօրքերը լսեցին, թէ էրզրում եւ իր շրջակայքը միացուելու են անկախ Հայաստանին, ահագին թուով դասալքութիւն սկսուեց զօրքի մէջ: Մուստաֆա Գեմալ, այս մասին հաղորդելով կենտրոնական կառավարութեան, պահանջում է թոյլ չտալ Պոլսի մամուլին խօսել այդ գաւառները Հայաստանին կցուելու մասին: Խնդրում եմ նկատի առնել այս հոգեբանական կացութիւնը:

«Գալով հայ հանրապետական բանակին, պէտք է ասեմ, որ նրա թիւը երբեք չէ՛ 20-25 հազարի մէջ, նայելով թէ՛ զէնք ու ռազմամթերք որչափ կայ: Դուք գիտէք, որ այդ զօրքը պատերազմի սկզբից մինչեւ այսօր կուում է Entente-ի թշնամիների դէմ՝ առանց ստանալու մեր դաշնակիցներից ո՛չ մի փամփուշտ, ո՛չ մի հրացան եւ առհասարակ որեւէ օգնութիւն: Սակայն, կռիւների մէջ վարժուած այդ բանակը, ենթակայ հազար ու մի զրկանքների, այդ փոքրաթիւ բանակը կարողանում է պաշտպանել մեր երկիրը բազմաթիւ թշնամիների դէմ: Եւ ես վստահաբար կարող եմ յայտարարել, որ մենք հետապնդում ենք, ինչպէս այդ հաստատում են մեր լաւագոյն զինուորական մասնազէտները, 1-2 ամսում կարող ենք հասցնել մեր բանակը մինչեւ 40-50 հազարի, եթէ մեզ տրուի համապատասխան քանակով զէնք ու ռազմամթերք:

«Այդ վերակազմուած ու մեծացրած բանակով, վստահաբար կարող եմ ասել, որ մենք պիտի կարողանանք մեր սեփական ուժերով գրաւել եւ պահել ե՛ւ էրզրումը ե՛ւ մեր միւս գաւառները Թիւրքիայում: Դրա համար մեզ հարկաւոր է, ինչպէս ասացի, զէնք ու ռազմամթերք, աւելացնեմ նաեւ՝ դաշնակից պետութիւնների սպաներ եւ Գերագոյն Խորհրդի վարկն ու զբօշակը:

«Քանի որ խօսքը էրզրումին է վերաբերում, թոյլ տուէք ինձ, պ. նախագահ, քանի մը խօսք ասել նաեւ այդ բերդաքաղաքի կարեւորութեան մասին մեր պետութեան ապահովութեան տեսակէտից: Էրզրումը իր դիրքով ռազմապէս իշխում է ամբողջ Հայաստանին: Բոլոր ճամբաները զէպի մեր երկրի սիրտը՝ այնտեղից են անցնում: Նա առաջացած մի մշտական սպառնալիք պիտի մնայ մեր պետութեան սրտին ուղղուած, եթէ Հայաստանին չմիացուի: Անհնարին է երեւակայել Հայաստան առանց էրզրումի: Վերջապէս այդ քաղաքը մեր իսկական մայրաքաղաքն է: Երեւանը ժամանակաւոր է, մինչեւ որ էրզրումը գրաւենք»:

ԼՈՅԴ ԶՈՐՋ.— Ո՞րչափ հայ կայ էրզրումում:

ԵՍ.— Անյայտ, պ. նախագահը ամբողջ վիլայէթն ունի աչքի առաջ եւ պատերազմից առաջ եղած թիւերը՝:

ԼՈՅԴ ԶՈՐՋ.— Այո՛, ի հարկէ:

ԵՍ.— Պատերազմից առաջ ամբողջ էրզրումի վիլայէթում կար 240 հազար թուոք, եւ 227 հազար հայ, մէջը լինելով ե՛ւ փոքրաթիւ այլ քրիստոնեաներ: Սակայն, խնդրեմ նկատի առնել, որ 240 հազար թիւրքերի հետ է եւ IV (Էրզ) բանակը, որ միշտ Երզնկայ էր, թուով՝ 40 հազար, էրզրումի գարնիզոնը, վիլայէթի քաղաքացիական եւ զինուորական պաշտօնեաները: Այնպէս որ, շատ չենք սխալուի, եթէ 240 հազար թուրքերից պակսեցնենք 50 հազար:

Այսպիսով հայերի թիւը պատերազմից առաջ դարձեալ թուրքերից բարձր էր : Ճշմարիտ է, հայերը մեծապէս տուժեցին թուրքերի հալածանքներից եւ զգալապէս նոսրացան ջարդերով եւ տարազրուութեամբ, բայց սէտք է նկատել տամ, որ թուրքերն էլ մեծապէս վնասուեցին ու նուազեցին պատերազմի արհաւիրքների երեսից, քանի որ կովկասեան ճակատի բոլոր յեղյեղումները կատարուեցին էրզրումի շրջանում :

Լ. ՋՈՐՁ. — Թուրքական վիճակադրութիւնը ցոյց է տալիս էրզրումի վիլայէթում 800 հազար աղղարնակութիւն, որ ձեր տուածից շատ տարբեր է :

ԵՍ. — Ձեզ յայտնի է, անշուշտ, պ. նախագահ, որ թուրքական վիճակագրութիւնը ծայրայեղ չափազանցութիւնների վրայ է հաստատուած եւ շատ հեռու է ճշմարտութիւնից : Իմ բերած տեղեկութիւնները հաստատուած են մեր Պատրիարքարանի եւ Եւրոպացի ճամբորդների տուած թուերի վրայ :

ԼՈՅԴ ՋՈՐՁ. — Ո՞րչափ հայ կայ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ :

ԵՍ. — Հայաստանի Հանրապետութեան հողի վրայ կայ մէկ միլիոն 292 հազար հայ, չհաշուած 1) Թիւրքահայ մօտ 220-250 հազար գաղթականները եւ 2) այն հայերը, որ փախած են Աղբրէյլանի բռնութեան երեսից :

ԼՈՅԴ ՋՈՐՁ. — Ո՞րքան թաթար կայ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ :

ԵՍ. — 300 հազարից քիչ աւելի :

Այս պատասխանիս վրայ, ես նկատեցի, որ խտլացի խորհրդականներից մէկը փսփսաց Նիտիիի ականջին եւ սա դարձաւ ինձ ու հարցրեց. —

ՆԻՏՏԻ. — Պ. Ահարոնեան, դուք ասացիք, թէ միայն ձեր ոյժերով պիտի կարողանաք դրաւել էրզրում եւ թուրքաց Հայաստանը : Արդ՝ քանի որ դուք այժմ Աղբրէյլանի հետ կռուի մէջ էք, կարո՞ղ էք ասել, թէ ո՞րքան զօրք պիտի թողնէք Աղբրէյլանի դէմ, մնացածով թուրքերի վրայ գնալու համար :

Ես զգացի, որ այս հարցը մի թակարդ էր՝ ինձ դժուար կացութեան մէջ դնելու համար, ուստի պատասխանեցի.

— Պ. նախագահ, մենք Աղբրէյլանի հետ պատերազմի մէջ չենք եւ չենք եղել : Մեր եւ նրանց մէջ պարզ սահմանային ընդհարումներ կան, որոնք իսկոյն պիտի դադարին, հէնց որ Գերագոյն Խորհուրդը հաճի մեր սահմանների կնճիոնները լուծել : Այդպիսի սահմանափէճեր այս պատերազմից յետոյ ամէն տեղ կան Եւրոպայում : Եւ արդէն մե՛նք բանակցութեան մէջ ենք թաթարների հետ, դուցէ ե՛ւ համաձայնութեան գանք :

ՆԻՏՏԻ. — Այլեւս հարց չունինք :

Ես դուրս եկայ : Դրսի դահլիճում Վենիդելոս հանդիպեց, հարցրեց : Ես պատմեցի : Նա շատ գոհ մնաց իմ պատասխանից :

Էրզրումի մասին իմ եւ Պօղոս Փաշայի տուած բացատրութիւնը Գերագոյն Խորհրդին թուացել էր շատ համողիչ, ինչպէս այդ իմացանք յետոյ :

Տարաբախտաբար, երբ մեղնից յետոյ հարցրել են Զինուորական Յանձնաժողովի եւ իր նախագահ մարեշալ Ֆօշի կարծիքը, սրանք զրեթէ միաբերան մերինին հակառակ կարծիք են յայտնել :

Գերագոյն Խորհուրդը դրուած մե՛ր եւ զին. Յանձնաժողովի հակադիր կարծիքների մէջ, մնացել է վարանոտ եւ լուծումն տալու անկարող լինելով,

միջին ելք է գտել՝ առաջարկել նախագահ Վիլսոնին՝ 1) որպէս միջնորդ դատաւոր (Arbitre) որոշել Հայաստանի սահմանները Բիթլիսի, Վանի, Էրզրումի, Տրապիզոնի վիլայէթներում եւ 2) ընդունել Հայաստանի մանդատը:

ԻՆՉՊԷՍ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒԵՑ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՅՄՆԱԳԻՐԸ ԹԻՒՐԿԵՐԻՆ

Մայիս 11, 1920

Պարիզ

Երկու օր առաջ մեր քարտուղարութիւնը Գերագոյն Խորհրդի քարտուղարութիւնից պաշտօնական նամակ ստացաւ հաղորդելու՝

1) Ո՞վքեր են մեր կառավարութեան ներկայացուցիչները (կամ ներկայացուցիչը) ներկայ լինելու համար հաշտութեան պայմանագիրը թիւրքերին տալու ցերիմոնիային եւ ապա ստորագրելու, երբ պէտք լինի եւ

Ի՞նչ Lettre de Cre'ance ունին:

Մեր քարտուղարը պատասխանեց թէ ներկայացուցիչը Պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեանն է եւ թէ Lettre de Cre'ance կը ներկայացուի:

Միւս օրը քարտուղարը տարաւ իմ Lettre de Cre'ance-ը եւ միաժամանակ ստացաւ հրաւիրագիր ինձ համար carte pour le Delege' plenipotentiaire de la Republique de l'Armenie, վեց կարտ-հրաւէր մեր քարտուղարների եւ 3 կարտ-հրաւէր մեր ժուրնալիստների համար:

Նոյն օրը, երեկոյեան, Գերագոյն Խորհրդի քարտուղարութիւնը մեր ըստացած վեց քարտուղարական կարտերից մէկը յետ ինգրեսց Փաշային տալու համար, որովհետեւ ասել էր իւրաքանչիւր պետութիւն մի աթոռ ունի պատուիրակի, հետեւապէս Փաշան կարող է ներկայ լինել միայն քարտուղարի եւ ոչ պատուիրակի կարտով:

Փաշան ինձ պատահելով ասաց, թէ ինքը Quai d'Orsay է գնացել, խօսել է քարտուղարի հետ, եւ ստացել է կարտ հրաւէրի: Այդ կարտը ես չտեսայ:

Միայն այսօր 11-ին ճաշից յետոյ, ժամը 4-ին երբ պէտք էր Quai d'Orsay գնալ, մի դժբախտ պատահար արգելք եղաւ, որ ես ժամանակին հասնեմ, եւ ես իմացայ, որ գնացել է մենակ Փաշան:

Միւրանը հինգ րոպէի խօսքով՝ Տէֆֆիկ փաշային եւ իր ընկերներին (4 հոգի) յանձնել էր խաղաղութեան պայմանագիրը, որ Տէֆֆիկ փաշան դողդոջուն ձեռքով ընդունել էր, յայտնելով, թէ պատրաստ են այն քննել եւ պատասխան տալ մի ամսում:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱՅԻ LETRE DE CRE'ANCE-Ը

Մայիս 10, 1920

Պարիզ

Այսօր միացեալ պատուիրակութեան նիստին, ուր ներկայ էր ե՛ւ Աջէմեանը, եւ յայտնեցի, որ Գերագոյն Խորհրդի քարտուղարութիւնը ինձ հրաւիր-

րել է ներկայ լինել մայիս 11-ին Թիւրքերին խաղաղութեան պայմանագիրը տալու ցերեմոնիային եւ թէ պահանջելու եմ Lettre de Cre'ance-ը: Արդեօք Փաշան ստացե՞լ է նոյնը, հարցրի:

Նա պատասխանեց թէ չի ստացել, բայց ինքը անձամբ զնայել է, երկա-րորէն խօսել ժիւլ Կամբոնին եւ ներկայացրել է իր երկու Lettre de Cre'ance-ները, մէկը Կաթողիկոսից եւ միւսը՝ Պոլսի Ալպային Սառն Սորհրդից եւ թէ ինք չզիտէ արդիւնքը:

Աջէմեան ասաց թէ՛ կարող է պատահել որ Ձեզ, Փաշա, թոյլ տան ներկայ լինել վաղուայ ցերեմոնիային, բայց ստորագրելու համար ձեր հաւատարմագիրը Կաթողիկոսից եւ Ալպային Մարմնից Պոլսի բաւական չէ, Թիւրք պատուիրակութիւնն իսկ կարող է խնդիր հանել»:

Թէքէեանը նոյնը հաստատեց եւ աւելացրեց թէ՛ «Ստորագրելու իրաւունք ունին միայն կառավարութեանց ներկայացուցիչները»:

Այս յայտարարութիւնը շատ ազդեց Փաշայի վրայ: Նա կոտորեց, կծկուեց, վարի ծնօտն ուժգնօրէն դողդողաց ու հարցրեց Աջէմեանին:

— Ի՞նչ պէտք է անել:

Աջէմեան. — Ես կարծում եմ, որ միակ միջոցը դուրս գալու այս դրութիւնից այն է, որ պ. Ահարոնեանը զրի մեր կառավարութեան եւ խնդրի, որ Դուք էլ ստորագրութեան իրաւունք ստանաք որպէս կառավարութեան պատուիրակ:

Փաշան շատ խեղճացած եղանակով դարձաւ ինձ.

— Դուք ի՞նչ էք կարծում պ. Ահարոնեան:

Ես. — Ես համաձայն եմ գրել, որովհետեւ բազմաթիւ պատճառներով, որ աւելորդ է առաջ բերել, ես կը կամենայի, որ դուք էլ ստորագրէք:

Փաշա. — Ժամանակ կը լինի՞ մեր կառավարութեան պատասխանը ստանալու:

Աջէմեան. — Պէտք է հեռագրել, թէ չէ՛ ուշ կը լինի:

Ես. — Հեռագիրն անյարմար է: Աւելի լաւ է մենք գրենք, թո՛ղ կառավարութիւնը հեռագրի:

Փաշային երբեք այս աստիճան խեղճացած, ընկճուած տեսած չէի: Թիւրքերին տուած պայմանագիրը չստորագրելու վախը այնպիսի հարուած էր իր փառասիրութեան, որ հակառակ իր ամբողջ դժկամակութեան դէպի ինձ եւ մեր կառավարութիւնը, յանձն առաւ խնդրել, որ ես այդ դիմումն անեմ:

Յաւով ու կարեկցութեամբ իմացայ, որ գժբախտ ու փառասէր ծերունին մինչեւ այդ՝ արդէն շատ անհանգիստ, դիմել է մի կեղծիքի, պատրիարք Զաւէնի հետ շտապով մի հաւատարմագիր են կազմել: Պոլսի Սառն Ազգ. Մարմնի անունից, որը իբր պատճէն շտապել է ներկայացնել Գերագոյն Սորհրդին, մինչեւ որ իսկականը ստանայ Կ. Պոլսից: Լաւ, որ Գերագոյն Սորհրդի քարտուղարութիւնը չի պահանջել իսկականը:

Երբ ես այսօր յայտարարեցի, թէ պատրաստ եմ խնդրել մեր կառավար-

րութիւնից, որ Փաշան նշանակուի պատուիրակ, Նորատունկեան բացականչեց.

— «Je rend hommage a la loyauté de Mr. Aharonian»:

Ես վճռել էի խոստումս կատարել, երբ վրայ հասան կովկասեան ցաւալի անցքերը, բոլշեւիզմի վախը մեր երկրում եւ առհասարակ անորոշութիւնը:

Միաժամանակ Պարիզում գումարուեց թիւրքահայ համագումարի երկրորդ նստաշրջանը, եւ Փաշան նորից թափ առաւ, որովհետեւ այժմ կարծում է, որ եթէ մեր կառավարութիւնը ստիպուած լինի ինքզինքը յայտարարել բոլշեւիզմի, ինքը Փաշան կը հռչակի այստեղ թիւրքահայ կառավարութիւն:

Երեւի, այս է պատճառը, որ այլեւս բնաւ չի խօսում մեր կառավարութիւնից մանդատ ստանալու մասին:

Անցեալ օրը, մի դրոյցի ժամին, ուր ներկայ էինք Փաշան, Աջէմեանը, Նորատունկեանն եւ ես, Փաշան հարցը դրեց վճռական եղանակով.

— Ես, — ասաց նա, — Հէջց որ Երեւանը յայտարարի ինքզինքը բոլշեւիզմի, պիտի հրաժարուեմ այդ կառավարութիւնից: Դուք ի՞նչ կ'անէք, Պ. Ահարոնեան:

— Վաղաժամ է, — ասացի, — այսպիսի յայտարարութիւններ անել: Ես կը վարուեմ ըստ հանգամանաց՝ միշտ նկատի առնելով մեր պետութեան դերագոյն շահերը:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՊԱԼԷՈՒՈՒԳԻ ՀԵՏ

Յունիս 17, 1920

Պարիզ

Ես առաջին անգամ էի տեսնում Պալէոլոգին, արտաքին գործոց ենթաքարտուղարին:

Ենորհակալութիւն յայտնեցի յանուն մեր կառավարութեան Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Երեւանում Poidebard-ի գործունէութեան համար եւ խնդրեցի նորից թողնել նրան իր պաշտօնում Երեւան: Դիմումս եւ խօսքս նրան հաճոյ թուեց եւ նշանակեց block-note-ում:

Բաթումը դատարկելու իմ հարցին պատասխանեց դրականապէս.

«Que voulez-vous, il est si difficile de travailler avec les Anglais dans la politique. Ils nous ont poussé pour y envoyer des troupes et maintenant il faut le quitter»:

«Ի՞նչ կ'ուզէք որ, շատ դժուար է անգլիացիներուն հետ քաղաքականութեան մէջ միասին աշխատիլ: Մեզի մղեցին որ զինուոր ղրկենք հոն, այժմ ալ պիտի լքենք»):

Կիլիկիայի կացութեան մասին երկարօրէն խօսեցի:

Պալէոլոգ յայտնեց.

— Մենք, — ասաց, Կիլիկիան ձգելու չենք, մինչեւ որ կարողանանք տանել ընդհանուր հայերի համար: Մենք առ այժմ մեր ճակատը նեղացրնելու համար դէպի ծովափը քաշուեցինք: Այս է բոլորը: Պիտի աշխատենք

այնպիսի վարչութիւն հաստատել այնտեղ, որ հայերը կարեւոր դեր ունենան եւ ինքզինքները ապահով զզան :

Շատ թերահաւատեցայ այս յայտարարութիւնը լսելով, եւ շատ ջղայնութեամբ զգալ տուի, որ երաշխիքը դժուար է ձեռք բերել առանց մեծ պետութեան դրօշակի: Պալէոլոգ անպատասխան չթողեց, բայց անորոշ խօսքեր ասաց :

Շնորհակալութիւն յայտնեցի քանի մի օր առաջ իր գրած նամակի մայրին, որով Փրանսական կառավարութիւնը խոստանում էր մեզ զէնք եւ ռազմամթերք :

— Չէ՞ք գտնում, որ այժմ շատ դժուար կը լինի այդ ռազմամթերքը Հայաստան հասցնել, քանի որ Բաթումը ձգելու ենք,— ասաց Պալէոլոգ :

Պատասխանեցի, որ այդ զէնքում կը յուսամ անհնարին չլինի, քանի որ մեր յարաբերութիւնները վրացոց հետ այժմ լաւ են :

«Անգլիացիները զրկած զէնքի տեղ հասնելուն պէս, կը պարզուի, ասացի, մեր անելիքը» :

Պ. Գ. ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆԻ ԱՅՅԸ
(Մեծ Վեզիրի հետ տեսակցելու առթիւ)

Յունիս 19, 1920

Պարիզ

Այսօր առաւօտեան Նորատունկեան եկաւ ինձ հաղորդել հետեւեալը.—

«Պոլսից իմ մի բարեկամը գրում է թէ՛ ես տեսնուեցի Զաւէն պատրիարքի հետ, որ յայտնեց թէ՛, հայերը բոլորովին գոհ պիտի մնան, երբ կարողանան ստանալ իրենց պահանջած դաւառները թիւրքիայից, եւ թէ Վիլսոնի իրաւարարութիւնը կը լուծի այդ խնդիրն ապահովաբար, որից յետոյ փոքրամասնութեանց վերաբերեալ օրէնքն էլ կ'ապահովի մնացած հայութիւնը թիւրքիայում: Այս բոլորը երբ իրականանան, ասել է Պատրիարքը, հայերը թիւրքիայից պահանջ չունեն եւ կարող են հաշտ հարեւան լինել» :

Այս յայտարարութիւնը թուացել է այնքան հաշտաբար, որ Նորատունկեանի բարեկամը իսկոյն հաղորդել է Մեծ Վեզիր Դամադ Ֆերիտ փաշային: Վերջինս որ իբր թէ միշտ էլ հայերին բարեացակամ է եղել, ցանկութիւն է յայտնել, որ Պարիզում իրեն հետ տեսնուի Նորատունկեանը: Այս նրպատակով նամակ է գրուել Նորատունկեանին, որ բերել է ինքը՝ Դամադ Ֆերիտ :

Նորատունկեան կարդաց այդ նամակը, որով իր բարեկամը խնդրում եւ խորհուրդ էր տալիս զնալ տեսնուել Մեծ Վեզիրի հետ :

Նորատունկեան եկել էր իմանալու իմ կարծիքը՝

1) Պէ՞տք է տեսնուել Մեծ Վեզիրի հետ, թէ ոչ :

2) Եթէ այո՛, ի՞նչ պէտք է խօսել. կարելի՞ է արդեօք մէկդի թողնել Վիլսոնի իրաւարարութիւնը եւ անմիջական համաձայնութեան գալ թիւրքերի հետ :

Առաջին հարցին տուի իմ լիակատար համաձայնութիւնը: Երկրորդ հարցին ասացի .

— Վիլսոնի միջնորդութիւնից մենք հրաժարուելու չենք, որովհետեւ այդպիսով կը խախտենք դաշնագրի յօդուածը: Նորատունկեանը կարող է նրանց հասկացնել, որ թէ ուղում են մեր վստահութիւնը շահել, ապա պէտք է չբողոքեն Վիլսոնի միջնորդութեան դէմ, որ լաւագոյն ու արդար ձեւն է լուծելու հողային վէճերը: Երբ մենք ընդունում ենք այդ իրաւարարութիւնը, թիւրքերի կողմից մերժելը մենք կը համարենք իրաւախոհութեան ոգու պակաս:

Նորատունկեան ինձ հետ համաձայնեց:

ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՈՒՄ ԲՈՒԼՕՆՈՒՄ Ծ/Վ.

22 յունիս

Այսօր Բուլօն գնացի տեսնուելու Վենիզելոսի հետ, քանի որ Գերագոյն Որոշրդում հարց էր դրուած Յունաստանին մանդատ տալ՝ զսպելու թիւրք ազգայնական բանդաների շահագործումները եւ բռնադատելու ստորագրել դաշնագիրը:

Յունիս 23-ի առաւօտեան ժամի 10-ին տեսնուեցի Վենիզելոսի հետ: Իմ հարցին՝ թէ անդարձ է Գերագ. Որոշրդի վճիռը Յունաստանին տրուելիք մանդատի մասին, Վենիզելոսը պատասխանեց.

— Այո՛, վերջնական է եւ մեր զօրքերը հրաման ստացան առաջ շարժուել:

Իմ ակնարկը, թէ դուցէ նպատակայարմար կը նկատէր ոտքի հանել Պոնտոսի յոյները եւ դեսսանդ անել այնտեղ, Վենիզելոսին շատ չժպտաց.

— Վախենում եմ ինձ մեղադրեն չափազանց ախորժակի համար, ստիպուած եմ խոյս տալ շատ տեղ շարժուելուց:

— Գուցէ կարելի էր Կիլիկիայի մեր կռուողներին օգնութեան հասնել, — ասացի, — սա կը լինէր փոխադարձ օգնութիւն երկու ազգերի:

— Ճշմարիտ է, — պատասխանեց Վենիզելոսը, — բայց բանակ ղրկել չեմ կարող, այնքան ոյժ չունինք, իսկ դէնք ու ռազմամթերք, վախենում եմ, նոյնիսկ մեր պահեստներին իսկ չբաւի: Ձգիտէք թէ որքա՛ն բթամիտ եղան մեր մեծ դաշնակիցները, կատարեալ ապուշներ են: Եւ Վենիզելոս գլուխը բռնեց երկու ձեռքով. — ապուշներ, ապուշներ... Ունենալով մեր 90 հազարնոց բանակը Ձմիւռնիայում, որ վերջապէս Դաշնակից բանակ է, թողին, որ Մուստաֆա Քէմալ կաղմակերպուի, ու զարկի, որ կողմն ուղում է, մինչդեռ ինձ արգիւեցին առաջ շարժուել: Որչափ ճիգ եմ թափել համոզելու համար, թէ յունական բանակը կարող է եւ պէտք է շարժուի վերջ դնելու Քէմալեան սկանդալին: Հաւատացնում եմ Ձեզ, որ անուշներ են:

— Իրաւունք ունիք, — պատասխանեցի. — մի՞թէ նոյնը չարին մեզ հետ: Ամբողջ 1½ տարի է գէնք ու ռազմամթերք խնդրեցինք մեր բանակի համար, մեզ մերժեցին, բայց թիւրքերի դաշնակից Ադրբէյջանի թաթարներին լաւ կաղմակերպեցին: Մի քանի օր է միայն, ինչ անդլիացիք վերջապէս մեզ գէնք ու ռազմամթերք տուին: Շատ պիտի խնդրեմ Ձեզ՝ 1) քանի որ գնում էք Լոնդոն, միջնորդէք, որ Բրիտանական կառավարութիւնը յարատեւի իր այս նոր ընթացքի մէջ մեր վերաբերմամբ եւ աջակցի նիւթապէս կաղմակերպե-

լու մեր բանակը, որ լուրջ սպառնալիք կը դառնայ թիւրքերին էրզրումի կողմից, եւ 2) եթէ հնար է Բաթումի պարպումը յետաձգեն անորոշ ժամանակով, մինչեւ որ այս կրիզիսը անցնի:

Վենիզելուսը խոստացաւ Պարիզ վերադարձին ինձ պատասխան տալ:

Այնուհետեւ ճաշից յետոյ, նոյն օրը ժամը 2-30-ին, Hotel Imperial գնացի տեսակցելու իտալական պատուիրակութեան քարտուղար Galli-ի հետ:

Galli-ն շատ սիրալիր կերպով ինձ ներկայացրեց իրենց արտաքին գործոց նոր նախարար կոմս Սֆորցային, որին ճանաչում էի Կ. Պոլսից ու Հոռմից: Սֆորցան ձեռքս սեղմելով եւ ժպտալով ասաց.

— Կարող եմ ձեզ լաւ լուր տալ. Հայաստանի կառավարութեան մօտ ամենահայասէր իտալացի նշանակեցի, պ. Կորինին:

Ես շնորհակալ եղայ ու յայտնեցի, թէ ճանաչում եմ, նա աւելի քան հայասէր է, գրեթէ հայ:

Ապա գրոյցն անցաւ մեր եւ թիւրքերի յարաբերութեան: Սֆորցայի կարծիքով՝ թիւրքերը մեզ զիջումներ անելու տրամադիր են եւ նրանց հետ անմիջական գրոյցը շահաւէտ կը լինէր:

Ես պատասխանեցի, թէ թիւրքիան ու թիւրքերը ոչնչացնել ոչ կարող ենք եւ ո՛չ հետապնդում ենք, հակառակ այն ահռելի չարիքին, որ մեզ հասցրին: Եւ գիտենք, որ պիտի ապրինք նրանց հետ եւ հետագայում. բայց անհրաժեշտ է, որ նրանք ընդունին մեր մինիմալ պահանջները, որ ներկայացրել ենք խաղաղութեան Համաժողովին:

— Այդ պահանջները նրանք կ'ընդունին, եւ դուք կուիւ անելու պէտք չունիք ուրիշների պէս (ակնարկը յոյների մասին էր): Արժէ, որ նրանց հետ խօսուի:

Galli-ն աւելացրեց, որ թիւրքերը միայն էրզրումի մասին են առարկութիւն անում: Այդ խնդիրը նրանք շինել են ազգային արժանապատուութեան հարց:

Սֆորցան հեռացաւ, եւ իմ խօսակցութիւնը շարունակուեց Galli-ի հետ:

— էրզրումը թիւրքերը պահանջում են էտնոգրաֆիական (ազգագրական) տեսակէտով:

— Դա բացարձակ սխալ է, — պատասխանեցի, — պատերազմից առաջ մենք մեծամասնութիւն էինք:

— Թէեւ միւս կողմից, — աւելացրեց Galli-ին, ես որչափ մտածել եմ, անկարող եմ եղել գտնել Հայաստանի սահմանին մի այնպիսի գիծ, որ էրզրումը դուրս մնար:

Մօտեցաւ Բելգիական արտաքին գործոց նախարար Հիմանս, մի քանի րոպէ գրուցեց: Այդ պահուն դուրս եկան Լոյզ Ջորջ, Կըրզըն իրենց հետեւորդներով՝ մեկնելու համար, եւ բազմութիւնը գնաց ողջ երթ ասելու:

(Շարունակելի)

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆՉԵՒԻ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՕՉԱՆ

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ)

Գրեց՝ ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱՅԻ ԱՆԱԿՆԿԱԼ ԱՅՑԸ

30 յունիս, 1925,

Պարիզ

Այսօր առաւօտ Պօղոս փաշան անակնկալ կերպով ինձ այցի եկաւ ու ասաց մօտաւորապէս հետեւեալը.—

— Դուք գիտէք, որ ես հրաժարական տուի, քանի որ շատ յոգնած եմ ու հիւանդ: Բժիշկները խորհուրդ են տալիս ինձ անպայման հանգիստ առնել: Բայց գիտէք, որ ինձ մեր համազումարը նեղել է, որ յետ ընդունեմ հրաժարականս: Փորձեցի գէթ պ: Գ. Նորատունկեանին պատուիրակութեան մէջ առնել, որ ինքս աւելի թեթեւանամ, բայց նա մերժեց, ասելով թէ դրսից աւելի օգտակար կը լինէր: Սակայն, մէկ-երկու հոգի նորերը պիտի խնդրեմ, որ ընտրեն, ինչպէս Սինապեան, Մկրտիչեան, ինքս էլ պէտք է Կ-Յ շարժով բացակայեմ, հանդստանամ հանքային ջրերում: Արդ՝ եկած եմ ձեզնից իմանալու թէ այսուհետեւ մեր աշխատակցութիւնը ի՞նչպէս պիտի լինի:

Ես պատասխանեցի, որ այս հարցի ծագումն ինձ համար անհասկանալի է: Մենք ցարդ աշխատակցել ենք, երեւի այսուհետեւ էլ պիտի կարողանանք միասին աշխատել՝ հակառակ ծագող դժուարութիւններին, որ պիտի հարթենք:

— Ո՛չ,— ասաց Փաշան,— ես կ'ուզէի աւելի պարզարանել մեր յարաբերութիւնները:

— Այդ դէպքում, թոյլ տուէք ինձ խորհել եւ ձեզ պատասխանել ճաշից յետոյ:

Ճաշից յետոյ, ժամը 3:30-ին, զնացի իր մօտ:

— Ես նորից կրկնում եմ,— ասացի, որ ձեր հարցը չեմ հասկանում: Եթէ համազումարը չհաւաքուէր, դուք երեւի հրաժարական չպիտի տայիք եւ այս հարցն էլ տեղի չէր ունենայ: Ի՞նչ է պատահել: Նորից ասեմ, որ մենք կը գործենք, ինչպէս անցեալում: Ի հարկէ, թղթեր կը լինին, որ մենք միասին կը ստորագրենք: Կը լինի նաեւ, որ ես մենակ կը ստորագրեմ, երբ այդ պահանջի մեր պետութեան եւ ազգի շահը:

— Ես կարծում էի, թէ մենք ամէն թուղթ միասին պիտի ստորագրենք: Այլապէս ձեր ասածը պիտի նկատեմ պառակտում,— ասաց Փաշան:

— Ես շատ եմ դարմանում,— պատասխանեցի,— որ դուք այսքան պարզ խնդրում պառակտում էք լինում: Ամբողջ 1 1/2 տարի ծանր պայմաններում աշխատակցելուց յետոյ, տարօրինակ է այսօր եւ անհասկանալի պառակտու-

մի խօսքը, երբ 1-2 ամիս է մնացել վերջին: Ես կրկնում եմ, որ մենք համե-
րաշխ գործնչութեան պատուանդան կը գտնենք:

Իմ խօսքը նրան չգոհացրեց, եւ մենք բաժնուեցինք զրոյցը շարունակե-
լու համար:

Յաջորդ առաւօտ ինձ մօտ եկան Պ. Պ. Սինապեան եւ դոկտոր Նեվրուզ,
խօսելու նոյն նիւթի մասին:

Նէվրուզի առջեւ ինչ որ թուղթի կտոր կար, որի վրայ նա մատիտով
գրոտում էր:

— Ի՞նչ է, գրաւո՞ր զրոյց պիտի անենք Փաշայի հետ:

— Ո՛չ, — ասաց, — սա սոսկ յիշողութեան համար է:

Եւ կարդաց թղթի վրայ նշանակած քանի մը կէտեր, որոնք կարող էին
հիմք լինել իմ ու Փաշայի աշխատակցութեան:

— Գիտէ՞ք ինչ, — ասացի, լսելով այդ ընթերցումը, — պիտէք որեւէ
թղթով հնարաւոր չէ առաջն առնել բոլոր կարելի միջադէպերի: Հաշտարար
ոգին եւ հայրենիքի սէրը միայն կարող է հարթել դժուարութիւններուն:
Այդ ես չեմ տեսած մինչեւ այժմ եւ այսուհետեւ էլ յոյս չունեմ տեսնելու: Ա-
նախորժ միջադէպերն անախորժ են, զիտեմ, բայց պէտք է աշխատենք հար-
թել:

— Իրաւունք ունիք, — ասաց Սինապեան, — միջադէպերը այդ թղթով
դժուար է կանխել:

— Փաշայի համար, — ասացի, — գործից աւելի միշտ իր անձի խնդիրն է
մէջ տեղ:

— Իրաւունք ունիք, — կրկին ասաց Սինապեան, — այս դէպքում գործի
չահը չէ, այլ պարզապէս Փաշայի անձի խնդիրը:

— Տարարախտարար, — շարունակեցի ես, — քանի որ համազումարը
քաջալերում է Փաշայի այդ հիւանդոտ անձնասիրութիւնը, ես, աղմուկներից
խուսափելու եւ դրսի աշխարհի առջեւ մեր պատակտումն ու անհամաձայ-
նութիւնները չցուցադրելու համար, ստիպուած եմ հաշուի առնել ե՛ւ այդ
«անձը», — ասացի. — Կարող էք յայտարարել Փաշային, որ պիտի աշխատեմ
համերաշխ գործակցել, ինչպէս անցեալում:

Նրանք հեռացան:

Նոյն օրը երեկոյեան եկան ինձ ասելու, որ Փաշան համազումարի նիստին
մի թուղթ կարդաց, որպէս գրաւոր համաձայնութիւն իմ եւ իր մէջ:

Հեռախօսով հարցրի համազումարի նախագահ Նորատունկեանին, նա
հաստատեց լուրը: Ես խնդրեցի յայտնել ժողովին պաշտօնապէս, որ բերանա-
ցի համաձայնութիւն տալով գործակցել Փաշային՝ ես որեւէ գրաւոր համա-
ձայնութիւն կնքած չեմ:

Հետագայում պարզուեց, որ դոկտոր Նէվրուզ եւ Սինապեան ինձանից
յետոյ, տարել եւ Փաշային են ներկայացրել իրենց ձեռքի aide me'moir — զի-
րը եւ նա էլ, համարելով այդ իմ գրաւոր համաձայնագիր, տարել կարդացել
է համազումարում եւ նոյնիսկ քննութեան դրել իւրաքանչիւր կէտ:

Կանչեցի ինձ մօտ Դր. Նէվրուզին եւ Սինապեանին ու դժկամութիւնս
յայտնեցի, եւ նրանք էլ խոստովանեցան, թէ այդ թիւրիմացութեան ար-
դիւնք է, եւ թէ պիտի կարողանան հարթել:

Այսօր ինձ մօտ եկաւ Չայեանը նոյն խնդրի մասին խօսելու: Կրկնեցի, որ

ես գրաւոր ոչինչ ունեմ Փաշայի հետ եւ որ, եթէ գրաւոր լինէր, շատ բան ունեմ ասելիք, ճշդելիք ու աւելացնելիք:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱՅԻ ՀԵՏ

Յուլիս 2, 1920

Նկատելով որ նախընթաց օրուայ համաձայնութեան խնդիրը վայրիվերոյ զրոյցներով բարդանում է, այսօր ես գնացի անմիջապէս Պօղոս փաշային՝ պարզելու իմ վերջնական հայեցակէտը եւ խնդրեցի պ.պ. Չայեանին, Սինապեանին եւ բժ. Նէվրուզին նոյնպէս ներկայ լինել, որպէսզի հետագայում իմ խօսքերին ծուռ բացատրութիւններ չտրուին:

Եւ այսպէս, այսօր ճաշից յետոյ, ժամը 4-ին, յիշեալ երեք անձանց ներկայութեամբ, Փաշային ասացի.

— Նախ՝ ես տակաւին չհասկացայ, Փաշա, թէ ի՞նչ պատճառ ունէիք սա նոր համաձայնութեան խնդիրը մէջտեղ նետելու: 1½ տարուայ գործակցութիւնից յետոյ, կարծում եմ առաջիկայ 1½ ամիսն էլ որեւէ կերպով կը գործակցէինք:

Պօղոս փաշան պատասխանեց.

— 1½ տարուայ ընթացքում մենք յաճախ անախորժ վէճեր ենք ունեցել: Բայց այժմ իմ առողջական կացութիւնն այնպէս է, որ ես կարողութիւն չունեմ նոր ծանր վէճեր ու դժուարութիւններ տանել: Ուստի Պատուիրակութեան մէջ մտնելուց առաջ, ես ուզեցի իմանալ թէ կարո՞ղ ենք խաղաղ աշխատակցութեան հիմունք գտնել, թէ՞ նորից պիտի դժուարութիւններ ունենանք: Ահա միակ պատճառը իմ այս յարուցած համաձայնութեան խնդրի:

— Ընդունում եմ ձեր պատասխանը բաւարար: Ապա՝ թոյլ տուէք նախ պարզել անցեալ օրուայ թիւրիմացութիւնը: Ինձ մօտ եկան ներկայ պարոններից Սինապեան ու Նէվրուզ եւ ինձ մի թուղթ կարդացին, կէս մատիտով, կէս թանաքով գրուած: Իմ հարցին թէ՛ գրաւոր համաձայնութիւն է այդ, պատասխանեցին ոչ, գրաւոր ոչինչ լինելու չէ, սա պարզ aide me'moir է մեզ համար: Ես ընթերցումը լսեցի անտարբեր, առանց քննադատութեան, առանց իմ կողմից պայմաններ աւելացնելու կամ կրճատելու, որովհետեւ ընդհանուր պատասխանն ունէի: Ասացի, թէ այսպիսի համաձայնութիւնները չեն, որ միջազգայերի առաջը կ'առնեն, այլ մեր իմաստութիւնն ու գործի սէրը: Հետեւապէս, ասացէք Փաշային, որ մենք կը գործակցինք, comme par le passe' միայն թէ հաշուի պիտի առնենք նոր հանգամանքը՝ մեր պետութեան ճանաչումը: Հետեւապէս, մնացածն ինչ որ պատահել է, ձեր ընթերցումը այդ թղթի, համազումարի քննադատութիւնն ու քուէարկումը պարզապէս թիւրիմացութիւն է միայն, եւ, իրրեւ այդպիսին, պէտք է մէկ նոր յայտարարութեամբ չեղեալ նկատուի: Ի հարկէ, դուք անմիջապէս կը հարցնէք՝ «սպա այնուհետեւ ի՞նչ պիտի լինին մեր յարաբերութիւնները»:

— Այո՛, — ասաց Փաշան, — դուք կ'ոահեցիք:

— Մեր յարաբերութիւնները, ահա այն ֆորմուլան, որ հիմք պիտի ծառայի մեր գործակցութեան Nous allons collaborer comme par le passe' en

tenant compte de la nouvelle circonstance, qui r'esulte du fait de reconnaissance de notre e'tat.

«Մենք պիտի գործակցինք անցեալին նման, նկատի առնելով նոր պարահան, որ առաջ եկած է մեր պետութեան ճանաչումի իրողութենէն»:

Այս ես ասել եմ առաջ, ասում եմ այսօր եւ նաեւ հետագայում: Կը հարցընէք անշուշտ նորից թէ ի՞նչ եմ հասկանում ասելով collaboration en tenant compte de la reconnaissance de notre e'tat:

«Գործակցութիւն նկատի առնելով մեր պետութեան ճանաչումը»:

Պատասխանս պարզ է՝ chaque fois que la d'ele'gation serait appele'e a presenter la figure de l'e'tat, je singnerai seul les documents»:

«Սմէն անգամ որ պատուիրակութիւնը պիտի կանչուի ներկայացնելու պետութիւնը, ես միայն պիտի ստորագրեմ փաստաթուղթերը»:

Ես այլեւս ոչինչ աւելացնելու չունիմ:

— Բայց դուք կարող էք այս Ֆորմուլան շատ լայն բացատրել, — ասաց Փաշան:

— Փաշա, — ասացի, — ո՛չ մի Ֆորմուլ չի կարող բոլոր ննարաւոր վէճերի եւ միջադէպերի առաջն առնել: Ես յոյսս դրել եմ ոչ այս Ֆորմուլայի եւ ոչ մեր բոլոր զրոյցի վրայ, այլ մեր իմաստութեան եւ մեր հաշտարար ուղու, ու մեր պարտքի գիտակցութեան վրայ: Դուք պէտք է ընդունէք, որ մենք երկսով էլ պիտի աշխատենք մեր կառավարութեան դիրքն ամրապնդելու:

— Ես այլ նոյն եմ հետապնդում, բայց պէտք չէ Թիւրքաց Հայաստանը լքել: Ա՛յ, փաստարան Lapradelle — ասում էր, թէ ուռաները կովկասեան Հայաստանը ձգեցին նախ քան Վիլսոնի արբիղրածը: Ձեր պետութիւնը կարող է կործանուել: Ես պէտք է ներկայացնեմ Թիւրքաց Հայաստանը:

— Փաշա, Lapradelle-ը կարող է հմուտ օրէնսգէտ լինել, բայց վատ քաղաքագէտ է եւ անծանօթ իրերի ընթացքին մեր երկրին վերաբերեալ: Միջազգային յարաբերութիւնների մէջ ամէն ինչ օրէնսդրական կարգով ու մտածումով չի լուծուում: Յետոյ, դուք շարունակելով ձեզ յայտարարել Թիւրքաց Հայաստանի ներկայացուցիչ, թուլացնում էք մեր կառավարութիւնը, որ Թիւրքական դաշնագիրն իսկ նկատում է որպէս Միացեալ Հայաստանի միակ կառավարութիւնը: Եւ յետոյ դուք շարունակ հակասութեան մէջ էք: Դուք այդ կառավարութիւնը չէք համարում համայն Հայաստանի, բայց եւ ինչպէս ձեր կառավարութեան համաժողովում նոյն կառավարութեան բանակին էք յենուում, երբ պէտք է Թիւրքաց Հայաստանի հողը գրաւել: Յետոյ, ես լսել եմ, որ դուք փորձում էք անգլիական ու Ֆրանսիական կառավարութիւնների միջոցով ձեր դիրքը, իրրեւ Թիւրքաց Հայաստանի ներկայացուցիչ ամրապնդել: Սա լաւ ճամբայ չէ, որ դուք ընտրել էք, ո՛չ ձեզ համար եւ ոչ հայ հայրենիքի: Օտարների միջամտութիւնից շահ չունինք: Լաւ գիտցէք, որ ձեր ամբողջ դիւանագիտութիւնը ձախողած է եւ իմը ձերի հետ: Ինչ որ կայ, ինչ որ վատակուած է, այդ՝ մեր կառավարութիւնը, մեր բանակը, մեր պետութիւնն է, եւ նրան միայն պիտի յենուինք:

Ես վերջացրի:

Դուրս եկայ:

Երեկոյեան նեվրուզն եկաւ ինձ ասելու, թէ Փաշան շատ մտախոհ է եւ ընդունել է իմ առաջարկը՝ ասելով il se sent fort!

ՍՊԱՅԻ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻՆ

Յուլիս 7, 1920

Առաջին այցը Սպառնում եւ ու Փաշան արինք Բելգիական արտաքին գործոց նախարար Հիմանսին :

Սա լոկ քաղաքավարական այց էր, թէեւ գրոյցի ընթացքում պարզուեց, որ թիւրքերին տրուելիք պատասխանը խիստ է լինելու եւ սրանց հակառակարկները մերժուելու են :

Յաջորդ օրը տեսանք Բերթըլոին : Նա առանձին սիրալիրութեամբ ընդունեց մեզ . հաստատեց Հիմանսի ասածները եւ կարգաց մեզ թուրքերին տրուելիք պատասխանի բնապիրր, որ, ըստ երեւոյթին, իր խմբագրածն էր :

Պարզուեց, որ 1) թիւրքական պայմանագիրը մնում է անփոփոխ հողային տեսակէտով, 2) փոքրիկ փոփոխութիւն յօգուտ թիւրքերի Նեղուցները կառավարող Յանձնաժողովում թիւրք ներկայացուցիչ ունենալու մասին, 3) նրանց տրուելու է տասն օրուայ պայմանաժամ ստորագրելու կամ մերժելու դաշնագիրը, 4) նորից առանձնապէս պնդում են Հայաստանի անկախութեան վրայ այնպէս, ինչպէս դաշնագիրն է նախատեսել Վիլսոնի arbitrage-ով, եւ 5) պատասխանը տրուելու է թուրքերին յուլիսի 17-ին, հետեւապէս նրանք իրենց խօսքն ասելու են յուլիս 27-ին :

Սրանից վերջը Փաշան փորձեց խօսք բանալ Կիլիկիայի մասին՝ ներկայացնելով, թէ Ամանոսի Հայ Հանրապետութիւնը Ֆրանսայի աջակցութեան պտուղ է եւ թէ լաւ կը լինէր իսկոյն այնտեղ շրկել Անդրանիկին՝ սկսուած գործը ղլուխ բերելու համար :

Բերթըլոն խուսափողական պատասխան տալով այս բոլորին՝ կարճ կապեց ահաճութեամբ :

Մենք եկած էինք Սպա այն մտածումով, թէ գուցէ թիւրքական դաշնագիրը վերաքննուի եւ, հետեւապէս, մենք էլ մեր խօսքը կ'ասենք : Բարեբախտաբար, Բերթըլոի յայտարարութիւնը մեր բոլոր կասկածները ցրեց : Մնում էր սպասել, որ այս պատասխանը հաստատի Գերագոյն Պորհուրդը :

Փաշան, չսպասելով այլեւս, մեկնեց Բրիւսէլ : Ես մնացի իմ աշխատակիցների հետ, — Կորգանեան, Նէվրուզ եւ քարտուղար Հանրմեան :

Մի քանի օր յետոյ, յուլիս 11-ին, տեղի ունեցաւ թիւրքերի տալիք պատասխանի վերջնական վճիռը : Բերթըլոի մեզ կարդացած բնագիրը հաստատուեց անփոփոխ : Միայն Վենիզելոսի պահանջով վերջում աւելացրեց . Եթէ թիւրքական կառավարութիւնը հրաժարուի ստորագրելուց կամ ստորագրելով հանդերձ՝ անկարող հանդիսանայ կարգ հաստատել Անատոլիայում, ապա Դաշնակիցները վճռել են վերջնական ձեւով վճռուել թիւրքերին Եւրոպայից, այսինքն՝ Կ. Պոլսից, ուր թիւրք մեծամասնութիւնը շատ կասկածելի է, ընդհակառակը քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնն էլ թւում աւելի մեծ :

Յուլիս 11-ի երեկոյին տեսնուեցի Վենիզելոսի հետ : Ինձ ընկերացաւ եւ գոր. Կորգանեան, քանի որ Նիւթը գրոյցի նաեւ զինուորական էր :

Իմ հարցին, թէ ի՞նչ է մտածում նա (Վենիզելոսը) մեր բանակի առաջխաղացման մասին դէպի Թիւրքահայ գաւառները, նա պատասխանեց, թէ ինքը միանգամայն դէմ է այդ մտքին, որովհետեւ երկիւղ ունի, որ մեր ոյժերը

բաւարար չլինին, իսկ որեւէ ձախողանք կարող է մեզ համար ճակատագրական լինել, քանի որ ո՛չ յոյները, ո՛չ Անգլիան եւ ոչ Ֆրանսիան կը գան օգնութեան:

Գններալ (զօրավար) Կորգանեան պատմեց մեր զօրքի քանակը եւ կարողութիւնը: Ասաց, որ մենք կարող ենք, եթէ ռազմամթերք ունենանք, մեր բանակի թիւը հասցնել 40 հազարի: Անգլիացիք զրկել են ռազմամթերք: Յուսանք թէ ուրիշ տեղից էլ կ'ուղարկուի: Ասաց նաեւ, որ յոյն կառավարութիւնն եւս մեզ տասն հազար հրացան է տուել: Շնորհակալ եղանք սրա համար:

Վենիզելոսը գտաւ այս տեղեկութիւնները մեր բանակի մասին շատ խրախուսական:

Այնուամենայնիւ մեր զրոյցից պարզուեց, որ 1) մենք այժմ չպիտի առաջ շարժուինք. 2) պիտի սպասենք մինչեւ դաշնագիրը ստորագրուի. 3) մինչեւ Վիլսոն իր խօսքն արտասանէ սահմանների մասին. 4) եթէ այդ պահուն մեր բանակը պատրաստ լինի 40 հազարով, եթէ մեր թիկունքը ապահով լինի բոլջեւիկներից կամ թաթարներից այդ ժամանակ առաջ շարժուել:

Իմ հարցին, թէ մտադիր չէ՞ տիսասանտ անել Տրապիզոն, Վենիզելոս պատասխանեց, թէ դա հնարաւոր է, եթէ թիւրքերը մերժեն ստորագրել հաշտութեան պայմանագիրը:

— Այս տիսասանտի պահուն, — ասաց նա — ձեր առաջխաղացումը կը դառնայ աւելի անհրաժեշտ եւ յաջողութեան հաստատ գրաւականով:

Սակայն, Վենիզելոս կարծում է որ թիւրքերը կը ստորագրեն:

— Պիտի խնդրէի, որ պահէք ձեր նոր գրաւումներն, — ասացի, — մինչեւ թիւրքերը իրագործեն դաշնագիրն ամբողջութեամբ եւ դուրս քաշուեն ե՛ւ Հայաստանից: Արդեօք պետութիւնները նոյն մտածումը չունի՞ն:

— Անշուշտ դա միակ ճամբան է, — ասաց նա, — թիւրքերին ստիպել իրագործելու դաշնագիրը եւ ես մտադիր չեմ թողնել՝ մեր բռնած հողերը: Զգիտե՛մ՝ ի՞նչ կ'անեն Դաշնակիցները: Դուք գիտէք, թէ մեր մեծ Դաշնակիցները յաճախ ի՞նչ յիմարութիւններ են անում: Առայժմ դո՛հ լինինք, որ մենք կարողացանք Գեմալի ոյժերի լեզենդան ցրել: Նայինք մնացածին: Յամենայն դէպս դուք դեռ սպասելու էք:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ Պ. Գ. ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆԻ ՀԵՏ

Յուլիս 16, 1920

Այսօր պ. Նորատունկեան եկաւ ինձ եւ հաղորդեց հետեւեալը. —

«Աղգային Համազումարձի վերջին նիստին նորից խնդիր եղաւ, թէ Փաշան ի՞նչպէս պիտի ստորագրի դաշնագիրը եւ թէ Ահարոնեանը խոստացած է իր կառավարութիւնից խնդրել գրա համար պէտք եղած արտօնութիւնը, եթէ Փաշան այդ կամենայ: Բայց Փաշան յայտարարեց. «քանի որ Երեւանում coalition կառավարութիւն չկայ, ինքը այնտեղից որեւէ արտօնագիր եւ իրաւունք խնդրելու ցանկութիւն չունի»:

«Այսպիսով, — աւելացրեց պ. Նորատունկեան, — դուք այլ եւս պատասխանատու չէք, եթէ Փաշան հնարաւորութիւն չունենայ ստորագրել»:

ԹԻԻՐՔԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԳՐԻ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Օգոստոս 10, 1920, Պարիզ

Կեանքիս ամենաներջանիկ օրն է այս: Երեսուն տարուայ պայքարս, բողոքս, տառապանքս ու յոյսերս պսակուեցին փառաւոր յաջողութեամբ: Թիւրքական դաշնագիրն ստորագրուեց եւ բոլոր դաշնակից պետութիւնների Համաժողովն այսպիսով հռչակեց Միացեալ, Անկախ, Ազատ Հայաստանը Սեվրի սրահում:

Այսօր ճաշից յետոյ, ժամը 4-ին, երկու օթոմորիւներով մեկնեցինք Պարիզից: Ինձ ուղեկցում էին կինս, խորհրդականներ պ. պ. Էնֆիաճեան եւ դոկտ. Նէվրուզ եւ երկու քարտուղարներ:

Սեվրի պալատի առջեւ ձգուող ծառուղին երկու կողմից բռնուած էր զինուած պատուոյ պահակների երկու շարքով, որի միջով մեր կառքերն անցան մինչեւ հանդիսաւոր մուտքը:

Առաջին յարկի ընդարձակ դահլիճը, ուր բարձրացանք, արդէն շարուած էին պատուիրակների սեղաններն ու աթոռները, եւ նրանց յետեւներում տեղեր պատրաստուած իւրաքանչիւր պատուիրակութեան քարտուղարների համար: Իմ աթոռը գտնուում էր Չեխո-սլովակների եւ ռումէնների ներկայացուցիչների կողքին: Սեղանի վրայ առջեւս մի քարտ կար: «Ple'nipotenciaire de l'Arme'nie»: «Լիազօր Հայաստանի»:

Իմ դէմ առ դէմ, հակառակ պատի տակ, տեղ ունէր Յունական պատուիրակութիւնը, գլուխ ունենալով Վենիզելուսը: Նրանցից վար թիւրքերի տեղն էր: Ճակատի պատի տակ տեղ էին բռնել մեծ Դաշնակիցները:

Հետզհետէ դահլիճը լցուեց պատուիրակներով: Ժամը ուղիղ 4-ին հասաւ Միլլրան, նախագահը Conference-ի: Եւ գրեթէ անմիջապէս յետոյ ներս հրաւիրեցին թիւրքերին վարի յարկից, ուր նրանք սպասում էին:

Կարգադրիչը, ներս առաջնորդելով թիւրք երեք պատուիրակներին, բարձրաձայն ասաց. Messieurs les ple'nipotenciaires de l'Empire Ottomane. «Պարոնայք լիազօրներ Օսմանեան Կայսրութեան»:

Ամէնքը ոտքի կանգնեցին: Թիւրքերը ողջունեցին գլխի շարժումով եւ բռնեցին իրենց տեղերը:

Տիրեց ընդհանուր լուռութիւն: Բոլոր այս ցերեմոնին մահուան պատժի ի կատար ածումի պատկեր ունէր: Պատժուողը Թիւրքիան էր:

Ընդհանուր լուռութեան մէջ, ոտքի կանգնեց Միլլրան եւ ասաց հետեւեալը.— Messieurs, Je declare que le traite' que nous allons signer est en tout exactement conforme a l'original:

«Պարոններ, կը յայտարարեմ որ Դաշնագիրը զոր պիտի ստորագրենք հիմա, իր ամբողջութեան մէջ ճիշդ կերպով համաձայն է բնագրին:

Ապա հրաւիրեց թուրքերէն ստորագրել առաջինը:

Տեղից բարձրացաւ Հազի փաշան, նախագահը, եւ հաստատ, վճռական քայլերով առաջացաւ դէպի կեդրոնի սեղանը, ուր դրուած էր դաշնագիրը, առաւ իրեն մեկնուած գրիչը եւ ջրուտ շարժումով, արագութեամբ ստորագրեց ցոյց տրուած տեղը: Նրա հետեւեցին իր երկու ընկերակիցները՝ Ռիզէ Թէֆլիկ բէյ եւ Ռէշիտ բէյ: Վերջինի գէմքը ջղածգարար շարժում էր, թէեւ

նա աշխատում էր առհարկի անյոյզ երեւալ, իսկ Րիլէ Թէֆլիկը ծնօտն էր ջղայնօրէն շարժում:

Ստորագրեցին թիւրքերը եւ շտապով գրաւեցին իրենց տեղերը:

Այնուհետեւ հերթով եկան ստորագրելու Անգլիայի, Ֆրանսայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի ներկայացուցիչները:

Երբ հերթը հասաւ փոքր Դաշնակիցներին, այրուբենական կարգով Հայաստանը լինելով առաջինը, ինձ հրաւիրեցին ստորագրել: Ես ստորագրեցի երեք փաստաթուղթ՝ 1) բուն թիւրքական դաշնադիրը, 2) փոքրամասնութիւնների ստատուտը Հայաստանի եւ մեծ պետութիւնների մէջ կայացած եւ 3) արձանագրութիւն այն մասին, թէ Իւրօ-սլաւները եւ Հէջազ բացակայ են եւ կարող են ստորագրել:

Երբ վերջացաւ ստորագրութիւնը եւ բարձրութիւնը վերկայաւ, Վենիտլոսն առաջինը վաղեց դէպի ինձ, ձեռքս բռնեց երկու ձեռքով եւ զրեթէ բացադանշեց յուրում. «Mes félicitations, mon cher pre'sident, apres vous, c'est moi qui est le plus heureux pour l'Arme'nie»:

«Շնորհաւորութիւններս, իմ սիրելի նախագահ. «Ձեզմէ յետոյ, ես եմ Հայաստանի համար ամենաերջանիկ անձը»:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՎԵՆԻՉԵԼՈՍԻ ՀԵՏ

Օգոստոս 11, 1920, Պարիզ

Այսօր առաւօտ, ժամը 10-ին, տեսուցի պ. Վենիզելոսի հետ:

Նիւթն էր՝ 1) Տրապիզոնի խնդիրը:

Պատուիրակութեան վերջին խառն ժողովի եւ Վիլսոնին մեր ներկայացրած վերջին գրի վրայ հիմնուած յայտնեցի, թէ խոյս տալու համար Պոնտոսի յոյների հակամարտութիւնից եւ, նկատի առնելով նրանց վճռական բողոքը, մենք որոշեցինք հրաժարուել Տրապիզոնից եւ բաւականանալ դաշնագրի յօդուտ մեզ եղած տրամադրութեամբ այդ նաւահանգստի մասին:

Վենիզելոս բարձրացաւ տեղից՝ երկու ձեռքով իմ ձեռքը թօթուց ու ասաց:

— Շնորհակալ եմ: Դուք ձեր այդ որոշումով ինձ մեծ հոգսից ազատեցիք:

2) Հարցրի, թէ Յունաստանի ո՞րպիսի օգնութեան վրայ կարող ենք յուսալ մեր թիւրքահայ գաւառները գրաւելու պահուն: Նա պատասխանեց բառացի այսպէս.

— Այնքան ժամանակ, որ թիւրքերը չեն դատարկի Հայաստանը եւ չեն քաշուի Վիլսոնի ձեզ յատկացնելիք հողերից, յունական բանակը գրաւած պիտի պահի բոլոր այն հողամասերը, որ դաշնագրի տրամադրութիւնից դուրս մենք բռնած ենք: Այս յայտարարութիւնս, — ասաց, — պաշտօնական է, եւ դուք ամէն առթիւ, ուր պատշաճ եւ օգտակար նկատէք, կարող էք ձեզ ծառայեցնել Դաշնակից կառավարութիւնների հետ զրուցելիս: Ոնդրում եմ, երբեք չմոռանաք ամէն տեղ ձերոնց յիշեցնելու, որ մենք — յոյն եւ հայ — բնական դաշնակիցներ ենք եւ թիւրքիայի բնական ժառանգները, Արեւմուտքի քաղաքակրթութեան յառաջապահներն ենք ու ապագան Արեւելքում մերն է:

3) Խնդիրը մեր ներկայացուցչութեան հարցն էր Աթէնքում: Ես մի քանի թեկնածուների անուն տուի: Վենիզելոս պատասխանեց.

— Ում որ նշանակէք, ինձ ընդունելի է, միայն թէ աշխատի հայ եւ յոյն բարեկամութիւնը ամրապնդել:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴԵՍՊԱՆ
HUGH CAMPBELL WALLACE-Ի ՀԵՏ

Սեպտեմբեր 1

Ամերիկեան դեսպանի յատուկ հրաւերով այսօր իրեն տեսակցութեան զնացի առաւօտեան ժամը 12-ին:

Նա ինձ յայտնեց հետեւեալը, թէ օգոստոսի 26 թւով հեռագիր ունի Վաշինգտոնին, որով իր կառավարութիւնը հաղորդում է, թէ մեր սահմանների գործը շատ լաւ հիմերի վրայ է, նախագահ Վիլսոնը շատ լուրջ ըզբաղուած է այս խնդրով, եւ թէ կարող ենք վստահ լինել, որ մեր իղձերի եւ յոյսերին համապատասխան սահմաններ կ'ունենանք: Ցաւ յայտնեց, որ պատուիրակութեան ներկայացրած փաստաթղթերն ու կարտերը նա միայն օգոստոս 20-ին է ճամբու ձգել յայտեղից, հետեւապէս հեռագիրը զրկուած պահուն (օգոստոս 26-ին) յիշեալ փաստաթղթերը տակաւին ստացուած չէին:

Ես պատասխանեցի թէ մեր դատն այնքան արդարամիտ եւ հայասէր անձի ձեռքեր ունին, որ մենք շատ անհանգիստ չենք մեր փաստաթղթերի յապաղումից: Եւ խնդրեցի միաժամանակ ասել՝ արդեօք նախագահը պիտի սպասի՞ վաւերացումին թիւրքական դաշնագրի, թէ՞ առանց այդ իր որոշումը կը տայ: Սա մեզ համար կենսական նշանակութիւն ունի, որովհետեւ մեր դադրականները 5-6 տարուց ի վեր սպասում են վերադարձի ժամին:

Դեսպանը պատասխանեց.

— Կարող էք վստահ լինել, որ նախագահը լիովին իրազեկ է Հայաստանի եւ հայերի կացութեան եւ նա ամէն ինչ պիտի անի փութացնելու հարցի լուծումը: Ինչ վերաբերում է ձեր վերջին հարցին, հազիւ թէ ես կարողանամ, — ասաց, — ձեզ պաշտօնական կարծիք յայտնել: Կ'ասեմ միայն իմ անձնական մտածումը: Ես հաւատացած եմ, որ նախագահը բնաւ պէտք չունի սպասելու որեւէ նոր պայմանի դաշնագիրն ստորագրելուց յետոյ, եւ նա չի սպասի, վրտահար էրէք, որ ձեզ համար ձեր երկրի համար ամէն բան լաւ կ'ընթանայ:

Շնորհակալ եղայ եւ զուրս եկայ:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴԵՍՊԱՆԻ ՀԵՏ

Սեպտեմբեր 8, Պարիզ

Այսօր առաւօտ, ժամը 11.30-ին, ամերիկեան դեսպան Հիւ-Վալլաս ինձ հրաւիրեց իր մօտ մեր սահմանների մասին խօսելու:

Զրոյցը մեր սահմանների հարցից անցու լով Տրապիզոնին: Դեսպանը

ցանկութիւն յայտնեց այս մասին մեր բացատրութիւններն ունենալ իր երկու խորհրդականների միջոցով:

Ճաշից յետոյ ժամը 3-ին, գեներալներ (զօրավարներ) Բադրատունի եւ Կորգանեանի հետ ընդունեցինք ամերիկեան ղեսպանատան քարտուղար պ. George Anderson Gordon-ին, որ դրեց մեզ հետեւեալ հարցերը.

1) — Ո՞րն է այն հողամասը, որից դուք հրաժարուում էք Վանի վիլայէթում:

Մենք ցոյց տուինք քարտէշի վրան Հէքքարին ու Սլերդը եւ բացատրեցինք այն պատճառները, որոնք թելադրում են մեզ մեր շահերի տեսակէտից հրաժարուել այդ հողերից:

Բացատրութիւնը նրան գոհացրեց:

2) — Ինչո՞ւ էք հրաժարուում Տրապիզոնից եւ ո՞րն է լինելու ձեր նաւահանգիստը:

Վերջին հարցին պատասխանեց զօր. Կորգանեան, թէ մենք ստիպուած եղանք գոհանալ Րիզէով, հակառակ բաղմաթիւ իր անյարմարութիւններին եւ կառուցանելու դժուարութիւններին համեմատելով Տրապիզոնի հետ:

Այս բացատրութիւնն էլ աւելի հետաքրքրեց պ. Gordon-ին իմանալու Տրապիզոնից հրաժարուելու բուն պատճառը, մասնաւորապէս, թէ ինչո՞ւ մենք սկզբում պահանջեցինք Տրապիզոնը եւ միայն վերջերս նախագահ Վիլսոնին ուղղած յուշագրով՝ հրաժարուում ենք նրանից:

Ես պատասխանեցի հետեւեալը.—

— Մենք պահանջել ենք Տրապիզոնն անցեալ տարի մեր յուշագրով Conseil Supreme-ին, դրդուած այն անհրաժեշտութիւնից, որ հանրածանօթ է եւ մանաւանդ քաջալերուած Վենիզելոսի արած յայտարարութիւնով Գերագոյն Խորհրդի առաջ թէ՛ «Donnez Tre'bizonde aux Arme'niens, ils l'ont bien merite'».

«Տուէք Տրապիզոնը հայերուն: Անոնք իրապէս արժանի են անոր»:

Բայց հետագայում Պոնտոսի յոյների բողոքի առջեւ Վենիզելոս տեղի տուեց եւ ձեռքերը լուաց այդ հարցից:

— Ե՞րբ պատահեց այդ, — հարցրեց Gordon:

— Մարտ ամսին Լոնդոնում, — պատասխանեցի.— Եւ յետոյ դրանից շատ առաջ և այդ օրերում իսկ Պոնտոսի յոյն պատուիրակութիւնը ներկայացաւ մեզ յայտարարելու վճռապէս, որ եթէ մենք չարունակենք պահանջել եւ եթէ մանաւանդ յաջողեցանք այն ստանալ, իրենք՝ յոյները պիտի միանան թիւրքերին մեր դէմ, «որովհետեւ, ասում էին նրանք, Տրապիզոնը Պոնտոսի գլուխն է, եւ մենք թոյլ չենք տայ գլուխը բաժնել մարմնից»: Յունական այս հակառակութիւնը քանի գնաց՝ սաստկացաւ: Վերջում աւելացաւ Գեմալիստների շարժումների ընդհանուր վտանգը, սրա հետեւանքով թիւրք դաշնագրի վերաքննութեան հաւանականութիւնը եւ յունական բանակի առաջխաղացութիւնը, որ այնպէս զուգադիպում էր մեր շահերին: Այս փափուկ պարագաները, երբ թիւրքական վտանգի դէմ մենք միմիայն յունական բանակի վրայ կրթնելու հնար ունէինք, բնականապէս յունական բարեկամութիւնը դարձաւ մեզ համար բացարձակ անհրաժեշտութիւն: Մենք գիտէինք, որ Դաշնակիցները երբեք մեզ օգնելու չեն, մինչդեռ Վենիզելոս օգոստոսի 4-ին ինձ յայտարարեց, թէ նա չպիտի դատարկի յոյն բանակի դրաւած թիւրքա-

կան հողերը, մինչև որ թիւրքերը հեռանան հայկական բոլոր հողամասերից : Եւ այսպէս մեր բազմաթիւ դժուարութիւնների վրայ չաւելացնելու համար յունական թշնամութիւնը եւ պահելու համար յոյն կառավարութեան բարեացակամութիւնը, մենք վճռեցինք չպահանջել Տրապիզոնը, եւ ո՛չ թէ հրաժարուել նրանից :

— Բայց դուք ուրիշ նաւահանդիստ չունիք, — ասաց պ. Gordon :

— Ճշմարիտ է, սա շատ ծանր վիճակ է մեզ համար, բայց Տրապիզոնի պատճառով յոյների հետ թշնամանալն էլ աւելի աղէտաւոր կը լինէր մեզ համար մեր ներկայ պայմաններում :

— Վենիզելոս, կամ իր կառավարութիւնը ուղղակի ճնշումն չի՞ գործ դրել ձեզ վրայ :

— Ես ձեզ ներկայացրի այս հարցի պատմութիւնը ճշգրիտ կերպով. եզրակացութիւնը կարող է լինել զանազան :

— Պոնտոսի յոյները որեւէ քաղաքական կազմակերպուած մարմին չունին անշուշտ, — ասաց Gordon, — որի հետ դուք բանակցէիք :

— Ո՛չ, — ասացի, — նրանց ունեցածը մի պարզ անուանական պատուիրակութիւն էր, որպիսին ունէին Պարիզում բազմաթիւ մանր ժողովուրդներ ու կրօնական համայնքներ :

— Վերջին անգամ դուք ե՞րբ դադարեցիք պահանջել Տրապիզոնը :

— Մօտերս, օգոստոսի սկիզբներին :

Եզրակացութիւն. —

Պ. Gordon-ի հարցուփորձը մեզ վրայ այն տպաւորութիւնը թողեց, թէ նախագահ Վիլսոնի համար Տրապիզոնի հարցը տակաւին գրուած չէ, եւ թէ նա կասկածուում է, որ մենք հրաժարուում ենք Տրապիզոնից յոյն կառավարութեան եւ մասնաւորապէս Վենիզելոսի ճնշման տակ :

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒՄԻՆԱԿԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ
ՏԱԿՕ-ԻՕՆԵՍՎՈՒԻ ՀԵՏ

Հոկտեմբեր 4, Պարիզ

Տակօ-Իօնեսկուն 58-60 տարեկան մարդ է, շեշտուած հայկական դիմագծերով (ասում են հայ ծագումից է), որ ինձ ընդունեց grave ձեւով եւ շատ տրտում տոնով հարցուց. ի

— Ի՞նչպէս է ձեզ մօտ, լաւ չէ, կարծեմ :

Ես պատասխանեցի թէ՛ մեր դրութիւնը ծանր է եւ ուզեցի իմանալ ի՞նչ կարող ենք յուսալ Ռումինիայից :

— Ձեմ ուզում ձեզ աւելորդ յոյս տալ : Մենք անզօր, միանգամայն անզօր ենք ձեզ օգնելու : Թերթերում գրած էին, իբր թէ Ռումինիան զօրք է զըրկում Տրապիզոն : Յնորամտութիւն : Մանտաղի հեռաւոր միտք իսկ ունեցած չենք :

Այնուհետեւ մենք երկար խօսեցինք Գեմալիստների ոյժի եւ շարժումների մասին, բոլշեւիկների մասին :

Իմ հարցին, թէ կարո՞ղ ենք յուսալ գէթ նաւթ ստանալու Ռումինիայից, նա պատասխանեց բացասաբար :

Կարող եմ ձեզ խոստանալ, — ասաց նա, միմիայն հրացաններ, ուռսա-

կան հրացաններ 4-5 հազար եւ ոչ վճարելով, այլ որպէս ընծայ Հայաստանին:

Եւ սրա համար էլ շնորհակալ եղայ եւ դուրս գնացի:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴԵՍՊԱՆ ՀԻՒՎԱԼԼԱՍԻ ՀԵՏ

Հոկտեմբեր 11, 1920

Կիլիկիայից ու Հայաստանից սրտաբեկիչ հեռագրեր ստանալով, տեսակցութիւն ինդրեցի պ. Հիւ-Վալլասից: Տուի նրան կարդալու հեռագիրը: Բացատրեցի դրութիւնը ե՛ւ Կիլիկիայում ե՛ւ Հայաստանի սահմաններում:

Նա, շատ ուշադրութեամբ ինձ լսելուց յետոյ, հարցրեց, թէ տեսնուե՞լ եմ արդեօք Փրանսիական իշխանութիւնների հետ:

Պատասխանեցի, որ տեսնուելու եմ առաջին նախարարի հետ ամսոյս 13-ին:

— Զէ՞ք կարծում, — ասաց նա, — որ լաւ կը լինի այդ տեսակցութիւնից յետոյ վերլիչել մեր զրոյցը:

Ես գտայ նրա մտածումը գործնական եւ շնորհակալ լինելով դուրս եկայ:

(Շարունակելի)

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՕՉԱՆ

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ)

Գրեց՝ ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՎԱՐՉԱՊԵՏ G. LEYGUE-Ի ՀԵՏ

Հոկտ. 13, 1920

Պարիզ

Այսօր, ճաշից յետոյ ժամը 4-ին, տեսակցութիւն ունեցայ Ֆրանսիայի վարչապետ Ժորժ Լէյզի հետ: Զրոյցի նիւթն էր՝ Քէմալիստանի արշաւանքը դէպի Հայաստան եւ Կիլիկիայի անցքերը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ. — Կարդացի նրան ստացածս վերջին հեռագրերը Թիւրքիայի արշաւանքի մասին: Բացատրեցի մեր զօրքի վիճակը, պարզեցի կատարած արիւթիւնը եւ այն, որ այդ զօրքը այսօր վարում է Դաշնակիցների պատերազմը նրանց թշնամու դէմ, որ շատ հայ զինուորներ արդէն կուռւմ են վեց տարուց ի վեր, զէնքի տակ շատերը գրեթէ ութ տարուց ի վեր: Մասնաւորապէս կանգ առայ այն վտանգի վրայ իրենց իսկ շատերի տեսակէտից, թէ Քէմալիստաններ ու բողջեհիկներ յաջողել են միանալ Հայաստանի վրայ: Եւ ինչըրեցի ասել, թէ ի՞նչ միջոցներ են խորհում օգնելու Հայաստանի:

Պ. Լէյզը շատ սիրալիր, շատ քաջալերիչ կերպով ինձ լսեց ու ասաց թէ՝ «Զեր միտքը գրաւել Տրապիզոն-էրզրում գիծը արժանի է խորին ուշադրութեան, եւ ես դրանով լուրջ գրազուած եմ: Իրաւունք ունիք, Հայաստանի վրտանդը մերն է: Հաւատացէք, որ մենք չենք լքի նրան: Դուք գիտէք, թէ ես անձնապէս որքա՞ն համակիր եմ ձեզ: Մենք տեսնուել ենք 1915 թուին պարլամենտական յանձնաժողովում, երբ իմ նախագահութեամբ ձեր զեկոյցը լրսեցինք: Այն ժամանակից իմ զգացումները փոխուած չեն:

Կիլիկիա. — Պատմեցի իմ ստացած հեռագրերի բովանդակութիւնը, եւ այն՝ թէ հայերի կացութիւնը դժուարացել է— գաղթում են, կամ գուցէ գաղթեցնում են: Մեր կամաւորները զինաթափ են եղած, թիւրք վարչութիւն հաստատելու վրայ են: Բողոքեցի այդ փութկոտութեան դէմ, քանի որ թիւրքերը խախտում են Սեւրի դաշնագիրը, անիրաւութիւն կը լինի Կիլիկիայում յօգուտ թիւրքերի իրագործել նոյն դաշնագիրը:

Նա պատասխանեց. — «Տարաբախտաբար, ձեր տեղեկութիւնները ես չունիմ տակաւին, բայց կարող եմ յայտարարել՝ 1) երեք օրից ի վեր դրութիւնը հիմնաւորապէս փոխուել է դէպի լաւ, 2) մենք Կիլիկիան դատարկելու մտադրութիւն չունինք, 3) հայերի պաշտպանութիւնը կը շարունակենք comme par le passe': Դուռս ձեր առաջ միշտ բաց է, եւ միշտ բարեացակամ եմ ձեզ:

ՍՍՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՕՁԱՆ

Նախարարապետը այնուհետև լսեց իմ երրորդ խնդիրը, որ վերաբերում էր դիւանագիտական ներկայացուցչութեան: Ես ասացի որ Ֆրանսիան մինչև այժմ նշանակում է մի Haut Commissaire pour trois Republiques Trans-Caucasiennes «Բարձր Կոմիսար Անդրկովկասեան երեք հանրապետութեանց»: Եթէ, ասացի, մինչև օգոստոսի 10-ը այս բացատրել կարելի էր, Սեվրի դաշնագրի ստորագրութիւնից յետոյ, դառնում է մեզ համար չափազանց անպատեհ: Մենք այլ եւս Կովկասեան Հանրապետութիւն չենք, այլ անկախ մի պետութիւն ծագած մանաւանդ, Թիւրքիայի անկումից ու հողերից: Ուստի մենք պէտք է ունենանք մեր ներկայացուցիչը Երեւանում, անկախ Թիֆլիսից:

Նախարարապետը պատասխանեց, թէ նա լիովին բաժանում է իմ հայեցակէտը եւ անպայման ընթացք կը տայ իմ խնդրին իմ առաջարկած ձևով:

Պ. Լէյզը սկզբից մինչև վերջը շատ սիրալիւր եղաւ, շատ ուշադիր: Տեսակցութեան ընթացքին մի անգամ երբ պատրաստում էի վեր կենալ, խնդրեց նստել ու շարունակել զրոյցը, որ այսպիսով տեւեց մօտ 50 րոպէ:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԽԿԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱՊԵՏ ԵՒ ՊԱՐԼԱՄԵՆՏԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱԳԱՀ Պ. ԲԱՐԹՈՒԻ ՀԵՏ

Հոկտ. 16, ժամը 10, 1920

Շվէյցարացի մեր բարեկամը Demorsic-ի հետ այսօր առաւօտեան այցելեցինք Բարթոլին, որ նոր վերադարձած ճամբորդութիւնից, ցանկացել էր լսել իրերի կացութիւնը Հայաստանում եւ Կիլիկիայում: Կէս ժամի չափ պատմեցի նրան ինչ պատմել էի նախարարապետ Ժ. Լէյզին, խնդրեց, իրեն յատուկ rapport ներկայացնել այս բոլորի մասին:

Նախընթաց օրը երկար տեսակցութիւն ունեցայ Սենատոր Դումերի հետ, որի աջակցութիւնը խնդրեցի կառավարութեան առաջ Հայաստանի համար որի հին բարեկամն է ինքը:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ԱՐՏ. ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԳԼԽԱՒՈՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ
Պ. ԲԵՐԹՈՂԻՕԻ ՀԵՏ

Հոկտ. 17, 1920

Պարիզ

Պ. Բերթըլլօ երկու տարուայ ծանօթ էր: Շնորհաւորել էի իր անուանումը եւ ստացել էի սիրալիւր պատասխան, ասացի, որ մի քանի անգամ իրեն տեսած եմ, վերջին անգամ 21 օգոստոս եւ ամէն անգամ դուրս եմ գնացել սրտապնդուած եւ յոյս ունեմ այս անգամ եւս յուսալից դուրս գնալ:

Նա պատասխանեց.— Այս անգամ յոյսից աւելին կարող եմ ձեզ ասել, խնդիրն աւելի լուրջ գործնական շրջան է մտած:

Ես կարդացի նրան իմ ստացած երեք հեռագրերը Թիւրքերի շարժումների մասին. նա նոթ առաւ եւ Կաղզուան, Նովո Սէլիմ, Սարիզամիշ տեղերը ուղեցի բացատրել, ասաց շատ լաւ դիտեմ: Եւ առհասարակ զրոյցի ընթացքին նկատեցի, որ լաւատեղեակ էր նիւթին: Ինձնից նոթեր առնելուց յետոյ՝ ասաց:

— Անհանգիստ լինելու տեղիք չունիք. վստահացնում եմ ձեզ, որ լուրջ քննութեան առարկայ է Հայաստանին օգնութեան գալու հարցը:

Հարցրի, թէ իմ ներշնչումը՝ դրաւել Տրապիզոն-էրզրում գիծը, հաւանութեան երաշխիքներ չունի՞ր արդեօք:

— Դա դժուար կը լինէր, ասաց, բայց հաւանաբար Դաշնակից նաւատորմի շնորհիւ կարելի կը լինի գրաւել Տրապիզոն-Սամսոն, առհասարակ Սեւ ծովի ափերը՝ փակելու համար քէմալիստների հաղորդակցութիւնը:

— Յոյները դադար առան, ասացի, արդեօք չե՞ն կարող շարժուել առաջ, չեն կամենում, թէ թոյլ չեն տալիս:

— Պատասխանս կարճն է, ասաց Բերթըլօն, այդ երեք պատճառներն էլ կան եւ նա երկարօրէն բացատրեց Վենիզելոսի ներքին դժուարութիւնները 150 հազարանոց բանակը պահպանելու ծանրութիւնը եւ նրա վախը շատ առաջ գնալու երկրի խորքերը այդ ահազին ճակատով:

— Այնպէս որ կարծում էք թէ յոյները մեզ օգնել չեն կարող նոր առաջ-խաղացումով:

— Չեմ կարծում:

Ես անցայ Կիլիկիայի խնդրին եւ շտապով հաղորդեցի ստացածս տեղեկութիւնները— Բերթըլօն պատասխանեց հետեւեալը.— «Կիլիկիայի դրութիւնը հետեւեալն է, ասաց Բերթըլօն, թրքերն ինչպէս երեւում է, դերմանական մեթոտով աշխատում են մաս-մաս հարուածել հակառակորդին եւ դառնալ միւսին: Նրանք հանգիստ են թողել յոյներին եւ ուշադրութիւնը դարձրել դէպի ձեզ եւ դէպի Կիլիկիան, կամ աւելի ճիշդ՝ միայն դէպի հայերը: Միւս կողմից պէտք է ասել, որ ձերոնք եւս Կիլիկիայում մի շարք անզգուշութիւններ թոյլ տուին իրենց. տարաբախտաբար, գնդապետ Բրեմօնը քաջալերեց այդ եւ ստեղծեց դժուարութիւններ ե՛ւ ձեզ համար ե՛ւ մեզ համար: Գնդապետ Բրեմօնի շնորհիւ ստեղծուել էր մի կացութիւն, որ կարելի էր բնորոշել «ճայկալիան բռնութիւն մուսուլմանների վրայ որոշ շրջաններում», համաձայնեցէք, որ այս դրութիւնը դժուար էր յարատեւել: Այժմ գնդ. Բրեմօնը հեռացած է, եւ դժուարութիւնները հարթոււմ են:

— Դժուարութիւնները, հարթոււմ են, ասում էք, պատասխանեցի ես, բայց ըստ երեւոյթին ո՛չ հայերի համար, քանի որ, ինչպէս իմանում եմ մեր ազգայինները գաղթում են բռնադատուած եւ այլ ծանր միջոցներ են գործադրում մերոնց դէմ: Ես համաձայն եմ, որ ձերոնք քանի մը չափազանցութիւններ արին, բայց սրբազրել հեշտ էր: Սակայն, ըստ իմ տեղեկութեանց Փրանսիական իշխանութիւնները պարզապէս ճշմունք են իրագործել թրքական դաշնագիրը Կիլիկիայում այն ժամանակ, երբ, թիւրքական նացիոնալիստ զորքերը ամէն օր խախտում են նոյն դաշնագիրը եւ, ինչպէս զիտէք, շարժոււմ են դէպի մեր Հանրապետութեան սահմանները:

— Ո՛չ, ասաց Բերթըլօ, Կիլիկիայում թիւրքական դաշնագրի խօսք լինել չի կարող առայժմ, կարող եմ ձեզ վստահացնել 1) մենք Կիլիկիան չենք թողնի, 2) հայերին կը պաշտպանենք, 3) ձեր ստացած տեղեկութիւնների դրութիւնը այս պահուն հիմնաւորապէս փոխուած է: Ճշմարիտ է, քանի մի աքսորներ եղած են, բայց դա պարզապէս խաղաղութիւնը, հաւասարակշռութիւնը վերահաստատելու համար է:

Այնուհետեւ խօսեցի Փրանսիոյ ներկայացուցչութեան մասին Հայաստանում եւ խնդրեցի Lepicius նշանակել անկախ Haut Commissaire-ից,

ՍՍՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆԶԵՒ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՁԱՆ

ապա խնդրեցի թոյլտուութիւն մեր փոխառութեան եւ կարգադրութիւն Մարտէյլի 24 հակ փութ բամբակի համար: Նա նոտեր առաւ:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՅՈՒՆԱԿԱՆ CHARGE' D'AFFAIRE
Պ. LEON V. ME'LAS-Ի ՀԵՏ

Հոկտ. 18, 1920
Պարիզ

Պ. Լէօն Մելաս նախ յայտնեց ինձ, թէ իր կառավարութիւնից հրահանգ ունի խնդրել Հայաստանի կառավարութեան հաճութիւնը նշանակել Երեւանում որպէս Ministre Re'sident պ. Jean Papas. Ես շնորհակալութիւն յայտնեցի հելլենական կառավարութեան այս ձեռնբեկցութեան համար եւ աւելացրի՝ թէ «ես այս առթիւ պիտի կրկնեմ պ. Վենիզելոսի խօսքերը, որ նա ասաց, երբ ես agre'ment էի խնդրում պ. Չայեանի համար. «Մեզ համար բոլորովին մէկ է, թէ ում կ'ուղարկէք, բաւական է, որ նա աշխատի աւելի եւս սերտացնել մեր երկու ազգերի բարեկամական յարաբերութիւնները»: Եւ աւելացրի, թէ անմիջապէս կը դիմեմ իմ կառավարութեան պէտք եղած հաւանութիւնն ստանալու, որ կասկած չ'ունեմ իմ կառավարութիւնը կը տայ հաճոյքով»:

Ապա պ. Մելասը հաղորդեց ինձ Վենիզելոսի պատասխանը իր այն հեռագրին, որով ես խնդրել էի յունական բանակի աջակցութիւնը մի նոր առաջխաղացութեամբ թիւրքերի շարժումը մեր ճակատում թուլացնելու համար: Վենիզելոսը յայտնում է, թէ տարաբախտաբար չը պիտի կարողանայ իմ խնդիրն իրագործել, որովհետեւ յունական բանակի առաջ թշնամի չը կայ, հետեւապէս առաջացումը կը լինի թիւրքական հողերի նոր գրաւումն, ինչ որ կարելի չէ անել առանց Դաշնակից պետութիւնների հաճութեան:

— Կարո՞ղ եմ արդեօք դիմել Դաշնակից պետութիւններին, հաղորդել Վենիզելոսի պատասխանը եւ խնդրել նրանց արտօնութիւնը:

Պ. Լ. Մելաս մի փոքր շփոթուած իմ հարցից, պատասխանեց թէ

«Մեր յաջորդ նպատակը կը լինէր գրաւել Աֆիոն-Գարահիսար — ինչպէս գիտէք, ձմրանը այդ գրաւումը շատ դժուար է, մեր բանակը ձմրան պատրաստութիւններ չունի. ա'յս է մտածում Վենիզելոս»:

Պարզ էր — Վենիզելոս մերժում էր:

Հոկտ. 22, 1920, Բրիւսէլ

Այսօր Բելգիական արտաքին գործոց նախարար եւ Ազգ. Լիգայի Ոորհրդի ժամանակաւոր նախագահ Հիմանսի տանը երեկոյեան Ծ-ին հրաւիրուած էի բոլոր միւս պատուիրակութիւնների հետ, ինձ հետ ունենալով պ. Տիգրան Չայեանին: Այստեղ Ժան Գուն ինձ ներկայացրեց Իտալիայի ղեկազարդ Տիտտօնիին, որի հետ առանձնաձեռն ես հնար ունեցայ երկարատեւ պարզել Հայաստանի արդի կացութիւնը եւ խնդրել իտալական կառավարութեան ազդեցութիւնը յետ կասեցնելու թիւրքերի արշաւանքը դէպի Հայաստան: Ես ասացի, որ Իտալիան անմիջապէս շահագորգուած չը լինելով Հայաստանում՝ նրա միջամտութիւնը եւ ձեռնբեկցութիւնը կասկածից դուրս կը նկատուի: Նկատի ունենալով, աւելացրի, թիւրքերի մասնաւոր վստահութիւնը դէպի

Իտալիան, elle pourrait, jeurer un beau role*) . Տիտոսնին խոստացաւ ինձ
 Հոռոմ վերադարձին զրուցել Սֆոնցային :

Հիմանսի հետ զրոյցից պարզուեց , որ Քեմալիստաների շարժման մասին
 դէպի Հայաստանի Ազգերի Լիգային տուած իմ երեք յուշագրերը արժանացել
 են նրա խորհրդի ամենալուրջ ուշադրութեան եւ նոյն օրը Խորհուրդը որոշել
 է դիմել Դաշնակից պետութիւններին , առաջարկելով Լիգայի հետ միախոր-
 հուրդ միջոցներ հայթայթել Հայաստանի շտապ օգնութիւն հասցնելու :

Յունական դեսպան Կակլամանոսը , որին լաւ ծանօթ էի դեռ Լոնդոնից ,
 երկար զրոյցի մէջ պարզեց ինձ , որ 1) Ազգերի Լիգան ժընեւում նոյեմբեր
 15-ին իր համաժողովում պէտք է լրջօրէն զբաղուի մեր պետութեան աջակցե-
 լու խնդրով , 2) դրեթէ հաստատ է , որ պիտի առաջարկուի Լիգայի բոլոր ան-
 դամ պետութիւններին մեծ փոխառութիւն տալ Հայաստանին՝ բաժնելով ի-
 րենց վրայ հայթայթելիք գումարը , 3) որ Քեմալիստաների շարժումը անխու-
 սափելի կերպով նրանց դէմ պիտի միացնի Դաշնակիցներին , մանաւանդ , ա-
 սում էր նա , Ֆրանսիան եւ Իտալիան են անհանգիստ , վախնալով թէ մի գուցէ
 Անգլիա երկրորդ անգամ յունական բանակը շարժէ դէպի Թիւրքիայի խորքե-
 րը : Այս է պատճառը , որ Ֆրանսիան եւ Իտալիան պիտի միանան Անգլիային
 բռնադատիչ միջոցների գործադրութեան պահուն , 4) ասում էր նա , որ առ-
 հասարակ նոյեմբերի 15-ին բացուող համաժողովին պէտք է մեր վիճակը
 ուժգնօրէն եւ հարազատութեամբ ներկայացուի , ուստի , նա խորհուրդ էր
 տալիս ինձ ներկայանալ այդ ժողովին եւ ղեկոյց անել , որի համար եւ , ան-
 շուշտ , կը հրաւիրուեմ պաշտօնապէս , 5) նրա կարծիքով , ժընեւի համաժո-
 ղովը Լիգայի առանց որ եւ է առարկութեան , պիտի ընդունի Հայաստանը
 իրրեւ անդամ , քանի որ նա հռչակուած է դաշնակից :

Երկար զրոյց ունեցայ նաեւ Ազգերի Լիգայի ընդհանուր քարտուղար
 Սըր Էրիկ Դրոմմօնդի հետ եւ երկրորդ քարտուղար Մանթուի հետ , որոնք
 երկուսն էլ իրենց գոհունակութիւնը յայտնեցին իմ ներկայացրած ղեկոյցնե-
 րից մեր ընդունելութեան մասին Ազգերի Լիգայում :

ԲԱՆԿԵՏ ԲՐԻԻՍՍԵԼՈՒՄ

Հոկտ. 24 , 1920

Այսօր հազիւ , Բրիւսսելում տեղական հայ գաղութը եւ Անվերսից եկած
 հայեր մեր հիւպատոս Չրմբերթինի եւ պ . Դաւիթ Մսրլեանի ձեռնբռնեցու-
 թեամբ պատույ սեղան էին կազմել , ուր հրաւիրեցին ինձ , պ . Չայեանին եւ
 քարտուղար Ղազարեանին :

Բանկետի վերջում շատ ջերմ ճառեր արտասանուեցին , ապա եւ խօսեցի
 երկար պարզելով Հայաստանի կարիքները եւ իրենց պարտքը հայրենիքի հան-
 դէպ եւ առաջարկեցի փոխառութեան համար կազմել մի յանձնաժողով : Կազ-
 մընց յանձնաժողով 4 հոգուց բաղկացած նախագահութեամբ Սըվաճեանի :
 Անմիջապէս ձեռնարկեցին ստորագրութիւններու , որի արդիւնքը եղաւ մօտ
 300,000 Փրանկ : Խնդիր յարուցին , որպէսզի կառավարութիւնը գործնական
 տեսակէտից դուրսի սիստեմը փոխի դոնէ իրենց վերաբերմամբ Փրանկի :

*) Նա կարող է լաւ դեր խաղալ : ԽՄԲ .

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԳԱԼԼԻԻ ՀԵՏ

27 հոկտ., Պարիզ

Այսօր Գալլիից իմացայ. 1) որ Անգլիական կառավարութեան պահանջով Դեսպանական Խորհուրդը չպիտի զբաղուի թիւրքական դաշնագրի գործադրութեան հետ կապուած խնդիրներով, եւ որ այս կարգի հարցերը Դեսպանների Խորհուրդը ստիպուած է ուղարկել Դաշնակից պետութիւններին, եւ 2) այդ պատճառով մեր դիմումը Պոլսում զինուորական ներկայացուցիչ ունենալու մասին յիշեալ Խորհուրդը նոյնպէս ներկայացրել է Դաշնակից կառավարութիւններին, որոնք այդ առթիւ գրազրութեան մէջ են իրար հետ, եւ նա չգիտէ թէ երբ պիտի լինի լուծումը:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՐԻՋԻ ԼԵՀԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆ ԿՈՄՍ ԶԱՄՈՅՍԿՈՒ ՀԵՏ

Նոյեմբեր 5, Պարիզ

Մեր կառավարութիւնը հեռագրել էր աշխատել, եթէ հնար է, լեհ-բուլղարիկական դաշնագրի մէջ մէկ յօդուածը մտցնել, որով Հայաստանի անկախութիւնը ապահովուի: Այս նպատակով տեսնուեցի կոմս Զամոյսկու հետ: Իմ առաջարկը լսելով՝ կոմսը սկզբում ասաց, որ իրենց դաշնագիրը բուլղարիկների հետ գրեթէ մշակուած, վերջացած է, եւ ինքը հնար չի տեսնում, թէ ինչպէս կարելի է Հայաստանի մասին այդ դաշնագրի մէջ խօսք ասել: Ես պատասխանեցի, որ եթէ դաշնագիրը կնքուած է, բնական է այդ դժուար է, հակառակ դէպքում, ինչքան եւ այդ տարօրինակ թուայ, Հայաստանի ու Լեհաստանի շահերի մէջ ներդաշնակութիւն կայ: Անշուշտ, կոմսը, ասացի, չի կարծում, թէ իրենց այս խաղաղութիւնը բուլղարիկների հետ տեւական է. գարնանը նոր պատերազմը անհնար չէ, եւ այդ դէպքում բուլղարիկները պիտի աշխատեն ամէն կողմից եւ մասնաւորապէս Անդրկովկասից զինուորական եւ այլ ուժեր տանել դէպի լեհական ճակատը, ինչպէս այդ արեցին անմիջապէս, երբ մտան Ադրբէջան: Այդ ինքն իր բաղդին լքուած Հայաստանը կարող է ընկճուել եւ այս ժամանակ ամբողջ Անդրկովկասը եւ ամբողջ Թիւրքիան նրանց տրամադրութեան տակ կը լինի, որովհետեւ միայն Հայաստանն է անկարելի դարձնում թուրքերի եւ բուլղարիկների փաստական միացումը եւ գործակցութիւնը: Կոմսը ինձ հետ համաձայնեց: Ինչ վերաբերում է, ասացի, առաջարկածս յօդուածին ձեր դաշնագրի մէջ, բնական է, որ դուք չէք կարող յատուկ Հայաստանի համար խօսք անել, բայց կարծում եմ որ այսպիսի մի Փորմիւլ անգործնական չէր լինի. «Քանի որ Լեհաստանի ազատութիւնը ծագել է այս մեծ պատերազմից եւ Դաշնակիցների յաղթութիւնից առաջ եկած խաղաղութեան դաշնագրերով, Սովետական Ռուսաստանը յանձն է առնում չը խափանել յիշեալ դաշնագրերի գործադրութիւնը, Կոմսն ասաց. C'est une formule tout a fait heureuse*): Այս ձեւով ես կարծում եմ, շարունակեց նա, հնարաւոր է դաշնագրի մէջ մտցնել, ուստի այսօր եւ եթէ ես կը հեռագրեմ իմ կառավարութեանը եւ պատասխանը անմիջապէս կը հաղորդեմ ձեզ»: Ես աւելացրի, որ

*) Ասիկա բոլորովին քախտաւոր (ընդունելի) քանաճեւ մըն է: ԽՄԲ.

ձեր պատասխանի դրական ղէպքում իմ աշխատակիցներին մէկ երկուսին պատրաստ եմ ուղարկել մինչեւ Վարչաժամ: Այնուհետեւ զրոյցը շարունակուեց Ռուսաստանի ապագայի մասին, եւ Կոմսը ժպտալով՝ վերջացրեց, թէ իր կարծիքով Ռուսաստանի նախկին հողերի վրայ կաղմուած պետութիւններին միայն Հայաստանը ու Լեհաստանն են ճանաչուած եւ պիտի կարողանան ապրել, մնացածները, Լատվիա, Լիտվիա, Էսթոնիա եւ Կովկասի պետութիւնները հազիւ թէ գոյութիւն ունենան, երբ Ռուսաստանը նորին կաղմակերպւի եւ ի վիճակի լինի իր հողերը պահանջել:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՐԵՏՏԻ ԼԵՏ (DIRECTEUR DES AFFAIRES POLITIQUES DU MIN. D. AFF. ETR.)

Նոյեմբեր 7, 1920

Այս տեսակցութեան մէջ եւ խնդրեցի կարգադրել հետեւեալ խնդիրները.

- 1) Ֆրանսիան, ժամանակ է որ, իր դիւանագէտ-ներկայացուցիչը նշանակի Հայաստան եւ նոյնը մեզ արտօնել Պարիզում, դադարեցնելով Haut Commissaireի իրաւասութիւնը մեզ վրայ, քանի որ Հայաստանը ճանաչուած է անկախ դաշնակից պետութիւն: 2) Կարգադրել Բաթումում կոմս տը Մարտելի կարգադրութեամբ գրաւուած մեր 24,000 բամբակի գործը, բացատրեցի այդ գործի դրութիւնը եւ մեր իրաւունքը:— 3) Արտաքին գործ. նախարարութիւնը մեզ մերժած լինելով փոխառութեան արտօնութիւն՝ եւ բացատրեցի, որ այդտեղ թիւրիմացութիւն կայ, մեր փոխառութիւնը նման չէ սովորական փոխառութիւններին. մերին պիտի մասնակցեն միայն հայերը, հազիւ մի քանի միլիոն ֆրանկով. բորսային դիմում լինելու չէ, եւ հաւաքուած գումարն էլ ըստ մեծ մասին պիտի ծախուի Ֆրանսիայում ասլրանքներ գնելով Հայաստանի համար: Պերետտին ընդունեց, որ այս ձեւով հայ փոխառութիւնը Ֆրանսիայում միանգամայն հնարաւոր է, եւ առաջարկեց նոր թղթով դիմել, խոստանալով միանգամայն աջակցել: Առաջին երկու խնդիրների մասին եւս գրտաւ, որ եւ իրաւունք ունեմ եւ խոստացաւ նրան լուծումը փութացնել: 4) Այնուհետեւ խօսք արի Կիլիկիայի մասին, եւ Պերետտին ինձ հաւաստիացրեց թէ, ա) իրաւ է, որ Կիլիկիայում մի կարճ ժամանակում շփոթ է եղել, որ Ֆրանսիական ջոկատներ ձախողանքի են ենթարկւել, բայց դրութիւնը այժմ վերահաստատուել է, բ) Ֆրանսիական զօրքերը Ատանան չեն թողել եւ նոյն իսկ շարունակում են առաջանալ, ու գ) որ Ֆրանսիան բնաւ մտադիր չէ Կիլիկիան թողնել, ուր նա եւ հնուց ու Սեւրի դաշնագրով իրաւունքներ ունի մնալու եւ պաշտպանելու փոքրամասնութեանց իրաւունքը եւ իր էկոնոմիք շահերը համաձայն Zones d'influence economique-ի պայմանադրի տրամադրութիւններին: Աւելացրեց որ իրենց Zone-ը տարածուած է դէպի հիւսիս մինչեւ Տիգրիսի ափունքը, Դիարբէքիր եւ Մամուրէթ ու Ազիզ (Սարբերդ):

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐԵՏՏԻ ԼԵՏ

Նոյեմբեր 9, 1920

Այսօր Կարսի առումը հաստատուելով՝ գնացի Quai d'Orsay եւ Բերթոլոյի ցանկութեամբ նորին տեսնուեցի Պերետտի հետ իմանալու համար, թէ ի՞նչ են

մտածում Ֆրանսիան եւ դաշնակիցները մեր այս ծանր ճգնաժամին օգնելու համար իրենց դաշնակից Հայաստանին: Նորից եւ նորից պարզեցի թիւրք-բոլշեւիկեան կօալիցիօնից ծագող բոլոր ծանրակշիռ հետեւանքները, յիշեցրի մեզ արւած հանդիսաւոր խոստումները, Սևվրի դաշնագրի արժէքը, մեր հանդէպի կատարուած անիրաւութիւնները Դաշնակիցների կողմից զինադադարի կնքումէն մինչեւ այսօր եւ աւելացրի, որ եթէ արագ ու վճռական միջոցներով Դաշնակիցները Հայաստանին օգնութեան չհասնեն, ես երկիւղ ունեմ, որ բոլշեւիկները թիւրքերի հետ կը ստիպեն Հայաստանին ընդունել սովետական իշխանութիւն: Պերետտին ասաց, թէ հրահանգ ունի Mr. Berthelot-ից ինձանից իմանալ՝ թէ ինչ ձեւով կարելի է օգնել Հայաստանին: Ես նորից յիշեցրի. 1) Տրապիզոնի դրաւումը, 2) յունական բանակի առաջխաղացումը, եւ 3) ճընշում Պոլսի վրայ: Տարաբախտաբար, ասաց Պերետտին, Տրապիզոնի գրաւումը անկարելի է, քանի որ ոչ Անգլիա, ոչ էլ մենք կարող ենք բանակ ղրկել: Այդ դէպքում, ասացի, Դաշնակիցներին է մնում ուրիշ բան մտածել: Նա շըլարած նայեց երեսիս եւ կոտորուած շշնջաց. մենք հնար չենք գտնում, մեր հոգսը կիլիկիայում արդէն շատ է. 80,000 մարդ ունինք Սիպիւրում եւ կիլիկիայում: Նոր ոյժեր տրամադրել չենք կարող, իսկ Անգլիան մարդ չունի: Ես պատասխանեցի. սա անհնարին անիրաւութիւն է՝ Սիւրիան, Մեսսօպօտամիան, Պաղեստինը, Նեղոցները գրաւելու համար մարդ ճարուեց, եւ երբ հերթը Հայաստանին հասաւ, Դաշնակիցները դարձան անզօր, եւ աւելացրի. նորից կրկնում եմ, որ դուք այսպիսով Հայաստանը նետում էք բոլշեւիկներին գիրկը: Այ՛ո՛, պատասխանեց նա, պէտք է փրկել Հայաստանը, ձեզ խորհուրդ եմ տալիս նորից մի պատետիկ կոչով դիմել Դեսպանների Որհնրդի նախագահին, որ ինքը Լէյդն է, եւ այդ հիման վրայ մենք անմիջապէս հեռագրական բանակցութիւններ կը սկսենք դաշնակից պետութիւնների հետ:— Ես դուրս եկայ:

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՕԶԱՆ

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ)

Գրեց՝ ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

12 նոյեմբեր, 1920
Լոնդոն

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՍՐՐ-ՁՈՆ-ՏԻԼԼԻՒ ԶԵՏ

(FOREIGN OFFICE-ՈՒՄ)

Երեւանից ստանալով մեր ձախորդութեան ու կարսի անկման լուրը, զօր-
Բաղրատունու միջոցով պատասխան ստացայ, որ Սըր-Ձոն-Տիլլին (Sous-
Secrétaire d'état) ինձ կ'ընդունի 12 հոկտեմբերին:

Ես մեկնեցի Լոնտոն Փարիզից 11-ին նոյեմբերին: Սըր-Ձոն-Տիլլին դը-
նացինք զօր-Բաղրատունու հետ: Ես ասացի թէ՛ «Դուք ծանօթ էք կացութեա-
նը, հետևապէս ինձ մնում է միայն ինդրել Մեծն Բրիտանիայի անմիջական
միջամտութիւնը»: Աւելացրի, որ ես արդէն տեսնուել եմ Ֆրանսիական կա-
ռավարութեան ներկայացուցիչներին՝ Լէյզի եւ նոյնիսկ Միլլըրանի հետ եւ,
տարաբարտարար, նրանց յայտարարութիւնից տեսնում եմ, որ Ֆրանսիան
մեզ օգնելու անկարող է:

Սըր-Ձոն-Տիլլի միջամտեց ասելով. «Մենք էլ անկարող ենք: Մեր կացու-
թիւնը, դիտէք, շատ դժուար է. զօրք զրկել չենք կարող: Բայց ի՞նչ էք կար-
ծում, ի՞նչպէս կարելի էր օգնել Հայաստանին»:

Ես.— «Տրապիզոն-էրզրում գծի անմիջական գրաւումով: Սա կը ստիպի
Քէմալիսաններին անմիջապէս յետ քաշուել: Եւ դրա համար մեծ զօրք հարկա-
ւոր չէ»:

Սըր-Ձոն-Տիլլին ինձ հետ համաձայն չէր: Նրա կարծիքով ձմրանը ան-
հնարին է Տրապիզոն-էրզրում դիժը գրաւել եւ առհասարակ Դաշնակիցներն
այդ չեն կարող անել: Զօրք չկայ, դրամ չկայ:

Ես.— «Այս իմ առաջարկի իրադարձման համար հայերը պատրաստ են ի-
րենց մեծադոսն ճիգը թափել: Ես հաւատացած եմ, որ եթէ Անգլիան այսօր
յանձն առնի մի արշաւանք կաղմակերպել, հաւատացած եմ, որ 10-15 հազար
հայ կամաւորներ կարելի է ունենալ արտասահմանի հայ գաղութներից, մաս-
նաւորապէս Ամերիկայից: Հաւատում եմ, որ դեռ կան սրտի տէր օտարական-
ներ եւս, որոնք կ'երթային այդ բանակը: Եւ որպէսզի առիթ չտրուի Մերոպա-
յի ծայրայից դասերին՝ իմպերիալիզմ՝ ճշաւ, կարելի էր, օրինակ այս բանա-

կը անուանել 'խաղաղութեան բանակ', որ կը մտնի Անատոլիա՝ պարզապէս կռուող ցեղերին ու կողմերին խաղաղեցնելու համար, տալով իւրաքանչիւրին իր տեղը: Ես կ'աւելցնեմ, որ նոյնիսկ նիւթական օժանդակութիւններ (մէկ բառ անընթեռնի) հայերը կ'անեն: Գուցէ այդ բանակը կարող լինի դորձել յանուն Աղզերի Լիզայի, եթէ Անգլիան չկամենայ միջամտել»:

Սըր-Ջոն-Տիլի.— «Այդ դադափարը ուշադրութեան արժանի է: (Նա նօտադրեց) Ես կը խօսեմ Լորդ Կըրղընին»:

Ես.— «Խնդրում եմ չմոռանալ, որ Թուրքերի եւ բուլղարներին նպատակն է Հայաստանի վրայով իրար ձեռք մեկնել եւ, եթէ այդ նրանց յաջողուի, այն ժամանակ Մոսկուայից մինչեւ Միջերկրական միապաղաղ կ'իշխեն Թուրք-բուլղարները: Մի՞թէ սա համապատասխան է Գաշնակիցների եւ մասնաւորապէս Անգլիայի շահերին: Չէ՞ որ Անատոլիայում շուտով Գաշնակիցները կարող են դորձ ունենալ արդէն ո՛չ միայն քէմալիստների, այլ եւ բուլղարներին հետ: Եթէ նոյնիսկ բնաւ Հայաստանի հարցը չլինէր, միշտ կը մնար Մերձատր Արեւելքի հարցը, Թուրքիայի խաղաղեցման հարցը Գաշնակիցների համար, Սեվրի դաշնագրի իրադործումը»:

Սըր-Ջոն-Տիլի.— «Մուստաֆա Բեմալը չի կարող մեզ արգելել իրագործելու Սեվրի դաշնագիրը ո՛չ Միջազեարքում, ո՛չ Սիւրիայում, ո՛չ Չմիւռնիայի շրջանում, ո՛չ Թրակիայում եւ ո՛չ Նեղուցների դոնայում: Հայաստանի վրայ քալելը նրանց չի կարող աղասել Սեվրի դաշնագրից: Մենք արդէն իսկ Կ. Պոլսում ձեռնարկել ենք Թուրք նոր բանակի կազմակերպութեան, որ մեզ կ'աջակցի իրագործելու դաշնագիրը: Հաւատացէ՛ք ինձ, որ Բեմալն անզօր կը լինի մեզ արգելելու»:

Ես.— «Որքան տեսնում եմ, դուք նպատակ ունիք ամէն տեղ իրադործել դաշնագիրը, բացի Հայաստանից: Այսպիսով երկու անգամ զրկում է Հայաստանը մէկ զինադադարի կնքմանը, երբ Հայաստանի գրաւումը մոտացուեց, մէկ էլ այժմ»:

Սըր-Ջոն-Տիլի.— Հայաստանը նոյնպէս կ'օգտուի, երբ յաջող լինինք դաշնագիրն իրագործել յիշածս վայրերում: Չեզ մնում է քաշ տալ Թուրքերի հետ, մինչեւ մի որոշ ժամանակ: Մենք պատրաստ ենք ձեզ տալ նորից պէտք եղած քանակով ոսպամթերք եւ վառելիք երկաթուղիների համար: Յուսահատուելու չէք»:

Վերջում խօսք բաց արի այն թղթի մասին, սրով Foreign Office-ը մեզ առաջարկում էր Ֆինանսական խորհրդական, համաձայն Պատիսեանի յայտնած ցանկութեան:

Ես ասացի, որ մեր կառավարութիւնը հակառակ հրահանգ չի տուել, միայն ներկայ ծանր պարագաներում, երեւի, դժուար կը լինի մեր կառավարութեան համար այդ խնդրով դրադուել: Յամենայն դէպս, ասացի, ես Բրիտանական կառավարութեան այդ սիրալիր առաջարկը անմիջապէս յայտնեցի մեր կառավարութեան եւ սպասում եմ պատասխանի: Եւ անմիջապէս աւելացրի, թէ քանի որ Բրիտանական կառավարութիւնը այդքան բարեացակամօրէն մեզ խորհրդական է առաջարկում, արդեօք չէ՞ր վերցնի Հայաստանի մանդան:

Սըր-Ջոն-Տիլին վճռապէս բացասական պատասխան տուեց:

Յաջորդ օրը, նոյեմբեր 13-ին, ես տեսնուեցի արեւելեան գործերի ղեկավար Օսթրոնի հետ:

Նիւթը նոյնն էր զրեթէ եւ պատասխանը՝ նոյնը: Միայն թէ՛ երբ եզ ահանարկեցի բրիտանական շահերին Հայաստանում, Օսթրոն պատասխանեց.

«Հայաստանում մենք միայն մարդասիրական տեսակէտից կարող ենք գործել, այլ շահ չունենք: Եւ եթէ իշխանութիւնն իմը լինէր, ես կը հետաքննէի մերոնց եւ Միջագետքից եւ Պարսկաստանից»:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ԼՈՐԴ ԲՕՐԵՐԴ ՍԵՍԻԼԻ ՀԵՏ

Նոյեմբեր 18, 1920
Ժընև

Լոնդոնից նոյեմբերի 16-ին շտապով Փարիզ եւ այնտեղից էլ նոյեմբերի 17-ին ժընև մեկնեցի Աղզերի Լիզայի Համաժողովի համար: Եւ յաջորդ օրն իսկ տեսակցութիւն խնդրեցի մեր յայտնի բարեկամ Լորդ Բորերդ Սեսիլից: Իր քարտուղար Պ. Տիւրմեր իսկոյն ինձ լուր տուեց, որ Լորդը ինձ կը սպասէ նոյն օրը ժամի 3½ ժողովից յետոյ:

Երկրորդ անգամն էի տեսնում Լորդին, ու նա դարձեալ շատ սիրալիք ու չափազանց ուշադիր էր դէպի մեր վիճակը: Հրաւիրել էր նաեւ իր մի քանի խորհրդականները: Հարցրեց Հայաստանի դրութեան մասին:

Ես համառօտակի տեղեկութիւններ տուի: Պատմեցի մեր զօրքի կրած ձախողանքի պատճառը ու արդի կացութիւնը, եւ աւելացրի, որ մեր յոյսը իր վրայ է եւ որ միայն արագ զինուորական միջամտութեամբ կարելի էր մեզ օգնել դուրս գալու այս ծանր կացութիւնից:

Նա հարցրեց, թէ ո՞ր տեղից կարելի է միջամտել եւ ո՞րքան զօրքով:

Ես.— «Միջամտելու երկու կերպ կայ՝ կամ Բաթումի վրայով, երկաթուղով Հայաստան, կամ Տրապիզոն-էրզրում գիծը դրաւելով, ինչ որ պիտի ստիպէր թուրքերին յետ քաշուել»:

Սկսեցինք այդ կէտերը նայել քարտէզի վրայ:

Լորդ Սեսիլ.— «Որքա՞ն զօրք հարկաւոր կը լինի»:

«Ես.— «Ոչ աւել քան 25-30 հազար, որի կալմութեան մէջ հայերը կարող են բաւական խոշոր մասնակցութիւն ունենալ 10-15 հազար մարդով»:

Լորդ Սեսիլ.— «Ես հաւատում եմ, բայց դրամ չկայ: Դժուարին հարցը սա է»:

Ես.— «Գուցէ Ամերիկան տար: Հայերն էլ կ'օգնէին մասնաւոր հանգանակութեամբ: Գուցէ փոխառութիւն անէր ոեւէ պետութիւն»:

Լորդը թերահաւատութեամբ էր նիւթականի համար:

Լորդ Սիսիլ.— «Խօսքը փոխելով» «Ես ձեզ մի թուղթ կը կարդամ, ասացէ՞ք ձեր կարծիքը»:

Եւ նա կարդաց մի ծրագիր, որ ասաց թէ կ'ուղէր առաջարկել Աղզերի Լիզային: Համաձայն դրան, 1) Աղզերի Լիզան ուլտիմատում է տալիս հայերին ու թիւրքերին դադարեցնել կռիւր եւ յետ քաշուել՝ թողելով չէզոք զոնա: Եւ թէ որեւէ կողմը չի հպատակուում, ա) նրա երկիրը ենթարկուում է պաշարման.

բ) իսկոյն գրաւուում է Կ. Պոլիսը: Բայց եթէ կռիւը դադարում է, այն ժամանակ Աղղերի Լիզան միջամտում եւ հարթում է խնդիրը:

Ես պատասխանեցի, որ այս բոլորը ստանց բանակի անհնարին է եւ որ թիւրքերը միայն գրանով կը քաշուեն յետ:

Նորից խօսքը դարձաւ բանակ կազմելու հնարաւորութեանց մասին: Լորդ Սեսիլ ասաց, որ ինքն այդ նպատակով կանչել է Լոնդոնից դէներալ (գորավար) Մորիսին:

Այն ժամանակ ես պատասխանեցի, որ դուցէ լաւ լինէր կանչել ե՛ւ մեր զինուորական խորհրդական զօր. Կորզանեանին:

Միտքս շատ հաճելի եղաւ: Լորդն առաջարկեց ինձ իսկոյն հեռադիր պատրաստել, որ ինքը իր միջոցներով կը հաղորդի 1-2 ժամում Փարիզ:

Արդարեւ, հեռադիրը տուի եւ յետոյ իմացայ, որ հասցրել էին մեր զօրավարին նոյն երեկոյ: Ես պատասխան ստացայ, որ զօրավարը ճամբայ է ընկել յաջորդ առաւօտ 19-ին, նոյեմբեր, ժընեւ լինելու համար:

Բ. ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ԼՈՐԴ ԲՈՒԵՐԴ ՍԵՍԻԼԻ ՀԵՏ

19 նոյեմբեր, 1920
ժընեւ

Այսօր, զօր. Կորզանեանի ընկերակցութեամբ երկրորդ անգամ գնացի Լորդ Սեսիլին տեսակցութեան: խորհրդակցութեան նիւթն էր Տրապիզոն անկիւք դեռսանար:

Զօրավարը, իբրեւ քաջածանօթ այդ շրջաններին, երկարօրէն բացատրեց եւ համոզեց Լորդ Բոուերը Սեսիլին, որ դեռսանար հնարաւոր է նոյնիսկ ճրմբանը եւ որ ռուս բանակը այդ կողմերը ձմրանը զործեց վերջին պատերազմին:

Որոշուեց, որ զօր. Կորզանեան հանդիպի մեզ մօտ Անգլիացի զօրավար Մորիսին, որ Լորդ Սեսիլի հրաւերով եկած էր Լոնդոնից:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԶՕՐ. ՄՈՐԻՍԻ ՀԵՏ

Նոյեմբեր 21

Մեզ մօտ եկաւ զօր. Մորիս: Զրոյցը տեւեց մի ժամ: Նիւթը նոյնն էր, ինչ որ լսեցի Բոուերը Սեսիլի հետ:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՕՍԲՕՐՆԻ ՀԵՏ

Փետրուար 22, 1921
Լոնդոն

Օսբօրնին տեսայ այսօր՝ յայտնելու համար, որ իր լսածը Հոսմում իբր կայանալիք Պան-Արմէնիէն կոնֆերանսի մասին թիւրիմացութիւն է, եւ որ Պ. Սատրսեան գալիս է մեր հրաւերով՝ պարզապէս, ճշգրիտ տեղեկութիւններ բերելու համար իբրեւ արդի կացութեան մասին Հայաստանում:

Այնուհետեւ մեր զրոյցն անցաւ Հայաստանի ապագային: Եւ Օսբօրն, ի մեծ դարմանս իմ, յայտարարեց, թէ հայերի շահը պահանջում է ձեռք քաշել

Թիւրքաց Հայաստանից եւ պահանջել կիլիկիան, ուր ե՛ւ հաստատուել՝ պետութիւն կազմելու յուսով:

Ես ցաւս յայտնեցի այս յայտարարութեան առթիւ եւ խնդրեցի պարզել, թէ ի՞նչն է դրդապատճառը այսքա՛ն ծանր առաջարկի:

Օսթրլի. — «Պատճառը պարզ է: Հայաստանում հայ չը կայ: Ինչո՞վ էք ուզում այնտեղ պետութիւն կազմել»:

Ես. — «Սելվրի դաշնադրի ստորագրութիւնից յետոյ չէ, որ հայերը նուազեցին այնտեղ: Եթէ պետութիւնները հնար գտան այդ դաշնագիրը կազմել ու ստորագրել, ահա է թէ՛ նրանք մեր իրաւունքն էին նկատում այդ հողերը: Այդ երկրում հայ չկայ, եւ դուք զիտէք թէ ինչո՞ւ: Բայց կստորածից ազատած 300 հազար հայութիւնը սպասում է Կովկասում եւ մօտ 500 հազար էլ աշխարհի չորս ծայրերում: Սրանց յուսով է, որ կազմուեց Սելվրի դաշնագիրը, եւ սրանք սպասում են անհամբեր երկիր դառնալու»:

Օսթրլի. — «Ո՞ր մասը կը դառնայ»:

Ես. — «Պոչորագոյն մասը»:

Օսթրլի. — «Զի՞մ կարծում: Մանչեսթրի, Լոնդոնի, Փարիզի հարուստ հայերը շահ չունին աւեր երկիր դառնալու»:

Ես. — «Գիտեմ, դարձողները նրանք չեն, այլ աշխատող, գեղջուկ ժողովուրդը»:

Օսթրլի. — «Գեղջուկներով պետութիւն չի շինուի»:

Ես. — «Գիտեմ, միւսները կը տան իրենց միաքերը: Վերջապէս, մեր ժողովուրդը ստեղծագործող է, մեր գեղջուկը մեր երկրի աղն է, հիմնաքարն է: Փորձը ցոյց կը տայ»:

Օսթրլի. — «Ո՞վ պիտի քշի Մուստաֆա Բեմալին՝ հայերին տեղ տալու համար»:

Ես. — «Դաշնակիցները պարտական են այն զոհերի հանդէպ, որ մենք յանձն առինք»:

Օսթրլի. — «Կովկասահայաստանը բոլշեւիկ է այժմ: Թիւրքական հողերը նրան կցելով՝ մենք զօրացրած կը լինենք ռուսներին»:

Ես. — «Բայց եթէ դուք այդ նահանգները թողնէք թիւրքերին, կարծո՞ւմ էք, որ ռուսները կը խնային թիւրքերի սիրուն աչքերի համար: Մի մոռանաք, որ 1916 թուի դադանի դաշնագիրը որոշ իրաւունքներ է տալիս ապագայ Ռուսաստանին, եւ այդ իրաւունքը շատ աւելի քիչ կ'արժենայ, եթէ ռուսների առաջ լինի մի բարեկամ հայ պետութիւն, քան մի հին թշնամի՝ Թիւրքիան»:

Օսթրլի. — «Այո, իրաւունք ունիք այս կէտում, — ասաց նա մտածկոտ. — Կարծեմ Պոլլին էլ մէջն էր այդ դաշնագրով յատկացրուած Ռուսաստանին»:

Ես. — «Այո՛, Պոլլին էլ: Եւ դուք թողնելով մեր հայ վիլայէթները Թիւրքիային, այս ամբողջ հարցը բաց էք անում: Ես չեմ հասկանում, Պրն. Օսթրլին, այս գրոյցի խորհուրդը: Մենք դուք միամտօրէն միշտ կարծել ենք, թէ Բրիտանական շահերին հակառակ է ռուսների վերահաստատուիլը Կովկասում: Բայց այս բոլորից ես դժուարանում եմ եզրակացութիւն անել:

Օսթրլի. — Ի հարկէ, մեր շահերին դէմ է ռուսների երեւալը Կովկասում: Բայց ի՞նչ արած, երբ դուք, երեք ժողովուրդները, չկարողացաք Փեղերացիա կազմել ու ամբանալ: Վրացիք արգելք եղան:

Ես. — «Միայն վրացիք չեն պատճառը, նաեւ Դաշնակիցների անհոգութիւնը: Սակայն, անհնարին չէ այժմ փորձել: Հայաստանի կազմակերպումը մեծ

քայլ կը լինի դէպի Ֆեդերացիա: Առանց Հայաստանի, ճամբան լայն կը բացուի սուսների համար:

Օսթրոն.— Չգիտեմ, դուք է, բայց Հայաստան սակզծել անհնարին է, եւ պէտք է դուք դիմէք Կիլիկիա:

Յս.— Պ. Օսթրոն, մեր ժողովուրդն այդպէս հեշտ չի հրաժարի իր մօտ 3000 տարուայ հայրենիքից, քաղաքակրթութիւնից:

Օսթրոն.— Որ դուք չկարողացաք պաշտպանել:

Յս.— Պաշտպանեցինք մինչեւ այս պատերազմը, երբ մեր յոյսը դրինք Դաշնակիցների վրայ: Եւ թող մեզ օգնեն Դաշնակիցները, կը տեսնէք, որ ինչպէս կը պաշտպանենք եւ կը փերաչինենք երկիրը: Լաւ է, որ դերման Chiffon de papier-ն, որի դէմ ծառացան Դաշնակիցները հինգ տարուայ պատերազմով, փրճակուի Դաշնակիցների ակտին, Սեւրի դաշնագրին:

Օսթրոն.— (Խօսքը փոխելով) Սակայն, Դուք եւ Պօղոս Փաշան համաձայն չէք երեւում: Նա պնդում է Կիլիկիայի վրայ, դուք՝ Մեծ Հայաստանի:

Յս.— Ոչ, մենք բոլորովին համերաշխ ենք: Ինձ համար նոյնպէս կայ Կիլիկիայի խնդիր, բայց դա մեր հայութեան ապահովութեան խնդիր է թիւրք բէժիմի տակ: Դուք զիտէք, որ փոքրամասնութեան որեւէ դաշնագիր չի կարող ստիպել թիւրքերին խնայել հայ ազգարնակութիւնը, եթէ չհաստատուի մի յատուկ բէժիմ, որ ապահովէր մերոնց կեանքը, պատիւը, վաստակը, մի խօսքով՝ քաղաքակրթութիւնը: Եւ այս է, որ մենք պահանջում ենք, ես ու Փաշան:

Օսթրոն.— Ոչ, վատհասցնում եմ ձեզ, որ Ամերիկացի հայասերներ կան այստեղ, որոնք խօսում են Կիլիկիայի մասին յիշածս մտօք, եւ Փաշան նրանց հետ է եւ ոչ ձեզ հետ:

Յս.— Ամերիկացիք չեն, որ մեր աղաքան ու մեր բախտը պիտի վարեն: Ինչ փերաբերում է Պօղոս փաշային, ես պատրաստ եմ նրա հետ նորից դալ այստեղ ձեզ ապացուցանելու համար, թէ մենք միանգամայն համերաշխ ենք մեր պահանջների մէջ, որ է՝ Սեւրի դաշնագրի իրադարձումը Մեծ Հայաստանի փերաբերմամբ եւ Կիլիկիայում յատուկ բէժիմ:

Օսթրոն.— Հաւատացնում եմ ձեզ, Պօղոս Փաշան ձեզ հետ համամիտ չէ:

ԶՐՈՅՑ ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱՅԻ ԷՆՏ

Փետրուար 22, 1921

Լոնդոն

Այսօր պատմեցի Պօղոս Փաշային իմ տեսակցութիւնը Օսթրոնի հետ եւ մասնաւորապէս այն, թէ նրա կարծիքով մենք համերաշխ չենք, թէ ինքը պատրաստ է հրաժարուել Մեծ Հայաստանից՝ Կիլիկիան ունենալու համար:

Պօղոս Փաշա.— Օսթրոնի ասածը արքուրդ (անհեթեթ) է: Երբեք որեւէ հայ աշխարհում չի համարձակուի հրաժարուել հայկական վիլայէթներից եւ ես եւս առուել: Ես Օսթրոնին տեսել եմ, խօսել եմ, նա նոյն բաներն ինձ ասաց, բայց ես երբեք չեմ ասել, թէ պատրաստ եմ հրաժարուել Մեծ Հայաստանի թիւրքական դաւառներից:

ՄԻԱԲԱՆՈՒԱԾ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՄ

24 փետրուար, 1921
Լոնդոն

Այսօր առաջին անգամ հաւաքուեցինք Պօղոս Փաշայի մօտ De'le'gations Armeniennes Re'unies նիւախն կարգալու Համաժողովին ներկայացնելիք մեր յուշագիրը:

Երկու թուղթ կար պատրաստուած. մէկը՝ մերը եւ միւրը՝ Պօղոս Փաշայի դրածը:

Կարգացինք նախ՝ երկրորդը: Այստեղ մասնաւոր վէճի նիւթ եղաւ Փաշայի դրածի այն մասը, որ վերաբերում էր Կիլիկիային: Այդ դրութեամբ պահանջուած էր թիւրքերին ձգուած Կիլիկիայում տեղական վարչական ինքնավարութիւն Ֆրանսիական հովանու տակ, իսկ Ֆրանսիային ձգուած մասում ինքնավարութիւն հայերի:

Մենք դիտել տուինք Փաշային, որ այս կերպով, առանց որեւէ արդիւնքի յոյսի Կիլիկիայում, մենք կը թուլացնենք Մեծ Հայաստանի թէյը, որովհետեւ միաժամանակ մենք պահանջում ենք ե՛ւ Կովկասեան Հայաստանը ե՛ւ Թիւրքաց Հայաստանը ե՛ւ Կիլիկիայի երկու մասերը: Աւելացնենք նաեւ, որ եթէ հեռաւոր հիմք կայ վարչական ազատութիւն խնդրելու թիւրքական Կիլիկիայի համար, մենք սակայն, շատ պիտի վշտացնենք Ֆրանսիական կառավարութիւնը եթէ այստեղ, Լոնդոնի Համաժողովից պահանջենք Ֆրանսիական Կիլիկիայում ինքնավարութիւն մտցնել: Աւելի լաւ է այդ խնդրել առանձին Ֆրանսիական կառավարութիւնից:

Փաշան յամառեց: Պէտք եղաւ երկար համոզել, որ կարողանանք դուրս ձգել տալ Ֆրանսիական Կիլիկիային վերաբերեալ մասը: Մնացածն էր լրացրինք ու սրբազրեցինք մեր թղթի համաձայն եւ ամբողջը ստորագրեցինք երկսով եւ զրկեցինք Conseil Supreme-ին:

ԼՈՆԴՈՆԻ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻ ԱՌԱՋ

Փետրուար 26, 1921
Լոնդոն

Երէկ ժամը 11-ին ես ու Փաշան ներկայացանք Conseil Supreme-ին, Foreign Office-ի մէջ:

Նախազանուած էր Լորդ Քըրզըն, ունենալով իր հետ Vansittart-ը: Ֆրանսացուց կողմից ներկայ էին Berthelot եւ Camerer, Իտալացուց կողմից՝ Count Sforza եւ Galleli, Ճափոնի կողմից՝ Conte Hayashi: Մեզ հետ էր զօր. Բազրատունին, որի մասին Vansittart-ը յայտնեց Լորդ Քըրզընին եւ նա համաձայնուեց. իսկ Մալքօմ, ըստ իր սովորութեան, նոյնպէս ներս սողոսկեց Փաշայի յետեւից:

Նիւտը բանալով՝ Լորդ Քըրզըն յայտարարեց հետեւեալը.—

«Ստեղծուած նոր հանդամանքների շնորհիւ, Գերազայն Սորհուրդը, Արեւելեան խնդիրը քննութեան նիւթ դարձնելով, հարկ է տեսնուած լսել ե՛ւ Հայ Պատուիրակութեան կարծիքը Հայաստանի մասին: Կ'ուզէի դիտնալ թէ

(ղիմելով Պօղոս Փաշային) դուք ի՞նչ մարմնի եւ կամ ի՞նչ կազմակերպութեան անունից պիտի խօսէք» :

Փաշան պատասխանեց մասնաւորապէս հետեւեալը.—

«Մինչեւ զինադարը ես մինակ ներկայացում էի հայկական դատը եւ յետոյ, երբ Կովկասեան Հայաստանը անկախ յայտարարուեց, պրն. Ահարոնեան եկաւ որպէս նորակազմ պետութեան ներկայացուցիչ, եւ մենք միասին պաշտպանեցինք մեր դատը : Այժմ էլ մենք մեր երկու պատուիրակութիւնները ներգաշնակել ենք. ես ներկայացնում եմ Թրքահայերին եւ պրն. Ահարոնեանը Ռուսահայերին եւ նախագահը ես եմ» :

Այս յայտարարութեան փաստական կոպիտ ու զիտաւորեալ անճշդութիւնը ստիպուած եղայ տանիլ Գերագոյն Թորհրդի առջեւ, անմիաբանութեան առիթ չտալու համար : Մեր երեք միջնորդ բարեկամները, որոնց կարող էի հաղորդել այս փաստը, կը յուսամ թէ այժմ կը հասկնան իմ բոլոր երկկողներն ու կատկածները, որ ես արտայայտել էի այս առթիւ :

Այս փաշան զբղանից հանեց մի ծալ թուղթ եւ սկսեց կարդալ իր Exposé-ն Ֆրանսերէն, որի միտքը մօտաւորապէս հետեւեալն էր.—

Այս առիթը եւ այս ժողովը խորապէս յուզում է նրան : Այդքան զոհողութիւններից յետոյ, հայ ժողովուրդը չի կարող հրաժարուել Սեփրի դաշնագրով իրեն արուած իրաւունքներից : Եթէ բուլղերիները դրաւել են Կովկասեան Հայաստանը, սա չի կարող թուլացնել հայ պետութիւն կազմելու մեր իրաւունքները, քանի որ Թրքահայաստանի հողերը կան : Արդ՝ այդ հողերն են որ կազմում են հիմունքը հայ պետութեան, նրանց հետ է կապուած եղել հայկական հարցը իր ծագումով, թրքահայ ժողովրդի կրած մարտիրոսութեան պատճառով : Եւ եթէ Կովկասեան Հայաստանի մասին խօսք եղաւ հետագայում, այդ միայն նրա համար, որ Ռուսաստանի քայքայումի շնորհիւ Կովկասահայերը իրենց հռչակեցին անկախ եւ միացան Թրքաց Հայաստանին : Այլապէս Դաշնակիցները սկիզբում չէին էլ կարող մտածել Կովկասեան Հայաստանի անկախութեան մասին, քանի որ այն պատկանում էր իրենց դաշնակից մէկ պետութեան՝ Ռուսաստանին :

Վերջում Պօղոս Փաշան աւելացրեց, որ հայերի համար կայ նաեւ Կիլիկիոյ խնդիրը : Յայտնի է, որ Կիլիկիոյ մեծագոյն մասը Սեփրի դաշնագրով թողուած է Թուրքիոյ եւ որ կազմում է, սակայն, Ֆրանսիական անտեսական դօտին : Սեփրի դաշնագրի իրագործումը պահանջելով մեկ համար՝ մենք չենք կարող միաժամանակ բողոքել այդ դաշնագրի դէմ Կիլիկիայում : Բայց քանի որ թրքական ոչ մի վարչութիւն չի կարող ապահովել հայ ժողովրդի դոյութիւնը, մենք պիտի խնդրէինք եւ երախտապէտ կը լինէինք, եթէ Ֆրանսա հաճէր այնտեղ ստեղծել անկախ մի ինքնավարութիւն, իր հովանու տակ :

Այն ժամանակ նախագահը դարձաւ դէպի ինձ եւ հրաւիրեց, որ իմ խօսքն ասեմ : Ես ասացի հետեւեալը.—

«Ես խօսում եմ յանուն անկախ եւ միացեալ Հայաստանի, կազմուած ու ճանչցուած Սեփրի դաշնագրով, որը ստորագրել եմ, եւ յանուն այն Ազգային կառավարութեան, որ բուլղերիկեան ըէթիմը տապալելով՝ Հայաստանում այս օր վերստին իշխանութեան գլուխ է անցած : Անձանօթ են ինձ Դաշնակիցները նոր անսակէաները այն նոր հանգամանքների հետեւանքով, որոնց մասին այստեղ խօսուած է : Հայաստանի կառավարութեան համար այս նոր հանգամանքները, եթէ կան իսկ, ոչնչով չեն կարող խախտել Սեփրի դաշնագրի արտա-

դրութիւնները յօդու ա Հայաստանի: Այդ դաշնագիրը կազմել են մեր Դաշնակիցները, հաշուի առնելով հայոց անձայր գոհարեթութիւնները եւ ծառայութիւնները Դաշնակիցներէ դործին: Այդ դաշնագրից մենք չենք կարող հրաժարուել: Նա դարձել է հայ ժողովրդի շարժըրը: Ասում են— այդպէս եմ կարգում լրագիրներում — թէ Կովկասեան Հայաստանը դարձել է Սովիէթ, իսկ Թրքաց Հայաստանում արդէն հայ չկայ, հետեւապէս Հայ Պետութիւն ալիւս չի կարող լինել, թէ Հայաստան չկայ: Այս է մօտաւորապէս թրքերի թէզը:

«Թոյլ տուէք ինձ, խնդրում եմ, ծանրանալ այս երկու կէտերի վրայ, որոնք մեզ համար կենսական են: Ես կարող եմ այստեղ վճռապէս յայտարարել, որ եթէ թրքական այդ դաւադիր արշաւանքը տեղի չունենար դէպի Հայաստան, բոլշեւիզմը ո՛չ Հայաստան կարող էր թափանցել եւ ոչ իսկ այսօր Վրաստանին սպառնալ: Թիւրք արշաւանքը դէպի Հայաստան կազմակերպւած դաւադրութիւն էր յատկապէս Սեփուի դաշնագրի դէմ, հետեւաբար ե՛ւ Դաշնակիցներին դէմ: Եւ հասկնալի է թէ ինչո՞ւ: Դեկտեմբեր 2-ին Ալէքսանդրաբօլում, մեր պարտութիւնից յետոյ, մեր կառավարութեան պարտադրուած պայմաններից առաջինը Սեփուի դաշնագրից հրաժարուելու պահանջն է, — մի պայմանագիր սակայն, որ իմ կառավարութեան 1920 նոյեմբ. 2-ի հրահանգով եւ յայտարարում եմ չեղեալ, որպէս բնութեան տակ ստորագրուած:

«Սեփուի դաշնագրով Հայաստանի ստեղծումը թիւրք Ազգայնականների համար անհանդուրժելի էր, քանի որ դա խախտում էր իրանց համաթուրանեան ծրագիրները: Կարսի եւ Ալէքսանդրօբօլի գրաւումով է, որ նրանք ճշդնում են հայ աշխարհի միջով ձեռք մեկնել Թուրանեան աշխարհին, մինչեւ Ասիա, իրադործելու համար համաթուրանականութիւնն ու համախառնութիւնը: Եւ նոյն այս նպատակով է որ քէմալականներն այսօր աւերում ու կոտորում են Կարսի ու Ալէքսանդրօբօլի շրջանները ճիշդ նոյն մեթոտով, ինչով աւերած ու անմարդարնակ են արած Թրքաց Հայաստանը: Բոլոր արու հայ ազգաբնակչութիւնը իբր թէ աշխատանքի պատրուակով քշում է Թուրքիոյ խորերը եւ ջարդում ճանապարհին. նրանց կանայքն ու աղջիկները առեւանդւում են, եւ այդ շրջաններում այլեւս կանգուն ու շէն հայ գիւղ չի մնացել. թալանուած է ամէն ինչ, ուտելիքից սկսեալ մինչեւ անտեսութեան պիտանի ամենաչնչին իրը*):

«Հաւատացած եմ, որ Դաշնակիցները թրքական այս սճրային ծրագիրները չեն սրբազործելու եւս առաւել այժմ, երբ հայ ժողովուրդը, հակառակ այն դժոխային պայմաններին, որոնց մէջ զանուում է, նորէն միանգամ դէն է չարդել Սովիէթ բէժիմը, որպէս խորթ ու անհարազատ իր հողուն, եւ վերահաստատել իր ազգային իշխանութիւնը:

«Կարծում եմ, որ այս փաստը բաւական է՝ ազայուցանելու համար որ բոլշեւիզմը Հայ Աշխարհում հող չունի բնաւ եւ ներմուծուել է քացառապէս թրքերի յառաջխառացման եւ բարբարոսութեան շնորհիւ: Ես աւելին կ'ասեմ, բոլշեւիզմը հող չունի Կովկասեան օրեւէ ուրիշ երկրի մէջ, եւ նա երբեք չպատի կարողանայ արժատ ձգել:

*) Իմ այս ասածները ճշդելու համար կը խնդրէի մի միջազգային յանձնաժողով գրկել տեղի վրայ քննութիւն կատարելու: Ա.Ա.

«Ես դառնում եմ Թրքահայաստանի դաւաճներին: Այնտեղ հայ չկայ, ասում են թիւրքերը: Իրենք գիտեն սակայն, թէ ո՞ւր են այդ հայերը, դիտեն, որ ջարդերով ու տարադրութիւնով փճացուցած են մեծադոյն մասը, բայց բարեբախտաբար ոչ ամբողջ 1½ միլիոնը, որովհետեւ նահատակների դաւակներին ու եղբայրներից 300,000 հոգի պատերազմից ի վեր սպասում են Կովկասում՝ իրենց հայրենիքը մտնելու համար: Եւ նկատի առէք, որ եթէ Թրքահայաստանում այսօր հայ չկայ, այնտեղ չկան ե՛ւ միւսիւլմաններ: Վերջին վիճակագրութեամբ հաստատուած է, որ միւսիւլմաններու թիւը հայկական վիլայէթում 96,000-ից չէ անցնում, որի մէկ երրորդն իսկ թիւրք չէ, մնացածը քիւրտ եւ ոչ-թուրք ցեղեր: Եւ դրա հանդէպ 300,000 թրքահայեր պատրաստ են Կովկասից Հայաստան մտնել, չհաշուած դեռ այն հազարաւոր հայերը, որոնք աշխարհի բոլոր ծայրերից աչքերը սեւեռած՝ սպասում են ե՞րբ կարող են իրենց երկիրը վերադառնալ:

«Մենքի դաշնադրի մէջ մի յօդուած կայ, 218-րդը, որով Դաշնակիցները իրր բացարձակ սեփականութիւն ձեռք են բերում թիւրքիոյ այն հողերը, ուր թաղուած են Դաշնակից բանակներից սպանուածներն ու մեհակները այս պատերազմի ընթացքին, եւ այդ հողերը յայտարարուած են, որպէս ամենէն նըւիրական: Արդ, Կովկասի երկու միլիոն հայութիւնը, ի սփիւռս աշխարհի ցրուած մէկ միլիոն հայութիւնը, նախկին թիւրքիոյ դաւաճները դիտում են որպէս 1,500,000 ազգակիցների գերեզմանը: Ինչպէս որ Դաշնակիցները չկամեցան լքել իրենց մեռելներին, նայնպէս եւ հայ ցեղը երբեք չպիտի կարողանայ լքել իր մեծ ու նուիրական գերեզմանը:

«Մենք հաւատացած ենք, որ մեր Դաշնակիցները մեզ կը ասն մեր քանդուած ու աւեր հայրենիքը*): Հայ ժողովուրդը սպասում է եւ, երբ նորից յասախար դառնայ այս կողմից, նա կը հետամտէ այլ նամբաներ, այլ հնարներ, այլ օգնութիւն, բայց երբեք չի հրաժարուի իր նուիրական հողերից: Յամենայն դէպս, ես յայտարարում եմ, որ եթէ այս տրամադրութիւններից տարբեր կարգադրութեան խօսք լինի, ես սխալ խնդրեմ հնար տալ ինձ յարաբերութեան մէջ մտնելու իմ կառավարութեան հետ»:

Իրանից վերջ, Լորդ Քըրզըն, որ խնամքով նօթեր էր առնում, երբ ես փաստեր ու թիւեր էի տալիս, շնայած որ ամէն ինչ դուռն էր Ste'nographie-ով, դարձաւ ինձ հետեւեալ հարցով.

— Արդեօք դուք անգլիկութիւն ունի՞ք այն սահմանների մասին, որ թուրքերը պարտադրել են Ալեքսանդրօքուում՝ հայ կառավարութեան:

Ես պատասխանեցի.

— Այո՛: Մօտաւոր կերպով սահմանն անցնում է մինչեւ Արբաշայ գետը, այնուհետեւ մինչեւ Արաքս կայարանը երկաթուղիի, ապա Արաքս գետով անցնում է մինչեւ Նախիջեւան: Մուրմալուն յայտարարուած է ple'bicite-ի ենթակայ, իսկ Նախիջեւանի շրջանը թուրքիոյ protectorat-ի տակ:

Դարձեալ Լորդ Քըրզըն հարցուց ինձ.

— Ձեր expose'-ի մէջ յիշատակեցիք Ալեքսանդրօքուի դաշնադիրը, որ ձեր օրինական կառավարութիւնն է ստորագրել թրքերի հետ: Հայաստանի

*) Եւ այդ իրաւունքը ազատութեան, հայ ազգը ձեռք է բերել հինգ դարերի տառապանքի, 30 տարուայ պայքարի եւ վեց տարուայ պատերազմի դնով: Ա.Ա.

Պատուիրակութիւնը ի՞նչ ունի ասելու այդ դաշնագրի իրաւական արժէքի մասին :

Այս հարցը, ինչպէս եւ շատ ուրիշ հարցեր, Լորդ Քըրզըն դնում էր խիստ բարեացակամօրէն , յօգուտ մեզ պատասխան ստանալու համար :

Ես պատասխանեցի .

— Այդ դաշնագիրը մենք ժխտում ենք ամենալճնական կերպով , որպէս չարաչար բռնութեան տակ ստորագրուած : Եւ սա միայն Հայաստանի Պատուիրակութեան կարծիքը չէ , այլ նաեւ մեր օրինական կառավարութեան , որ Կարսի անկումից անմիջապէս ետք , նախատեսելով դալիքը , նոյեմբեր 2 թուով ինձ հրաման էր տալիս դրաւոր , թէ քանի որ մեր աշխարհը չօրս կողմից պաշարուած է թիւրք եւ բուլղերի թշնամիներով , կառավարութիւնը կարող է ստիպուած լինել ծանր յանձնառումներ ստորագրելու : Արդ՝ Պատուիրակութեան եւ մեր Դաշնակիցներին է մնում , ասում էր պաշտօնական թուղթը , չընդունել մեր ստորագրելիք այդ ծանր պայմանները եւ վերահաստատել նախկին դրութիւնը : Ահա թէ ինչո՛ւ ես վերատին յայտարարում եմ , որ Ալեքսանդրօօրի Դաշնագիրը զոյութիւն չունի մեզ համար եւ հաւատացած եմ , որ մեր Դաշնակիցների համար էլ նա չեղեալ մի փաստաթուղթ է , որպէս բռնութեան տակ ստորագրուած :

Սրանից յետոյ , Լորդ Քըրզըն մեզ դարձաւ մի վերջին հարցով .

— Յայտնի՞ է Ձեզ , որ Սան Ռեմօյի քոնֆերանսի որոշումով Միացեալ Նահանգների նախագահին է յանձնուած Հայաստանի եւ Թիւրքիոյ միջեւ սահմանը դժելու գործը : Դուք դիտէք անշուշտ , որ այդ սահմանները , շնորհիւ մի շարք հանդամանքների , այսօր անգործադրելի են : Ի՞նչ է կարծում Հայ Պատուիրակութիւնը , որո՞նք կը լինէին գործադրելի սահմաններ այս նոր պայմաններում :

Եւ մինչ Լորդ Քըրզընի այդ ասածը , ըստ սովորութեան անդլիերէնից թարգմանում էին Փրանսերէն մեզ համար , ես կուտայ եւ Փաշայի ականջին սասցի .

— Լաւ է , որ մենք ժամանակ խնդրենք պատասխանելու այս հարցին : Մա փափուկ խնդիր է :

Փաշան կարուկ թօնով ինձ առարկեց .

— Անկարելի է այդ : Մենք չենք կարող չպատասխանել այժմ եւ գրեթէ անմիջապէս , — եւ , առանց որ ես հնար ունենամ նորից միջամտելու , նա բարձրաձայն յայտարարեց հեռեւեալը . — Մենք գիտակցում ենք դժուարութիւնները եւ արդէն իսկ այդ պատճառով էր , որ մենք Տրապիզոնը չենք պահանջել եւ նոյնիսկ նախագահ Ուիլյամին այդ մասին յայտնել ենք : Այժմ եւս մենք պատրաստ ենք զիջել Տրապիզոնը :

Եւ դարձեալ ինչ որ նախագահութեան ասաց , որից կարելի էր այն տպաւորութիւնը ստանալ , թէ մենք հրաժարում ենք ե՛ւ Տրապիզոնից ե՛ւ նոյնիսկ Երզնկայից :

Այնուհետեւ խօսք առաւ Բերտըլօն Կիլիկիոյ մասին եւ ասաց .

— Մենք Կիլիկիան պիտի թողնենք , բայց կարող եմ յայտարարել , որ Փրանսան , իր դօրքը քաշելէն առաջ , անպատճառ ձեռք կը բերէ հաստատուն երաշխիքներ՝ ապահովելու համար քրիստոնեայ եւ , ի մասնաւորի , Հայ փոքրամասնութեանց դոյութիւնն ու իրաւունքները : Այնպէս , ինչպէս թուրք կայսրութեան բոլոր միւս տարրերի իրաւունքները , ի հարկէ , ինքնավստա-

վատահուժիւնը Քրանսական կառավարութեան հայեացքներում չի մտնում :
 Սա, ըստ երևոյթին, Քրանսական կառավարութեան վերջին եւ պաշտոնական յայտարարութիւնն էր, որ, անարարախտարար, շատ հետու է մեզ դուհայնելուց, քանի որ Յրանսան հրաժարուած է մեզ համար սրեւէ բացատրիկ երաւունք ճանաչելուց Կիլիկիոյ մէջ :

Փաշան խօսք առաւ եւ ասաց .

— Պրն. Բերարլլօն խօսեց Կիլիկիոյ հայ փոքրամասնութեան մասին : Սակայն, հայերը միշտ մեծամասնութիւն են եղած Կիլիկիայում : Ահա իմ առջեւը դրուած է մի դիրք, որ մօտեւս կազմած է Քրանսացի մի սպայ : Այդ դրքի մէջ ես դտնում եմ թրքական 1912-ի պաշտօնական վիճակագրութիւնը եւ դո՛ւ եմ ասելու, որ անդամ թիւրքերը պաշտօնապէս ընդունում են, թէ մենք Ատանայի չրջանում մեծամասնութիւն ենք եղած :

Բերարլլօ ի պատասխան, ասաց Քամերերին եւ վերջինս կարդաց այլ թրւանչաններ, իրենց ասելով՝ նոյնպէս թիւրք ազբիւրից, ուր թիւրքերն են համարուած մեծամասնութիւն :

Այս անսխորթ միջադէպով կնքուեց մեր ունկնդրութիւնը, որ տեւեց 1 ժամ 10 րոպէ :

Իտալական ներկայացուցչին՝ Կոմս Սֆորցային տեսած եւ հետը խօսած էի ժողովի սկիզբին, բայց ժողովի ընթացքին նա լուռ մնաց, ինչպէս եւ ճափոնի ներկայացուցիչ Կոմս Հայաչին :

Տպաւորութիւնս այնպէս է, որ Անգլիական կառավարութիւնը եւ մասնաւորապէս Լորտ Քրրղընը շարունակում են ուժգնօրէն պաշտպանել Հայաստանը : Կարծում եմ, որ սախպուած կը լինենք Ուիլսոնի դժած սահմաններից քիչ ներս քաշուիլ : Խորապէս հաւատացած եմ, որ Ալէքսանդրօբօլի այդ սճրային դաշնադիրը ոչ մի Գաշնակից չպիտի ընդունի :

ՄԻԱԲԱՆՈՒԱԾ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՄ

Մարտ 2, 1921

Ներկայ էին Պօղոս փաշա, Սինապեան, Պապաջանեան, Վարանդեան, Բաղդատուան, Թատիսեան, Արարատեան եւ ես :

Նկատել աուի Պօղոս փաշային, թէ Թաղաղութեան Համաժողովի առաջ իր expose-ի մէջ նա ասաց՝ թէ՛ «Պատուիրակութիւնները միացել են եւ իմքը Յախագահ է» : Մինչդեռ այդ ճիշդ չէ . ինքը միայն նխատերի նախագահն է, եւ այդպիսի յայտարարութիւնը կարող է թիւրիմացութիւնների տեղի աալ : Փաշան պատասխանեց .

— Կամենում էք, ես մի նամակով ուղղեմ այդ անճշդութիւնը :

Ես պատասխանեցի .

— Այդ այժմ աւելորդ է, բայց կը ինդրէի հետադայում այդ կարգի թիւրիմացութիւններից խոյս աալ :

Երբ պիտի դուրս դայի, Փաշան նորից անհանդիստ կերպով ասաց .

— Յուսամ, դուք ձեր կողմից բան չէք գրի Conseil Supreme-ին, այլապէս ինքս պատրաստ եմ գրել :

— Ո՛չ, ասացի, — ինձ բուական էր այս յայտարարութիւնը :

Նկատել տուի նաև, որ մի այլ թիւրիմացութիւն Մալքոմի ներկայութիւնն էր «որպէս պատուիրակ»: Այս անընդունելի է:

Փաշան պատասխանեց թէ Մալքոմը ինքն է մտել, նա չի հրաւիրել:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԿՈՐՄ ՍՖՕՐՅԱՅԻ ՀԵՏ

Մարտ 5, 1921

Լոնտոն

Արտաքին Գործոց Նախարար Խալիլի

Երէկ դնացի Carlton Hotel իմ բարեկամ C. Galli-ին խնդրելու, որ ինձ եւ Փաշայի համար տեսակցութիւն խնդրի Կոմս Սֆօրցայից:

Փաշայի անունը տալուս պէտ՝ նա դժկամակեց: Ես պնդեցի, որ նա անպատճառ ինձ ընկերանայ:

— Դուք կը ներկայացնէք իրականութիւն մը, ասաց Գալլին, — մինչդեռ Պօղոս փաշան ոչինչ կը ներկայացնէ:

Ես նորից պնդեցի՝ խնդրելով տեսակցութիւն երկսիս համար: Գալլին համաձայնեց, եւ քիչ յետոյ եկաւ ինձ յայտնեց, թէ տեսակցութիւնը կը լինի յաջորդ օրը, մարտի 5-ին, առաւօտեան ժամը 10.30-ին:

Կոմս Սֆօրցայն մեզ ընդունեց շատ սիրալիւր կերպով: Եւ երբ Փաշան ներողութիւն խնդրեց որ մենք նրա կարճ ժամանակը խլու՛մ ենք, Կոմս Սֆօրցայն շատ վարպետ կերպով պատասխանեց. «Ես միշտ ժամանակ ունիմ Հայաստանի պատուիրակներին համար»: Մենք նորից շնորհակալ եղանք այդ սիրալիւր խօսքերի համար:

Փաշան, առաջինը խօսք ատնելով ասաց, թէ դիտնալով պ. նախարարի համակրութիւնը դէպի հայ ազգը, ինք չի կասկածում, որ այս կրիդի օրերում նա մեզ կը պաշտպանի:

— Ինձ համարում են թրքաւէր, — ասաց Սֆօրցայն, — բայց խնդրեմ հաւատալ, որ ես հայկական դատը լքող չեմ: Ե՛ւ թիւրքերը ե՛ւ դուք հողային ընդարձակ յոյսեր էք ունեցել, որ պէտք է սղծել: Մնացածը հեշտ է:

Փաշան ուշադրութիւն հրաւիրեց, որ մենք արդէն իսկ բաւական զիջել ենք մեր նախնական պահանջներին: Բայց եթէ հարկաւոր է խողաղութեան համար, մենք պատրաստ ենք նորից զոհեր յանձն ատնել: «Ես — ասաց նա — անցեալ օրը արդէն յայտարարեցի Տրապիզոնի համար, թէ հրաժարու՛մ ենք: Կարծեմ, սա սպացոյց է, թէ մինչեւ ի՛նչ աստիճան մենք պատրաստ ենք խողաղութեան օժանդակել: Այժմ պէտք է թիւրքերի վրայ ազդել: Եւ այս է, որ խնդրում ենք ձեզ:

Կոմս Սֆօրցայն. — «Իրաւունք ունիք: Ես արդէն իսկ ասել եմ թիւրքերին, որ նրանք պէտք է նոյնպէս զիջող լինին ձեր հանդէպ: Այդ է պահանջում ե՛ւ նրանց շահը: Յիմար մարդիկ չեն: Բէքիր Սամին շատ հասկացող մէկն է: Յուսամ, իմ խորհուրդները ազարդին չպիտի անցնին»:

Ես խօսք ատայ. — Պ. Նախարար, ձեր ուշադրութիւնը թոյլ տուէք հրաւիրել երկու կէտի վրայ:

«1. Թիւրքերը հեշտ յայտարարութիւն են անում, բայց իրօք խոյս են տալիս բուն հարցից. նրանք իրենց զրոյցների մէջ միշտ նկատի ունին Կովկաս»:

եան Հայաստանը: Այս ձեզ յայտնի է, թէ մեզ համար տարբերութիւն չկայ Հայաստանի երկու հատուածներէ մէջ: Բայց մենք դիտենք նաեւ, որ Հայկական Հարցի ծագումը կապուած է թիւրքաց Հայաստանի հետ, եւ նրա մասին է, որ խօսուած ենք եւ նրանից է, որ բնաւ չենք հրաժարուի, Այս է, որ թիւրքերը պէտք է հասկանան, ինչպէս ե՛ւ այն, որ եթէ թիւրքերը խանդարեն Միացեալ Հայաստանը, դրանով նրանք կը հեշտացնեն ուսանելի հետազայ առաջխաղացումը եւ փոքրիկ, թոյլ Հայաստանի փոխարէն իրենց սահմանի վրայ կ'ունենան մի հզօր ու վտանգաւոր դրացի, որի արձէքը թիւրքերը շատ լաւ գիտեն վաղուց ի վեր: Թիւրքերը ահռելի սճիւրհներ են գործել Հայերի դէմ եւ քաւել կարող են միմիայն զիջելով մեզ մեր արիւնով ողողուած հողերը: Սա խնդրի բարոյական կողմն է: Կայ ե՛ւ քաղաքականը: Առանց թիւրքաց Հայաստանի մենք հետադարձ շատ աւելի մեծ դժուարութիւններ կ'ունենանք կազմակերպուած Թուսիսյ հետ, քան եթէ թիւրքաց Հայաստանը միացած լինի Կովկասեան Հայաստանին: Վերջին զէպքում մենք խորը հաւատ ունինք, որ Հայաստանը կարող է մնալ ազատ: Նա կը դառնայ միջազգային դաշինքով ու իրաւունքով ապահով մի պետութիւն: Հետեւապէս, մենք պէտք է ունենանք, եւ պետութիւնները չպէտք է զրկեն մեզ թիւրքաց Հայաստանից, եթէ վճռել են ազատ, անկախ Հայաստան ստեղծել: Միայն Միացեալ Հայաստանը կարող է կենսունակ լինել:

Ձ. Մենք, ինչպէս ասաց Փաշան, պատրաստ ենք չափաւոր զիջումներ անել, մեր սահմանները սղմել, մի պայմանով, որ մնացածը մենք գրաւենք առանց կռուի, որովհետեւ, ինչպէս գիտէք, մենք մի կաթիլ արիւն իսկ չունինք թափելու: Մենք շատ ենք վայելեցում, որ Մուստաֆա Գէմալը ձեւացնի զիջում, իսկ իր փոխարէն մի ուրիշը իր դերը խաղայ երգումում, ինչպէս Կարա Բէքիր փաշան, կամ թէ մեր դէմ հանեն զինուած տեղական մուսուլմաններին»:

Կոստ Սփօրցամ. — «Ես ձեզ մեծ ուշադրութեամբ լսեցի: Ձեր արդումեաներից մի քանիսը արդէն թիւրքերին ասել եմ, կը հասկացնեմ մնացածը եւս, որոնք շատ հետաքրքիր են: Ես յոյս ունեմ, որ թիւրքերը կը հասկանան: Այդ իրենց շահն է: Իրաւունք ունիք. պէտք է այս խաղաղութիւնը վերջնական լինի եւ arrangement-ի կառուցուածքի մէջ այլեւս fossure չլինի: Խնդրում եմ ինձ հաւատալ, որ ես ձեզ հետ եմ, եւ որ իմ ջանքերը ապարդիւն չեն մնայ»:

ՄԱՆՁԵՍՏՐԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Մարտ 6, 1921, Լոնտոն

Այսօր միաբանուած պատուիրակութիւնը սղջունելու համար Մանչեստրի դադուլթի կողմից հասան պ. Յ. Գամիէրեան, Գ. Ֆնդկլիւան եւ (անունը չկայ) վարդապետ: Ողջունեցին պատուիրակութիւնը եւ վերջում իրենց ցարը յայտնեցին, որ Պողոս փաշան, «առանց հատուցման, շտապել է հրաժարուել Տրապիզոնից»:

Փաշան բացատրեց, բայց նրանք մնացին չհամոզուած, եւ այս պարագան Փաշային խիստ դառնացրեց:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՎԱՆՁԻՏՏԱՐԻ ՀԵՏ

Մարտ 5, 1921, Լոնսոն

Ճաշից յետոյ, այսօր Փաշայի հետ դնացինք այցի Վանդիտտարին: Նրա ասածներից պարզուեց, որ մեր խնդիրը դեռ չէ կարգադրուած, եւ լուծումը կախուած է ամբողջ Արեւելեան Խնդրի լուծումից: Նա շատ մեծ արժէք էր տալիս Վրաստանի անցքերին:

— Եթէ Վրաստանը յետ մղի բոլշևիկեան յարձակումը, ձեր հարցն այստեղ շատ հեշտ կը կարգադրուի, քանի որ բոլշևիզմը ձեզ էլ չի սպառնայ: Այլապէս շատ դժուար է,— ասաց նա:

— Բայց Թիւրքաց Հայաստանը կայ,— ասաց Փաշան,— մի՞թէ չէ կարելի այնտեղ կապել մեր պետութիւնը:

— Թիւրքաց Հայաստանը, ատանց Կովկասեան Հայաստանի, կատարեալ խիմերայ է,— բացականչեց Վանդիտտարը,— ատանց ժողովրդի պետութիւն չի լինի:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՎԱՆՁԻՏՏԱՐԻ ՀԵՏ

Մարտ 11, 1921, Լոնսոն

Մի շարաթ առաջ Փաշան ու ես խնդրած էինք Վանդիտտարից մեզ տալ անգլիական կառավարութեան կարծիքը մեր եւ Թիւրքերի ուղղակի բանակցութեան համար: Այսօր նա մեզ տեսակցութեան կանչեց եւ յայտարարեց հետեւեալը.—

1) Թիւրքերի հետ մեր անմիջական բանակցութիւնները համարուած են անօգուտ, անժամանակ: Հանգամանքների դասաւորութիւնն է այդպէս:

2) Հայաստանի մասին Գերագոյն Խորհուրդի որոշումը հետեւեալն էր.— «Ազգերի Լիգայի խորհուրդը նշանակում է մի Յանձնաժողով, որ կ'երթայ անգն ու անզը Հայաստանի եւ Թիւրքիայի սահմանները որոշելու: Այս Յանձնաժողովի վճիռները պարտադիր պիտի լինին երկու կողմերի համար»: Թիւրք պատուիրակութիւնը այս առաջարկը, ինչպէս ե'ւ բոլոր միւս առաջարկները յանձն առաւ ներկայացնել կ. Պոլսի եւ Անգարայի կառավարութիւններին, որովհետեւ ինքը իրաւասութիւն չունի ընդունելու: Թիւրք պատուիրակութեան հասկացրուած է, որ բոլոր առաջարկները, բոլոր փոփոխութիւնները Սեյրի դաշնագրի հիման վրայ, կազմում են մի ամբողջութիւն, եւ պիտի ընդունուեն, կամ մերժուեն միասին: Լոյզ Ջորջը այս պայմանը յայտարարել է շատ վճռական շեշտով:

— Ուրեմն մենք դարձեալ պիտի սպասենք «Յունական օրացոյց»ին,— ասացի:

— —Տարբարխտարար, այո՛, — պատասխանեց Վանդիտտար,— իրապէս որեւէ լուծում չկայ Արեւելեան Խնդրի: Ե'ւ Գերագոյն Խորհուրդը ե'ւ Թիւրքերը սպասում են Ռուսաստանում զարգացող անցքերին: Թիւրքերի մի մասը, չափաւոր ու խոհեմ պահանջների կողմնակից, պատրաստ է ընդունել վախենալով որ բոլշևիզմի խորտակումը իրենց դիրքը կը թուլացնի. իսկ

միւս մասը յոյսեր ունի եւ մնում է անհաշտ : Տեսնենք թէ ի՞նչ կ'ասեն անց-
քերը :

Փաշան, որ առաւօտից շատ ուրախ էր թերթերում (Daily Telegraph) կարդալով այն մասին, թէ 1) Թիւրքաց եւ Կովկասեան Հայաստան իրարից դաւուռում են եւ 2) Թիւրքաց Հայաստանում ստեղծուած է Հայերի մի Home, հարցրեց՝ թէ որքա՞ն ճիշդ է այդ բոլորը եւ թէ արդեօք ենթադրեալ Յանձնաժողովը միայն Թիւրքաց Հայաստանի՞ սահմանները պիտի դժի :

— Ո՛չ, պատասխանեց Վանդխտտար, — այդ Յանձնաժողովը դժեւու է ամբողջ Հայաստանի սահմանները ե՛ւ Կովկասում :

2) Որ նախատեսուած էր Սեւրի դաշնագրով : Իսկ Home-ը Թիւրքաց Հայաստանում կարող է կազմուել : Դա մի վորձ է դուրս շորթելու հայկական հողը Թիւրքերից : Այնուհետեւ ի՞նչ բովանդակութիւն ասես՝ կարելի է զննել Home-ի գաղափարի մէջ : Դա նոյնպէս պետութիւն է :

Մենք դուրս եկանք այս յայտարարութիւնից շատ ընկճուած :

Այս յայտարարութիւնը Վանդխտտար մեզ արեց լորդ Քըրզընի կողմից պաշտօնապէս :

ՍՍՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆՉԵՒԻ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՕԶԱՆ

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ)

Գրեց՝ ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԹԻՒՐԲԵՐԻ ՀԵՏ

I

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Պ. Գ. ԿԻՒՎՊԷՆԿԵԱՆԻ ԵՒ ՃԱԻՏ ԲԷՅԻ

Այսօր, Մարտի 20-ին, Կիւլպէնկեանը տեսնուել է Ճաւիտ բէյի հետ: Ձըրոյցի նիւթը հայ-թիւրք համաձայնութեան կարելիութիւնն էր: Կիւլպէնկեանը խօսել է «Իր անունից եւ, ի միջի այլոց», թէ եւ կասկածից դուրս է, որ Ճաւիտ բէյը հասկացել է, որ խօսակիցը ներշնչուած է:

Ճաւիտ բէյը տակ է մօտաւորապէս հետեւեալը. Թիւրքերը համաձայնութեան դէմ չեն, բայց առայժմ իրենք անկարող կը լինէին գործնական քայլեր անել այդ ուղղութեամբ. դնում են Անգարա տանելով Լոնդոնի առաջարկները: Ինքը կարծում է, թէ Անգարայում որոշ թեթեւութիւններ ձեռք բերել Ալէքսանդրապոլի եւ Կարսի մասին հնարաւոր է, բայց գտնում է, որ վաղաժամ է խօսել Վանի եւ Թիւրքահայ այդ գաւառների մասին: «Մենք էլ տաքդուխներ ունինք, ինչպէս եւ դուք, որոնք խօսք հասկանալ չեն ուղում: Եւ յետոյ՝ մեր արեւելեան բանակը զրեթէ ամբողջապէս հայկական վիլայէթներից է, զըժուար կը լինի այժմ նրանց հասկացնել ձգել հեռանալ այդ հողերը, ասելով, թէ տրուելու է հայերին: Ճաւիտ բէյ աւելացրել է, թէ շատ բան հնարաւոր է յօդուտ հայերի, եթէ կարելի դառնայ Կովկասեան Հանրապետութիւնների Ֆեդերացիա — հայերը պիտի աշխատին այդ նպատակով մօտենալ Ադրբէյջանին եւ Վրաստանին: Հայկական հարց ասածն ինչ է, բացականչել է Ճաւիտ բէյ: Մի անապատ, որ մի կողմի առաքլուխներ պահանջում են, միւս կողմի տաքդուխներ մերժում են, ա՛յս է ամբողջը»:

Կիւլպէնկեանի տպաւորութիւնն այն է եղել, որ Թիւրքերը շատ էլ տրամադիր չեն զրուցելու եւ Լոնդոնի Համաժողովը նրանց դարձրել է պահանջկոտ ու անհաշտ:

Մարտ 20, 1921, Պարիզ

Այս զրոյցից մի երկու օր յետոյ, Թափա Չերմուս ինձ հեռախօս արեց հարցնելու, թէ չէի՞նք կամենայ արդեօք տեսակցել Թիւրք կարեւոր անձնա-

ւորութեան հետ: Ենթադրուած է Բէքիր Սամին, որի մասին նա ինձ խօսել է Լոնդոն մեկնելուց առաջ: Որոշեցինք, որ Խատիսեանը իբրև ծափօր, տեսնելու է Բէքիր Սամիի հետ:

II

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԽԱՏԻՍԵԱՆԻ ԵՒ ԲԷՔԻՐ ՍԱՄԻԻ

Այսօր Մարտի 24-ին Ա. Խատիսեանը, որպէս վաղածանօթ, առանց պաշտօնական հանդամանքի, պատուիրակութեան անդամներին եւ եկւոր ընկերներին — (Գ. Փաստրմճեան, Ս. Արարատեան) համաձայնութեամբ տեսնուեց Բէքիր-Սամիի հետ:

Անդարարի պատուիրակութեան չէֆն տեսել է. Հայ-թիւրք վէճը լուծելու երկու ճամբայ կայ, կամ պէտք է պետութիւնները զինու զօրով մեկ պարտադրեն իրենց պայմանները յօդուած ձեռք, կամ մենք պիտի ուղղակի համաձայնութեան դանք: Ձեր այսօրուայ այցից ես տեսնում եմ, որ դուք նախընտրում էք վերջինը:

— Այո՛, պատասխանել է Խատիսեան, մենք դէմ չենք ձեռք հետ համաձայնութեան դալու: Բայց դրա համար մի քանի նախապայմաններ կան, օրինակ՝ դուք անշուշտ չէք պնդելու Ալէքսանդրապոլի դաշնադրի վրայ:

— Ո՛չ, պատասխանել է Բէքիր Սամի:

— Բացի այդ, շարունակել է Խատիսեան, դուք պիտի ասէք, համաձայն էք արդեօք սկզբունքով մեկ զիջել հողեր 13 թուի սահմանից անդին թէ՛կուզ մի թիղ:

— Անշուշտ, զիջելու ենք: Բայց հասկանանք իրար: Դուք ձեր պահանջները շատ լայն բռնեցիք: Սահայն, կամաց կամաց տեսաք դրա վնասները: Լոնդոնում կարծեմ պարզ եղաւ ձեզ համար, թէ՛ դուք անօրինական էք: Համաձայնութիւնը մեկ համար էլ, ձեզ համար էլ նախընտրելի է: Խնդիրը չարիքի մէջն է: Որո՞նք են ձեր պահանջած սահմանները:

Խատիսեանը — Ես պաշտօնական հանդամանք չունիմ սահմանների մասին ձեզ հետ խօսելու, բայց կ'առեմ, որ 1) մենք պիտի դուրս դանք ծով Բիզէի վրայով եւ 2) մենք բնականապէս պիտի ստանանք Վան, Մուշ, Բիթլիս: Այդ երկու կէտերի մէջ դժուար չէ մեր եւ ձեր սահմանները դժել, վէճը այստեղ է:

— Էրզրումի վրայ, ուղղում էք ասել — դա մի վէճ է, որի վերջը յայտնի է, էրզրումը չի կարող ձեզ տրուել, ասում է Բէքիր Սամին: Վէճը կարող է լինել մնացած հողերի վրայ:

— Այստեղ էլ վէճի վախճանը յայտնի է, այդ հողերը չեն կարող մերը չլինել, դուք այդ պիտէք:

Բէքիր Սամին խօսքը դարձնում է Ռուսիային. խնդիրը միայն մեր համաձայնութեան մէջ չէ, ասում է նա, այլ Ռուսիայի ընթացքի: Ամէն բան կախուած է ուսանելից, էրզրումը ձեզ տալ, միեւնոյն է թէ՛ տալ ուսանելին. առհասարակ, հայերին զիջած հողերը մենք նկատում ենք Ռուսիային զիջած, որը հաւասարապէս սպառնում է մեզ: Մեր այսօրուայ համաձայնութիւնը սովորական է հետ, մեր ժամանակաւոր տակտիկական երեւոյթն է, որ ապագայ

չունի, վաղ թէ ուշ Ռուսիան նորից պիտի կիրարկի իր արեւելեան քաղաքա-
կանութիւնը- այսինքն առաջխաղացութիւն դէպի Պոլիս եւ հարաւ: Այս է վը-
տանդը եւ այս է, որ պէտք է մեզ գրադեցնի, աւելի քան հողային այս կամ այն
դիջումը: Այս վտանգի առաջ կարելի է առնել միայն կազմելով մի կողմա-
կան Ծեփերացիա: Երբ այդ լինի, մեր փոխյարարութիւնները շատ կը հեշ-
տանան: Ինչ վերաբերում է հողային դիջումներին, այս՝ մենք այն պիտի ա-
նենք ձեզ — բայց մեր մտածումով, «ոչ՝ Թիւրքաց Հայաստան անունով» այլ
որպէս սահմանների շտկումն (rectification des frontie' res): Ամէն պարա-
զայի, ես համաձայն եմ, որ մենք պէտք է զրուցենք: Ես դնում եմ Անդարա,
կարծում եմ, որ երկու ամսից յետ կը գամ. մինչեւ այդ, լաւ կը լինի, որ մենք
հանդիպենք եւ ժամ առաջ եզրակացութեան դանք: Սա իմ անհատական մտա-
ծումն է: Եթէ Անդարայում համաձայնեցին իմ հայեցակէտի հետ, ապա ես
ձեզ կը հեռագրեմ եւ մենք կը համաձայնենք հանդիպումի տեղի եւ ժամանա-
կի մասին:

Պատիսեանը առել է մեր Պատուիրակութեան հասցէն:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԿՐԱՍՍԻՆԻ ՀԵՏ

Մարտ 24, 1921, Պարիզ
Լոնդոն, ապրիլ 7, 1921

Այսօր, ապրիլի 7-ին, հետս ունենալով պրոֆեսոր Ադոնցին տեսակցու-
թիւն ունեցայ Կրասինի հետ: Զրոյցի նիւթն էր այն հեռագիրը, որով
Վրացեանը բողոքում էր սովետական զօրքերի յարձակման դէմ եւ պահանջում
էր կանգնեցնել ռուսական արշաւանքը Հայաստանի վրայ:

Ես ասացի մտաւորապէս հետեւեալը.—

Հայ ժողովուրդը ունեցել է եւ այժմ էլ պահպանում է Ռուսիոյ հանդէպ
բարեկամական զգացումներ, բայց ռուս սովետը ամէն ինչ անում է այդ լաւ
զգացումները փռեցնելու: Սովետական ներկայացուցիչներին ընդունելով, հայ
ժողովուրդը դեկտ. 2-3-ին կարծում էր թէ յանձին ռուս բոլշեւիկների երկրի
հողատարներ են եկել Թիւրքերի դէմ եւ իր կարիքները հողացողներ: Արդէն
այսպիսի լողուններով յայտնուեցին Հայ Յեղ-կոմի անդամները: Փորձը ցոյց
տուեց հակառակը — հայերը շուտով նկատեցին որ, որ ա) եկողները Թիւր-
քերի դաշնակիցներն են. բ) Ձը կարողացան կամ չը կամեցան Թիւրքերին դուրս
քշել նոր դրաւած ռուսահայ գաւառներից, գ) երկրում քաղցը ու կարիքը
ժայրադոյն չափերի հասաւ, դ) եղած ջնջին սլաշարը կրուեց դէպի հիւսիս,
ե) քաղաքական վատթար տեսակի հալածանքներն սկսուեցին, զ) բանտերը
լցուեցին հայ մտաւորականներով, հակառակ արուած հանդիսաւոր խոստում-
ների, է) եւ, վերջապէս, տիրահազակ Աթարբէգեանի գալով սկսուեցին բան-
տարկեայնների կոտորած, սպաների ձերբակալութիւն (մօտ 1200 հոգի) եւ
աքսոր դէպի Ռուսաստան: Ժողովրդի համբերութիւնը հատաւ եւ առաջ եկաւ
այս սարուայ փետրուար 18-ի տարերային ապստամբութիւնը: Այժմ Ռուսաս-
տանից նոր զօրքեր են հասել եւ աւերում են մեր երկիրն ու ժողովուրդը: Ո՞ւր
է ժողովուրդների ինքնորոշումը, որ դուք հռչակել էք: Մեր ժողովուրդը ան-
կարող է սովետական ռեժիմը սանել, քանի որ դրա համար ո՛չ մի պայման չը

կայ եւ այդպիսի սեփիմը ինչպէս տեսնում էք միայն դօրով, արիւնով, աւերածով պէտք է մտցնել: Ի՞նչ շահ դրանից Ռուսաստանին, ի՞նչ շահ ձեր դադարին: Եւ մի՞թէ այլ ճամբայ չը կայ աւելի բարւոք յարաբերութիւններ ստեղծելու Ռուսաստանի հետ, որից երկու կողմերն էլ մեծապէս կը շահօւին: Ինչո՞ւ, օրինակ, դուք կարողանում էք համաձայնութիւններ կնքել Պարսկաստանի, Աւղանստանի, Լիտվայի, Լատվայի, անգամ Թիւրքիայի հետ առանց նրանց պետական սեփիմը խախտելու եւ միայն Հայաստանը սրորում էք, օտքի տալիս Հայաստանը, որ բազմաթիւ մօրալ իրաւունքներ ունի միանգամայն տարբեր վերաբերմունք տեսնելու սուսներէ կողմից, քանի որ համաշխարհային այս կատակիղիթի օրերին, նա միակը եղաւ, որ մինչեւ վերջը ձեզ հաւատարիմ մնաց: Եւ մեր խնդրածը շատ բան չէ: Դադարեցնել արշաւանքը, հնար տալ մեր երկիրը կառավարել մեր ժողովուրդի կամքի համաձայն, եւ դրանով միաժամանակ մեծապէս նպաստել մեզ Թիւրքաց Հայաստանի միացումին, քանի որ դուք առաջինը եզաք թիւրքահայերի ազատագրութեան իրաւունքը ճանաչող: Մենք գիտենք ձեր յարաբերութիւնները թիւրքերի հետ եւ բնաւ նպատակ չունինք ձեզ իբրար հետ թշնամացնել. մենք խնդրում ենք միայն ճանաչել մեր իրաւունքը Կովկասեան Հայաստանում, եւ այն ժամանակ մենք կը կարողանանք ձեռք բերել Թիւրքաց Հայաստանը: Որքան դուք ճնշում էք Կովկասը, այնքան հեռանում է մեզնից Թիւրքաց Հայաստանը: Դուք ահաք, որ ձեր արշաւանքի հետեւանքով դեկտ. 1-3-ին, Միացեալ Հայաստանը դարձաւ Home— հալառակ Սեւրի դաշնագրին: Մենք շատ ենք վախեցնում, որ այս նոր արշաւանքով դուք իսպառ սղանէք Հայկական Հարցը: Ի՞նչ է ձեր շահը: Միեւնոյն է, վերջ ի վերջոյ մեր ժողովուրդը կը ջարդուի, բայց չի ընդունի սովետական սեփիմ եւ սակէն յարմար ասթիւ պիտի սաքի եյնի: Լուսագոյնը չէ՞ մի modus vivendi:

Կրասսիներ պատասխանեց.— Ես խօսում եմ անհատապէս, քանի որ իմ իրաւունքից դուրս է քաղաքական բանակցութիւններ վարել, իսկ կարող եմ ձեզ վստահացնել, որ Մոսկուայում շատ են այն վարիչները, որոնք բաժանում են իմ մտածումները Հայաստանի մասին: Ասեմ նախ, որ դուք սխալ ձեւով էք դնում հարցը, երբ խօսում էք «հայ ժողովուրդի» անունից «ոուս ժողովուրդին»: Դուք կարծես մոռանում էք դատակարգային կոնը, որի անունով մենք գործում ենք: Ես շատ լաւ գիտեմ, որ ձեր բուրժուա ինտելիգենցիան — օրինակ մի Պաւել Օսիպիչ Ղուկասով, խանդով գործում է մեր Միլիկոֆների հետ մեր դէմ: Այս մէկը: Եւ յետոյ՝ մենք բնաւ վստահութիւն չունինք դէպի Դաշնակցականները, որոնք գործիք են entente-ի ձեռքին մեր դէմ: Եւ, վերջապէս, դուք ասում էք թէ ձեր ժողովուրդը դէմ է սովետին, բայց ես այսօր իսկ հեռազիր ունիմ, որ Երեւան մանող սովետական զօրքերին ժողովուրդը ընդունել է գրկաբաց եւ ծախահարութեամբ: (Կրասիներ կուտայ ինձ ապրիլ 5 թուակրով հեռազիր Աթարբէզովի ստորագրութեամբ Երեւանի զբաւման մասին):

Հարուածը ճիշդ տեղին հասաւ ինձ եւ ես յանկարծակիի եկամ, յետ ընկայ թիկնաթուսի մէջ մի վայրկեան, թողնելով, որ Աղօնցը խօսի: Ես այն մարդու վիճակն ունէի, որ դնացել է բոսնակալի մօտ իր դատապարտուած եզբօր ներքումը, փրկութիւնը ձեռք բերելու ու յանկարծ լուսամուտից նրան

ցոյց են աալիս եղբօր կտրած դաւիւր: Զսպեցի յուզմունքս եւ շարունակեցի զրոյցը:

Ես.— Մենք չենք մոտացել դասակարգային կռիւր, եւ Հէնց այդ տեսակէտից է, որ խօսում ենք — ի դուր էք ծանրանում մեր բուրժուադիայի վերայ — կուռոզ դասակարգը միմիայն մեր աշխատաւոր, զիւղացի բանուոր ժողովուրդն է — բուրժուազիան մեր երկրից Հեռու է եղել եւ այժմ խապառ Հեռացած է — ո՞ւր են ձեր յիշած Ղուկասովները—...

Կրասսին.— Անշուշտ, Պարիզում:

Ես.— Այո՛, Պարիզում ձեր Միլիւկովների հետ: Դուք արիւնստում եւ սովամահ էք դարձնում միայն եւ միայն մեր աշխատաւոր ժողովուրդը: Դաշնակցութեան չէք հաւատում — հնար չը կայ Gage պահանջիլ — եւ վերջապէս այդ անխտասհուծիւնը մի ողբալի թիւրիմացութիւն է, որին դո՛ւնում է մեր ժողովուրդը — եւ այս նոր չէ — ցարական կառավարութիւնն էլ մեր պայքարողներին համարում էր անդիլիական ազենաներ, խկ անդիլիական կառավարութիւնը՝ ռուսական ազենաներ — Սուլթանը գիտէր միայն, թէ ում հետ դորժ ունի: Գիտէք մնացածը: Մենք նրա աչքում ապստամբներ էինք — եւ վարւում էր, սրպէս այդպիսիների հետ: Նոյն այդ թիւրիմացութիւնն է, որ այժմ դուք էք կրկնում:

Կրասսին.— Ես ուրախ եմ, որ լսում եմ այս բոլորը: Պիտի ստեմ, որ շատ բան մեզ ատում են եւ հաւատացնում Հէնց հայ բոլշեւիկները — նրանք են շարունակ պնդել, թէ հայ ժողովուրդը ձգտում է դէպի կոմմունիզմ: Եւ պիտի գիտնաք, որ յաճախ կետրոնը չի իմանում ինչ են անում Հեռուները: Ձեմ դարմանայ, որ այս նոր արշաւանքն էլ Հայաստանի դէմ հայ բոլշեւիկների գործը լինի, որովհետեւ Մոսկուայի տրամադրութիւնը այլ է:

Ես.— Լաւ յիշեցիք հայ բոլշեւիկները — նրանք մեր կեանքում շատ յանցագործ դեր են կատարում:

Կրասսին.— Ինչո՞ւ, այնուամենայնիւ նրանք հայեր են, հրէշներ չեն:

Ես.— Ընդունեցէք, պ. Կրասսին, որ նրանց մէջ կան, այո՛, եւ պարզապէս հիւանդ մարդիկ, որոնց հոգեկանը հասնում է սատիլի — այսպէս է Հէնց Աթարթեզովը — որ, անկասկած, հոգեկան հիւանդ է: Ես ճանաչում եմ նրա ազգատոհմը — հօրը, պապին — ախտաւոր ընտանիք է, եւ նա սարսափներ է կատարում ամէն կողմ յանուն սովեաների, վարկարեկելով ե՛ւ սովետը ե՛ւ Ռուսիան: Միւս հայ բոլշեւիկները — մեծ մասամբ նախկին Գաշակցականներ — եւ Հէնց այս պատճառով հազար ու մի պատճառ ունին լինելու Դաշնակցութեան դէմ — անձնական, կուսակցական, փառասիրական եւ յետոյ՝ կետրոնի առջեւ երես ունենալու աննշը նրանց դարձնում է աւելի ետանդով եւ աւելի կասկածելի միաժամանակ: Երբ դուք զաղարէք ձեր տեղեկութեանց ազբիւր նկատել այդ կասկածելի պարսններին, եւ իրերի ճշգրիտ կացութիւնն իմանաք, ինքներդ կը նկատէք, թէ զո՞հ էք թիւրիմացութեան:

Կրասսին.— Ես խոտտանում եմ այս բոլորը անմիջապէս հաղորդել Մոսկուա եւ ձեզ պատասխան սալ, երբ ստանամ: Առ այժմ կարող եմ ձեզ յայտարարել, որ՝

1) Հայաստանը մեզ համար առանձին հետաքրքրութիւն չի ներկայացընում, ո՛չ անասական, ո՛չ քաղաքական տեսակէտից — սրպէս յարաբերութիւնների միջնորդ եւս բան չի արժէ: Դուք չ՛ունիք ո՛չ երկաթուղիների կա-

րեւոր դժեր, ոչ Բաքու եւ ոչ Բաթում: Եթէ եւ ձեզ ասէի, թէ օրինակ Բաքուն, Ադրբէյջանը մեզ չի հետաքրքրում, կը սխալուէի — մենք երբեք չենք ձգի Բաքուն: Բայց այլ է Հայաստանը: Մենք ցանկութիւն չունինք այն տիրապետել, հողի պէտք չունինք. մեր ունեցածը շատ շատ է — Գուք տեսաք, թէ որքան մենք լայն եղանք մեր հողային գիջումների մէջ Լեհաստանին:

2) Գալով բէժիմին. — Կրկնում եմ, հայ բոլշեւիկներն են մեզ համոզել թէ հայ ժողովուրդը ծարաւ է կոմմունիզմի, եթէ այդ այդպէս չէ, մենք ձեզ բռնադատելու դէմ կը լինինք:

3) Հայաստանի անկախութիւնը մենք ո՛չ միայն չենք վերացնի, այլ, ընդհակառակը, կ'աջակցենք նրան, որովհետեւ դա մեզ հարկաւոր է Ադրբէյջանը թիւրքիայից բաժանելու համար: Եւ որքան մեծ լինի անկախ Հայաստանը, այնքան լաւ մեզ համար: Մի խարուէք մեր եւ թիւրքերի ժամանակաւոր բարեկամութեամբ. դա անցողական է եւ եթէ թուրքիան սահմանակից դառնայ Ադրբէյջանին, նա շարունակ գրողումներ պիտի առջ բերի մեր դէմ: Ահա թէ ինչո՛ւ Հայաստանի անկախութիւնը մեզ հարկաւոր է:

4) Ես ձեզ խորհուրդ եմ տալիս անմիջապէս մարդ ղրկել Լիտվինովի մօտ կամ անձամբ դնալ, թէ հնար է այս բոլորը պարզելու: Կրկնում եմ, շատ բան կայ բացատրելու, ասելու: Ես անտեսական խնդիրների համար եմ այստեղ, Լիտվինովը՝ քաղաքական: Ես իմ կողմից բոլոր լսածներս անմիջապէս կը հաղորդեմ Մոսկուա: Կրկնում եմ, Մոսկուան, զոնէ իմ մեկնելու ժամին, ինձ պէս էր մտածում Հայաստանի մասին:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՎԱՆՁԻՏՏԱՐԻ ՀԵՏ

21 յունիս, 1921

Պարիզ

Այս առաւօտ ժամի 8.30-ին տեսայ Կրքընի դիւանապետ պ. Վանդիտտարին, որ ընկերացել էր Բրիտ. արտ. գործոց նախարարին իր բանակցութիւնների ընթացքին Փրանս. նախարարապետ Բրիանի հետ:

Իմ հարցին, թէ արդեօք դաշնակից պետութիւնները այս բանակցութիւնների ընթացքին շօշափե՞լ են Հայոց հարցը, թէ ոչ, նա պատասխանեց.

— Դաշնակիցները դրազուեցին միմիայն Յունս-թիւրքական conflict-ով, Հայոց մասին խօսուած չէ:

Իմ միւս հարցին՝ թէ ինչպէս կը վերաբերուէր Բրիտ. կառավարութիւնը, թէ մեր պատուիրակութիւնը գրաւոր մի դիմում անէր դաշնակից երեք պետութիւններին, սրպէսզի առաջիկայ բանակցութիւնների ընթացքին թիւրքիայի հետ, սրանք պահանջէին, որ թիւրքահայ դաւառները, որոնք պիտի կցուին Հայաստանին, թիւրքիան առանց դիմադրութեան յանձնի դաշնակից պետութիւններին, որոնք կը տնօրինեն նրա բախար:

— Եստ լաւ գաղափար էք ունեցած, պատասխանեց Vansittart, Հայկական հարցը դնելու սա լաւագոյն ձեւն է: Կարող եմ ձեզ վստահացնել, որ Բրիտ. կառավարութիւնն այսպիսի մի դիմումն կ'ընդունի շատ սիրով: Ինչ վերաբերում է Փրանսիային ու Իտալիային, որքան եւ նրանց քաղաքականութիւնը շահեկան լինի թիւրքերին, այսպիսի մի դիմումը անուշադիր թողնել չեն կարող:

Միտմամբանակ պ. Վանդիտտարտ ասաց, թէ պէտք է տեսնուել նորից Բէ-
քիր-Սամիի հետ, աշխատելով համաձայնուել թիւրքերի հետ:

— Բայց ի՞նչ արժէք կ'ունենայ այդ համաձայնութիւնը, երբ, ինչպէս
վերջը ցոյց տուեց, Անգարա կարող է միշտ պատուել այստեղ ստորագրածը:

— Այս անգամ այդ հնարաւոր չէ, ասաց Վանդիտտարտ. թիւրքերը, վեր-
ջապէս, պէտք է ընտրեն կամ բուլղիկներին կամ արեւմուտքը: Բէքիր-Սա-
միի երկրորդ անգամ գալն ասպացոյց է, թէ նրանք գերադասելու են արեւ-
մուտքը:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԶՈՐՍ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻԶՆԵՐԻ
ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԲՐԻԱՆԻ ՀԵՏ

Յունիս 22, 1921

Պարիզ

Այսօր առաւօտեան ժամը 11-ին ես, Չ. Ալալովը (Վրաստան), Թ. Չերմոնե
(Լեռնական), Ա. Թօփչիբաշե (Աղբբէյշան) ներկայացանք Բրիտանին յանձնե-
լու համար մեր չորս պետութիւնների համաձայնագիրը կնքուած Յունիս
14-ին, Պարիզում:

Նս ներկայացրի իմ ուղեկիցներին. Բրիտան հրաւիրեց մեզ նստել. Ալալով
խօսք անելով ասաց, թէ ուրախ է հաղորդել, որ Ֆրանսիական կառավարու-
թեան ներշնչութեամբ մեզ յաջողուել է համաձայնութեան գալ իրար հետ: Ապա
թուելով համաձայնութեան դիտարկ կէտերը, յոյս յայտնեց, որ Ֆրանսիան
պիտի աջակցի ամբապնդելու այս համաձայնութիւնը, որից մեծապէս կը
շտկուի եւ խաղաղութեան դարձն Արեւելքում, եւ Դաշնակիցները քաղաքա-
կան եւ տնտեսական մեծ առաւելութիւններ կ'ունենան, քանի որ միջազգային
առեւտրին մեծ հեշտութիւններ են տրուած: Աւելացրեց, որ կովկասեան ազ-
գերի միութիւնը կարող է նաեւ բուլղիկ-թիւրքական դաշինքը խախտել:

Բրիտան հարցրեց, թէ ի՞նչպէս է կացութիւնը Կովկասում: Նս խօսք ա-
ռայ.

Ասացի, որ բուլղիկները թէեւ տիրացան Կովկասին բռնի ոյժով, բայց
Լեռնականները ապստամբ են, Աղբբէյշանում խլրտումներ կան, ինչ վերաբե-
րում է Հայաստանին, Փետրուար 18-ի ապստամբութիւնից յետոյ, 40 օր տե-
ւող կռիւներ մղելով բուլղիկներին դէմ, մերոնք ստիպուած եղան անցնիլ մեր
երկրի լեռնային մասը — Սիւնիք, ուր հաստատուած է բանակը, կառավարու-
թիւնը, պարլամենտը, քաղաքական վարչական ամբողջ կազմով եւ պայքարը
չարունակուած է բուլղիկներին դէմ:

— Ի՞նչպէս են հաստատուած բուլղիկները Կովկասում, հարցրեց Բրիտան:

Նս պատասխանեցի, թէ կան սովետներ իւրաքանչիւր երկրում, կազմը-
ւած տեղական տարբերից, որոնք իրօք առանձին կարեւորութիւն չ'ունին,
քանի որ վարչական ղեկը մնում է միշտ առաւ բանակի դիտարկ կայանի ձեռ-
քին, որոնք ուսման են: Չեւականօրէն պահպանուած է անկախութիւնն այդ
երկրներում, բայց դա ֆիկցիա է, սակայն մենք հաւատ ունինք, որ բուլղե-
վիկները երկար չեն մնայ մեր երկրում եւ նրանք այնտեղ բնաւ հող չունին:

— Ես հաւատում եմ — եւ մենք կ'աջակցենք ձեզ. այս միութիւնը իմ սրբին մօտիկ է, ես դիտեմ, որ ո՛չ թիւրքերսում, եւ ո՛չ Կովկասում ժողովուրդները բուռնօրէն չեն:

— Պ. նախագահ, շարունակեցի ես, — Ձեր աջակցութիւնը այսօր իսկ կարող է մեզ մեծ բարիք անել: Ես գիտեմ, որ Դաշնակիցները հնար չունին ազդելու բուռնօրէնների վրայ, բայց քանի որ դրոյց է սկսուած թիւրքերի հետ, մենք վստահ ենք, թէ այս ճամբով հնար է մեզ օգնել: Բանն այն է, որ բուռնօրէնների Կովկասում ունեցած յաջողութեան մէջ մեծ բաժին ունին թիւրքերը — առանց թիւրքերի օժանդակութեան բուռնօրէնները չէին կարող հաստատուել Կովկասում. այն փաստը, որ նրանք գրեթէ այն օրը մտան Հայաստան սնցեալ դեկտեմբերին, ապացոյց է, թէ նրանց յարձակուժը նախատեսուած ու ներդաշնակուած էր: Այսօր, ինչպէս գիտէք, թիւրքերը պահում են ո՛չ միայն թիւրքաց Հայաստանը, այլ եւ Կովկասեան Հայաստանի կէտը: Եւ թէ թիւրքերի շահը պահանջում է, որ Կովկասեան ուժեղ միութիւն հաստատուի, պէտք է նրանց հասկացնել, որ նրանք ժամ տաջ կարգադրեն Հայկական ինդիքը, գիջելով հայերին նրանց հասանելիք հողերը: Հայկական հողային պահանջները թիւրքերսում այնքան արդար են, որ մեր այս երեք հարեւաններն էլ, սրնցից երկուսը կրօնակից թիւրքերին — այս իսկ համաձայնութեամբ — ինչպէս այդ կը տեսնէք ներկայ փաստաթղթի 7-րդ յօդուածից, ընդունում են եւ խոստանում աջակցել հայերին ստանալ սահմաններ թիւրքերոյ հողերում եւ այսպիսով լուծել Հայկ. հարցը: Ես երախտագէտ դէպի մեր հարեւանները այս վերաբերմունքի համար, պիտի նկատեմ միտամանակ, որ նրանց մտածումն է լուծել Հայկ. հարցը, ամբողջել Կովկասեան Միութիւնը: Նրանք գիտակցում են, որ առանց հայերին դաժանելու, խաղաղութիւն անհնարին է — եւ պէտք է յայտարարեմ, պ. նախագահ, ո՛չ մի հայ պատուիրակութիւն մի քանի ժամ իսկ չի կարող մնալ իր տեղում, եթէ նա հրաժարուի թիւրքաց Հայաստանի հողերից:

— Բրիւան, ձեզ հետ համաձայն եմ, որ թիւրք չափաւոր տարրերի հետ պէտք է եզրակացութեան գալ — ես հայկական հարցի լուծումը հէնց այդպէս էլ դրեմ էի Լոնդոնում: Թիւրքերի հետ համաձայնութեան գալու իմ ջերմ ցանկութեան շնորհիւ, քիչ մնաց, որ ես վշտացնէի մեր բարեկամ անգլիացիներին. այս ճամբան ես չեմ թողել: Բուռնօրէնեան եւ թիւրք դաշինքը մի անոժալիս է, որ յարատուելու չէ: Թիւրքերը կորստարեք խաղ են խաղում. առաններին իրենց երկիրը քաշելով, որտեղից նրանք գուրս չեն գնայ: Թիւրքերին տրուած է այսօր եզակի առիթ վերաշինելու իրենց պետութիւնը: Այս ուղղութեամբ պիտի աշխատինք: Ես ձեզ խոստանում եմ առաջիկայ Գերագոյն Խորհրդի նիստին դնել Կովկասեան ինդիքը, այնպէս, ինչպէս դուք ներկայացրիք:

Ձերմտել քանի մը խօսք սասց, որոնց միտքն էր, թէ մուսուլմանները կրօնի համար սաքի կ'ելլեն, բայց թիւրքերոյ պետական գործի համար՝ ոչ: Ա՛յդ է պատճառը, աւելացրեց նա, որ մուսուլմանները այս պատերազմին չը միացան թիւրքերին:

Բրիւան հարցրեց, քանի՞ միլիոն են լեռնականները:

Ձերմտել պատասխանեց՝ թէ 3½ միլիոն:

Ա Յ Ց
ՅՈՒՆԱԿԱՆ CHARGE' d'AFFAIRE-ԻՆ
M. METAXAS-ԻՆ

Այսօր, յուլիս 21-ին, այցի գնացի յունական Charge' d'Affaire-ին շնորհատրելու Բիւթանիայի յաղթութիւնը եւ մեր խնդակցութիւնը յայտնելու յոյն կառավարութեան այս առթիւ: Պ. Metaxas շատ զգացուած այս այցից, խոստացաւ յայտնել այն իր կառավարութեան:

Պօսք դարձաւ այնուհետեւ Հայ-յունական պրոպագանդի մասին Եւրոպայում, որ գրոյցի նիւթ է դարձած Աթէնքի մեր ներկայացուցչի եւ յոյն արտ. գործոց նախարարի մէջ: Ես ընդունելով Հանդերձ այդ կարգի պրոպագանդի Համար մեր պատրաստակամութիւնը աւելացրի, որ մեր ներկայ նիւթական կացութիւնը մեծ դժուարութիւնների առաջ է Հանում մեզ այդ կարգի որեւէ ձեւնարկի առաջ: Մտաւ գործակցութեան Համար մենք միշտ պատրաստ ենք, ասացի: Յոյն ներկայացուցչի շէք կարծում, թէ օրինակ Փրանսիական մամուլի ընթացքը Հնարաւոր է փոխել դրամական միջոցներով: Կասկածից դուրս է, որ այսօրուայ թիւրքօֆիլ Հոսանքի աղբիւրը Quai d'Orsay-ն է: Եւ այնքան ժամանակ, որ այնտեղ կը տիրի ներկայ քաղաքականութիւնը, թերթերը կը շարունակեն իրենց այսօրուայ ընթացքը: Հեռեւադէս, աւելացրից պ. Մետաքաս, մենք դիւանադիտական աշխատանք պիտի թափենք:

Այնուհետեւ գրոյցն անցաւ Չայիանի մի փոքր տարականոն գրութեանը, քանի որ նա accredite' եղած է առանց lettre de cre'ance-ի եւ այս մասին ակնարկներ եղած յոյն թերթերում: Ես նորից յիշեցրի այն պարագաները, որոնք ստեղծեցին այս գրութիւնը եւ յայտնեցի, թէ առաջին իսկ առթիւ, այդ lettre de cre'ance-ը մեր կառավարութիւնը կ'ուզարկի, երբ կանոնաւոր յարաբերութեան Հնարաւորութիւն ստեղծուի:

Ա Յ Ց
ՊԱՐՍԻՑ ԴԵՍՊԱՆ ՍԱՄԱԴԻ ԽԱՆԻՆ

Յուլիս 21, 1921

Պարիզ

Այսօր, յուլիս 21, կէսօրից յետոյ ժամը 3-ին, այցի գնացի պարսից դեսպանին: Մենք նրա հետ ծանօթներ էինք 1907 թուի La Hay-ի Խաղաղութեան Conference-ից: Այս պարագան մեր Հանդիպումը շատ սրտազին դարձրեց եւ երկար գրոյց ունեցանք Հայ եւ պարսիկ բարեկամութեան մասին: Ես վերջում խօսք դարձրի Թեհրանի մեր ներկայացուցչութեան մասին. բոլշեվիկները պահանջում են պարսից կառավարութիւնից, չը հանաչել Արդութեանին եւ խնդրեցի Հեռադրով խնդրել պարս. կառավարութեան, եթէ հնար է, տեղի չը տալ այդ անիրաւ պահանջին: Աւելացրի, որ անգլիական ու Փրանսիական կառավարութիւնները նման դիմումն արդէն արել են: Աստատ Սան գրիէ առաւ եւ խնդրեց ինձ, շատ սիրալիբ կերպով միասին կաղմել Հեռազերը ինչ որ արինք: Ես խոստացաւ անմիջապէս գրելիւ:

ԱՅՑ

ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՆՈՐ ԳԵՍՊԱՆ ՀԱՐՐԻԿԻՆ

Այսօր, յուլիս 22, առ. ժամը 11 1/2-ին, այցի ղնացի Միացեալ Նահանգների նոր ղեկավարին բարի գալուստ մաղթելու յանուն Հայաստանի: Ես օգուտում եմ այս առթից, ասացի, նորից արտայայտելու այս տեղ Հայ ժողովրդի խորունկ երախտադիտութիւնը հանդէպ ամերիկեան մեծ ազգի ու կառավարութեան, որ այնքան արնուօրէն օչնութեան հասաւ մեզ մեր ծանր օրերին:

— Դա ամերիկեան ժողովրդի պարագն էր — եւ ես կարող եմ ձեզ վրատակացնել Հայ ժողովուրդը շատ մեծ համակրութիւն ունի մեր երկրի ազգաբնակութեան բոլոր խաւերում եւ նա չի մոռացուի:

— Շնորհապարտ եմ, ասացի, Ձեր ազնիւ յայտարարութեան համար, որ աւելի թանկ է մեզ համար, քանի որ դեռ շարունակուում են մեր ազգի ծանր փորձութիւնները, եւ միւս կողմից մենք դեռ սպասում ենք մեր դաշնակից եւ բարեկամ պետութիւնների բազմաթիւ խոստումների իրագործման: Այս պայմաններում մեծ բախտ է մեզ համար, որ Ամերիկա, իր նոր կառավարութիւնը նորից հրապարակ է գալիս աշխարհի գործերում իր բարեբար ազդեցութեամբ:

— Տարբարխտարար, ասաց ղեկավարը, — մեր երկիրը տակաւին լիովին չի ճշդել իր քաղաքականութիւնը Եւրոպայի հանդէպ: Բնական է, որ Հայաստանի մասին եւս մենք չը կարողացանք անել այն ինչ համապատասխան էր մեր ազգի համակրանքին — բայց մեծ յոյս ունեմ, թէ Ուաշինկթընի առաջիկայ Conference-ը կարող է ձեր փորձութիւններին վերջ դնել:

— Ես վերստին շնորհակալ եղայ, եւ ղեկավարը նորից ու նորից կրկնեց ամերիկեան ազգի համակրանքը ինձ մինչեւ դուռը ուղեկցելով:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ ԲԱԼԳՍՑՑԻ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ՆԱԽԱՐԱՐ ԳՈՒՆԱՐԻՍԻ ՀԵՏ

Յուլիս 22, 1921
Պարիզ

Յունական Charge' d'Affaire պ. Մետաքսասի հետ համաձայնած էի, որ իրենց նախարարապետի եւ արտաքին գործոց նախարարի Պարիզ հասնելուն պէս նրանց հետ տեսնուեմ, նախ քան Բրիտանի մօտ նրանց ունկնդրութիւնը: Եւ այսօր, (Հոկտ. 20) առ. ժամը 12-30-ին, տեղի ունեցաւ այդ տեսակցութիւնը: Hotel Crillon-ի առանձին սալոնում ինձ ընդունեց պ. Բալդաքցի եւ ինքն սկսեց առաջինը խօսել. նա ասաց, որ պ. Չայեանի հետ նա երկար զբոսց է ունեցել, եւ լաւատեղեակ է մեր առաջարկներին ու ցանկութեան յոյն-հայկական քաղաքական ու զիւանադիտական գործակցութեան մասին: Գիտեմ, ասաց, որ դուք կը կամենայիք 1) ապագայ դաշնագրի մէջ յօդուած լինի, որով թիւրքերն ընդունին Սեփրի դաշնագրով, կամ թեթեւ փոփոխութեամբ կազմուած Հայաստանը, 2) որ մենք պահենք դրաւուած թիւրքական հողերը, մինչեւ թիւրքիւն լիապէս կտտարի իր յանձնառութիւնները Հայաստանի վերաբերմամբ եւ, վերջապէս, 3) հետագայում, Հայաստանը անկախ պետութիւն

նկատուի, որպէս Յունաստանի կենսական շահերի համար անհրաժեշտութիւն եւ թիւրքիայի կողմից որեւէ յարձակումն Հայաստանի դէմ Յունաստանը համարի casus belli: Այս երեք կէտերի մասին էլ, ինչպէս դուք գիտէք անշուշտ, մենք ձեր ներկայացուցիչ պ. Չայխանին սկզբունքային համաձայնութիւն տրուել կենք: Ես այժմ էլ կարող եմ նոյն վճռական յայտարարութիւնն անել — Հայաստանի վերաբերմամբ մեր մտածումները նոյնն են:

Ես. — Ենթահակալ եմ ձեր այդ սրտապնդիչ յայտարարութեան համար. ճշմարիտ է, պ. Չայխան այդ բոլորն ինձ տեղեկագրել է, բայց ինձ համար առանձին հաճոյք է նոյնը լսել ձեր հեղինակաւոր շրթունքից: Մեզ այնպէս է թուում, որ Հայաստանի անկախ ու հաստատուն գոյութիւնը յունական կենսական շահերի պահանջն է: Խնդրեմ նկատի առէք, որ երկու անգամ վերջին տարիները թիւրքերը օգտուելով մեր նեղ ու մենակ կացութիւնից, մեզ պարտադրեցին սահմանադիժ, որ միշտ նրանց միացնում էր Ադրբէյջանին: Սա դիպուածական է: Քաղաքական մտածումի իրազորման է — Հայաստանը քնջել, միանալ մուսուլման ու թաթար Ադրբէյջանին եւ այնտեղից ձեռք մեկնել Միջին-Ասիայի, Անդրկասպեան երկրների մուսուլմանութեան: Մենք կարծում ենք, որ նոյնիսկ թէ ձեզ հետ թիւրքերը խաղաղութիւն իսկ կնքեն, չը պիտի դադարին revanche-ի համար պատրաստուել — Չմիւռնիան ու Թրաքիան նրանք երբեք չեն մոռանայ: Արդ՝ բոլորովին հասկանալի է որ, Կովկասում ամրանալով, թիւրքերը պէտք է compacte, մուսուլմանութիւնը ձեր դէմ շարժեն: Հետեւապէս, սպասելով ձեզնից վերոյիշեալ երեք կէտերի իրազորմանը յօգուտ Հայաստանի, մենք կարծում ենք մեր կողմից լուսագոյն հատուցումը ձեզ կը լինէր մեր պետութեան, մեր անկախութեան ապահովութիւնն ու հետագայ զարգացումն ու ամրապնդումը:

Բաղդադցի. — Լիպպէս ձեզ հետ համաձայն եմ. կ'աւելացնեմ, որ մենք ուրախ կը լինէինք, թէ՛ ձեր եւ թէ՛ մեր շահերի տեսակէտից Կովկասեան եւ միւս ժողովուրդների աղաաաղութեան, քրիստոնեայ թէ՛ մահմեդական: Օսմանցիները — ես դիտմամբ այս տերմինն եմ գործածում իուսուպիւլով Օստոման բառից — օսմանցիները արեւելքում, որպէս տիրապետողներ իսլամ թիւրքերի են պետական ամենատարրական հասկացողութիւնը եւ նրա տեղ դրել կամայականութեան, վայրագ սանձարձակութեան, աւերի, աւարի, ամենալատթար բռնութեան բարբերը: Օսմանցի չի նշանակում պետականութիւն, այլ պարզ աւազակային, արիւնարբու, կաղմակերպուած աւեր ու թշուառութիւն տիրապետած ցեղերի վրայ. այս վայրագ ըմբռնումները պէտք է արմատախիլ անել նախկին թիւրքիայում, մասնաւորապէս մահմեդականներէ մէջ: Այդ տեսակէտից քիւրդերը անուշադիր ձգելու չէ: Ծճմարիտ է. նրբանք ձեր դէմ մեծամեծ շարիքներ են գործել, բայց եւ այնպէս անհրաժեշտ է աշխատել ուրոյն Քիւրդիստան ստեղծել: Գոհ եղայ իմանալով, որ Պոլսում դուք նրանց ղլխաւորների հետ յարաբերութեան մէջ էք: Մտածելու է մասնաւորապէս Ադրբէյջանի մասին: Վստահելի չեն, եւ շատ հակամէտ դէպի թիւրքերը:

— Այո՛, ես գիտեմ, անխտահելի են, բայց աշխատելու է:

Ես. — Դուք, երեւի, իմացաք, որ Կովկասեան չորս ժողովուրդների ներկայացուցիչների մէջ այստեղ — Հայ-թաթար-վրացի-լեռնական — համաձայնութիւն է կնքուած: Այս փաստը անշուշտ իր ապագայ զարգացումն է

ունենալու եւ մենք աշխատելու ենք այդ ուղղութեամբ: Իսկանը ժամ առաջ արեւելեան հարցի եւ մասնաւորապէս ձեր եւ մեր խնդրի շուտափոյթ կարգադրումն է: Եւ բնական է, որ ցոնկանայի իմանալ, թէ ձեր այս համարողութեան հետ ինչ յոյսեր են կապուած: Պիտի ասեմ Ձեզ, տ. նախարար, որ ես մասնաւոր արժէք եմ տալիս մանաւանդ՝ ձեր տեսակցութեանը Բրիանի հետ, քանի որ ձեր եւ մեր դժուարութիւնը դիտարկուելու ծագում է Ծրանսիայից:

Բալդագցի.— Մեր դժուարութիւնը հասկանում եմ, բայց ճշմարտան ասած, ես չեմ կարողանում բացատրել Քրանսիական հակամարտութիւնը ձեր դէմ: Տարիներէից ի վեր այս երկիրը ձեր հանդէպ միայն համակրութիւն է ունեցել: Ի՞նչպէս եղաւ, որ այս ճշմարտային կացութեան մէջ Ծրանսիան ձեր դէմ է:

Ես.— Արդար լինելու համար պիտի ասեմ, որ Ծրանսիան առանձին չկամութիւն չ'ունի մեր դէմ. համակրանքը կայ, միայն թէ անգլո-ֆրանսիական հակամարտութիւնն է, որ անդրադառնում է ձեր քաղաքացիական մեր թախտի վրայ. միւս կողմից շատ պատճառներով, որոնցից մի քանիսը անհիմն չեն, Հայկական Հարցի անջատ լուծումը հնարուող չի նկատուում. սպասում են Արեւելեան հարցի, ձեր եւ թիւրքերի conflict-ի կարգադրութիւնը մերն էլ լուծելու համար: Ձեմ կարծում թէ Ծրանսիայում առանձին հակահայ քաղաքականութիւն կիրառուել, կայ ուժեղ թիւրքոֆիլ քաղաքականութիւն, որին զոհուած են մեր շահերը: Այժմ երբ դուք այստեղ էք, եւ պիտի խօսէք Բրիանի հետ, մենք յոյսեր ենք տածում, որ Արեւելեան հարցը մտնում է մի նոր դիւանդդիտական ֆազի մէջ, եւ քանի որ թիւրքերը կարող են անհաշտ մտալ ուրոյն Հայաստանի դադափարին, չը կամենալով զիջել մեզ այն հողերը, որ մեզ տրամադրել է Սելվրի դաշնագիրը, ահա այստեղ է, որ մեզ հարկաւոր է Ծրանսիայի բարեկցականութիւնը եւ ձեր աջակցութիւնը մեր զբոյցի սկզբում արտայայտածս ձեւով: Ձեր աջակցութիւնը նրանով է թանկագին, որ Քրանսիական եւ առհասարակ Դաշնակիցների հաճութիւնն ունենալով հանդերձ, մեր խնդրի լուծման համար միշտ կը հարկաւորուել զինուած ոյժ, թիւրքերին հնազանդութեան բերելու: Ահա թէ ինչո՞ւ մենք այնպէս մեծ կարեւորութիւն ենք տալիս ձեր զբոյցին Բրիանի հետ, որը կ'իմանայ ձեր շքեթունքով, որ եթէ Ծրանսիան եւ Դաշնակիցները վճռեն Հայաստանն ազատել թիւրքերից, այդ վճիռն իրագործել տուող մէկը կայ՝ Հայաստանի բարեկամ եւ բնական դաշնակից Յունաստանը:

Բալդագցի.— Դաշնագրի կնքելու պահուն, ինչպէս ասացի, մենք ձեր հանդէպ ստանձնած յանձնառութիւնները կը կատարենք. ինչ վերաբերում է Բրիանին, պէտք է ասեմ, որ մենք այժմ եկած չենք Ծրանսիայի կամ որեւէ այլ պետութեան միջնորդութիւնը հայցելու: Բրիանի հետ մենք պիտի խօսինք թիւրքիայից մեր դրաւած հողերին վերաբերեալ խնդիրների մասին: Եթէ այդ զբոյցի ընթացքին Բրիան ինքը պէտք համարեց շուտափել Յունս-թիւրքական հաշտութեան հարցը, մենք, բնականապէս, այլ խնդիրների կարգին եւ իր տեղին կը դնենք եւ Հայաստանի խնդիրը ձեր ուղամ եղանակով: Բայց կրկնում եմ, Բրիանից է կախուած մեր զբոյցի հետագայ զարգացումը: Չափազանց ցաւալի է, շարունակեց Բալդագցի, որ Ամերիկ. Միացեալ Նահանգները ձեռըն-

Թափ եղան եւրոպական դորձերից. Ամերիկան ձեռ խիստ համակրում է եւ կարող էր շատ բարեք անել Եւ ձեռ Եւ մեղ :

Ես. — Ամերիկեան ձեռնթափութիւնը մի փոքր պրորբլեմատիկ է — Ամերիկացիք Եւրոպայից տարբեր գիւտնադիտական ձեռք ու սովորութիւններ ունին : Դժուար է իմանալ յաճախ թէ նրանք Ե՞րբ են ձեռնթափ եւ երբ են հետաքրքրուում : Ամէն պարագային, կարող եմ տեսլ, որ նրանք մեծապէս օգնեցին մեզ նորերս Կիլիկիայի հարցում : Փրանսիական կառավարութիւնն անպաշտօն կերպով ամերիկեան կառավարութեան պարզ ու սրտ ջանկութիւնը լսեց չը լքել Կիլիկիայի հայերին վերստին թիւրքերու վայրագ քմահաճոյքին : Եւ Բրիտանի կառավարութիւնը, որ շատ պատճառներ ունի յարգելու Ամերիկայի այդ միջամտութիւնը, ստիպուած եղաւ Անգորայի հետ իր բանակցութիւններէ ընթացքին թիւրքիայից իրաւիան երաշխիքներ պահանջել յօդուա հայերի, եւ միայն այդ պոյսմանով հնարաւոր է Փրանսիական զօրքերի Կիլիկիայից դուրս բերուելը : Եւ քանի որ քեմալականները լսել անզամ չեն ուզում որեւէ կանարովի մասին թիւրքական համարուած որեւէ հոդամասի վրայ, Փրանսիո-թիւրքական բանակցութիւնները ձգձգուում են եւ կարծեմ հետու են վերջնական յաջողութիւնից :

Բալդացցի. — Ձեր այս յայտնութիւնը շատ կարեւոր է : Ըստ իս վատ չէր լինի, թէ դուք անսնուէիք ամերիկեան դեսպանի հետ այստեղ՝ ճշդելու համար այսօր ամերիկեան հետաքրքրութեան չափը ձեր խնդրում : Եւ յետոյ, Ուաշինկթընի Conference-ը կայ, ուր մենք հրաւիրուած չենք : Ձէք կարծում, որ այնտեղ հայկական եւ առհասարակ արեւելեան հարցը կարող է շօշափուել : Գուցէ լաւ լինէր, թէ դուք Ամերիկա մեկնէիք այդ առթիւ :

Ես. — Մեր էլ մտածումը նոյնն է եւ հաւանաբար կամ ես, կամ ընկերակիցս Ամերիկա անցնինք : Մենք էլ յոյսեր ունինք եւ մեր ներկայացուցիչն Ամերիկայում այդ յոյսերը չի ժխտում :

Ներս մտաւ մի քարտուղար եւ մի հեռագիր պարզեց Բալդացցիին : Նա կարդաց ուշադրութեամբ, մնաց մտածկոտ, ծալեց, գրպանը դրեց, ապա դարձաւ ինձ .

Բալդացցի. — Թիւրքերը Փրանսիացիներին մի քանի անգամ խարեցին եւ նոյնիսկ Կիլիկիայում նրանց դէմ դէնք բարձրացրին — ձեռ տարօրինակ չի թուում այս պարագան, երբ Փրանսիա այսօր թիւրքի միակ պաշտպանն է հանդիսանում : Ես կարծում եմ, շարունակեց Բալդացցին, թիւրքերը յենուում են սովետական Ռուսաստանին, եւ նրանց անհաշտութիւնն այլ հիմք ունենալ չի կարող :

Ես. — Անշուշտ, այդպէս է. եւ այն կայ, որ թիւրքերն, ինչպէս ասացի, Կիլիկիայում որեւէ սահմանափակումն չեն ընդունում իրենց գերեշխանութեան. իսկ Փրանսիացիք առանց այդպիսի սահմանափակումի Կիլիկիա քշել չեն կարողանում. եւ նրանց բանակցութիւնները տակաւին կարող են շարունակուել նորանոր անակնկալներով :

Բալդացցի. — Այս բոպէին ստացածս հեռագիրն այդ մասին է, եւ ես քեզ կը կարդամ խիստ confidentiel կերպով, ի հարկէ : Նա կարդաց, թէ Փրանսիայի եւ Անգարայի մէջ կնքուել է դաշնագիր Կիլիկիայի եւ Սիւրիայի վերաբերմամբ, բայց այդ համաձայնութիւնը ուժի մէջ է մտնելու Անգարայի Մեծ Ժողովի վաւերացումից յետոյ : Ի՞նչ կ'ասէք այս մասին :

Ես — Պ. Նախարար, Փրանսիացիք որան ասում են un son de cloche, որ նպատակ ունի թուլացնել ձեր համաձայնութեան շանսերը Փրանսիական կառավարութեան հետ: Այդ համաձայնութիւնը կնքուած է ձեր դալու առթիւ, սակայն, քանի որ Անդարայի Մեծ Ժողովի վաւերացումից է կախուած նրա արժէքը, հաւանաբար նորից ամէն ինչ ջուրն ընկնի, ինչպէս մի քանի անգամ եղած է արդէն: Սպասելու ենք հետեւանքներին, կարծում եմ վաղաժամ է անհանգիստ լինել:

Այս պահուն ներս մտաւ նախարարապետ Գունարիս. Բալզացցին ինձ ներկայացրեց, ապա փոխադարձ սիրալիր ողջոյնից յետոյ՝ խօսակցութիւնը շարունակուեց. Բալզացցին զեկուցեց Գունարիսին մեր զրոյցի էական մասերը. նախարարապետն իր կողմից լիակատար համաձայնութիւն յայտնեց:

Ես — Մեր ներկայացուցիչ պ. Չայեան նորերս զբաժ էր ինձ Յունան-հայկական գործակցութեան մասին պրոպագանդի եւ դիւանագիտական քայլերի համար արեւմուտքում: Աւելորդ է ասել, որ մենք համաձայն ենք եւ ես իսկոյն հեռագրով հաղորդեցի այդ պ. Չայեանին: Դուք զիտէք, սակայն, որ մեր ազգեցութիւնն ու միջոցները շատ փոքր են այդ նպատակի համար. մենք ձեզ վրայ ենք յենուելու: Մեր կարծիքով, զլիսուորը մեր հայեացքների ներդաշնակութիւնը պիտի լինի Սեւրի դաշնագրի մասին. շնորհակալ կը լինիմ, եթէ այս մասին ձեր մտածումներն իմանամ. դուք զիտէք, որ Լոնտոնի վերջին Conference-ը մեզ Home National-ը առաջարկեց, իսկ մենք շարունակում ենք պաշտպանել Սեւրի դաշնագիրը եւ պաշտպանելու ենք այնքան ժամանակ, քանի դիւանագիտական այդ ակարբ ուրիշով փոխանակուած չէ:

Բալզացցի — Մեր համոզումով դա միակ ուղին է հաստատուն գործունէութեան. Սեւրի դաշնագիրը, թէեւ տակաւին չէ վաւերացուած, մնում է միակ իրաւական հիմունքը ձեր եւ մեր դահանջներին. եւ մեր կարծիքով, թէ այն փոփոխուելու է, դա պիտի լինի միմիայն յօդուտ քրիստոնեայ ժողովուրդների եւ ոչ յօդուտ պարտուած ու յանցաւոր թիւրքերի:

Գումարիս — Ի դէպ, այս Home National-ը, Սեւրի դաշնագրի հետ ինչպէս են հաշտեցնում Գաշնակիցները այս Home-ը:

Ես — Որչափ կարողացանք հասկանալ, անգամ մեր բարեկամ անդլիացիք Home-ը նկատում են միանգամայն թիւրքիայից անկախ, ինքնավար մի երկիր, որ հետագային պիտի միանայ Հայաստանի Հանրապետութեան. այս իմաստն ունէր փեարուարին Լոնտոնի Conference-ի որոշումը եւ նոյն մաքով որոշում ընդունեց Ազգերի Լիգայի Համաժողովը: Home-ը մէջտեղ նետուեց Հայաստանի Հանրապետութիւնը ուստ քոլեւեիկների ձեռքով գրաւուելու պատճառով: Հովանաւոր պետութիւնները կարծում են, որ սովետների գոյութիւնը ժամանակաւոր է, եւ նրանց անկումով Սեւրի դաշնագիրը Միացեալ Հայաստանի վերարբերմամբ կ'իրականանայ գրեթէ automatique եղանակով: Ահա թէ ինչու՝ Home-ի հեղինակները այն չեն նկատում Սեւրի դաշնագրի հակառակ, այլ ժամանակաւոր մի զրութիւն գէպի Միացեալ Հայաստան: Բաւական է, որ Home անուանուած հայ երկրամասը թիւրքերի ձեռքից դուրս գայ եւ իսպառ անկախ լինի:

Այսքանով վերջացաւ մեր զրոյցը, որ տեւեց մի ժամ մի քանի րոպէ: Այնուհետեւ Գունարիս եւ Բալզացցի խոստացան ինձ հետ տեսնուել Բրիանի հետ տեսնուելուց յետոյ: Միաժամանակ նրանք ինձ ասացին, որ Հոռն եւ

Լոնդոն են դնալու ու ցանկութիւն յայանեցին, որ ևս էլ Լոնդոն դնամ իրենց այնտեղ եղած ժամանակ :

Այս երկարատեւ զրոյցից իմ սպաւորութիւնս այս է—

1) Յոյն կառավարութիւնը լիապէս ըմբռնում է Հայ-յունական շահերի համերաշխութիւնը :

2) Դէպի Կովկաս թուրքական ծաւալումի վրանդը նրանք նախատեսում են ևւ Անկախ Միացեալ Հայաստանի գոյութիւնն ու ամբապնդումը նկատում են Յունաստանի սպաղայ աղահոլութեան խնդիր :

3) Կնքուելիք դաշնագրի մէջ նրանք կ'աշխատին Հայաստանի աղահոլութիւնը պահանջել, եթէ, ի հարկէ, պէտք եղած աջակցութիւնը դանեն Անգլիայից կամ միւսներէց :

4) Իրենց ներկայ կացութիւնը շատ կայուն ու փայլուն չէ, շատ կ'ուզէին Ամերիկայի միջամտութիւնը տեսնել, Արեւելեան խնդրում :

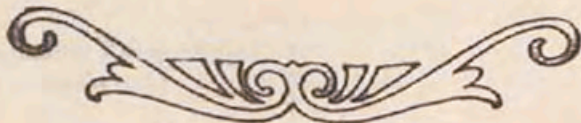
5) Երկու նախարարների նպատակն է բարեացակամ միջնորդ ստեղծել Ֆրանսիայում, ևւ դժգոհ չեն լինի, թէ Բրիտանի հետ զրոյցի ընթացքին նրանց mediation (միջնորդութիւն) առաջարկուի, որին շատ չեն սպասում, բայց փնտում են անուղղակի կերպով :

Յ. Գ.— Նոյն օրը երեկոյեան եղայ մեր բարեկամ Վիկտոր Բերարի մօտ այս տեսակցութեան մասին խօսեցի, ևւ նա բառ առ բառ ասաց ինձ հետեւեալը .

*) Si d'ici en huit jours Constantin n'abdique pas la Grece n'obtiendra rien en France, qui ne veut pas oublier l'assassinat de ses marins. Constantin a promis et il doit se retirer. C'est la dernière chance. Gounaris a fait un immense mal a son pays» *)

Հոկտ. 21, 1921, Պարիզ

*) Եթէ ասկէ ութը օրուայ ընթացքին Կոստանդինը հրաժարական չտայ, Յունաստանը ոչինչ ձեռք չի բերեր Ֆրանսայի մէջ, որը չուզեր մտնալ նաւաստիներու սպանութիւնը : Կոստանդինը խոտտացեր է ևւ պարտաւոր է քաշուիլ : Ատիկա վերջին պատահութիւնն է : Կունարիսը ահաւոր շարիք գործեց իր երկրին : ՍՄԲ .

ՍՍՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՕԶԱՆ

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ)

Գրեց՝ ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԳ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՅՈՅՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏ ԳՈՒՆԱՐԻՍԻ ԵՒ ԱՐՏ-ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ
ԲԱԼՏԱՑԻՒ ՀԵՏ

Լոնտոն, նոյեմբեր 1, 1921

Այսօր Երեկոյան ժամը 5½-ին տեսնուեցի յոյն նախարարներ Գունարիսի եւ Բալտացիի հետ: Ներկայ էր դէն. (գորավար) Բազրատունին:

Մէկ ժամ անուղ զրոյցից այն տպաւորութիւնը ստացայ, որ յոյները զժուարութեան մէջ են: Ճրանկօ-քեմալական համաձայնութիւնը աւելի եւս մեծացրել է նրանց զժուարութիւնները: Նրանց տակաւ՝ Բրիտանական կառավարութիւնն ու հասարակական կարծիքը ամէն դնով խաղաղութեան կողմնակից են: Կ'ուզէին, որ մենք հայերս մեր դիւանագիտական եւ պրոպագանդայի ճիգերով Արեւելեան Հարցի լուծումը փութացնենք ու հեշտացնենք:

Բալտացիի կարծիքով՝ Կիլիկիայի հայութեան համար ստեղծուած ծանր կացութիւնը Փրանկօ-թիւրք համաձայնութեան հետեւանքով՝ յուզիչ նիւթ կարող էր լինել անդիւ. հասարակաց կարծիքի համար: Նա կ'ուզէր նոյնիսկ, որ Յունաստանի գրաւած վայրերի հայութիւնը (Զմիւռնիա) հեռադրելով Լոնդոն եւ այլուր՝ իր բողոքը յայտնէր թիւրքական տիրապետութեան որեւէ հնարաւորութեան դէմ: Նորից ու նորից խորհուրդ էին տալիս մեզ Ամերիկա պատուիրակութիւն դրկել եւ այնտեղ եռանդով գործել:

Այս բոլորից հեշտ էր Եղբակացնել, որ նրանք զժուարութիւններ ունեն եւ, հակառակ Բրիտանական կառավարութեան բոլոր համակրանքին, զգուժ են, որ իրական օգնութիւն չեն ստանայ եւ որոշ յոյսեր են կապում հայերի գործակցութեան եւ աջակցութեան՝ հետ:

Իմ հարցին թէ իրենց զրոյցի ընթացքին ի՞նչ էր Լոնտոնի մասին՝ Բալտացի պատասխանեց թէ յաճախ, եւ որ Բրիտ. բարձր շրջանակների արամադրութիւնը շարունակում է մնալ համակիր հայերին: Սակայն, նա աւելացրեց, որ այս հանգամանքը մեզ պէտք չէ լիտպէս գոհացնի: Եթէ Անգլիա եւս, Ճրանկայի եւ Իտալիայի օրինակին հետեւելով, ստիպուած լինի անջատ համաձայնութիւն կնքել թիւրքերի հետ, ժտանդ կայ, որ Հայաստանի խնդիրը կարող է դուրս մնալ եւ մենք կարող ենք գոհ զնալ: «Ահա թէ ո՛ր վտանգի դէմ դուք պէտք է պայքարէք»: Նա աւելացրեց սակայն, որ Բրիտանի վերադարձից առաջ Արեւելեան խնդիրը մէջտեղ պիտի հանուի եւ որ դա մի բարեկամ պարագայ է, քանի որ հնար կը տայ մեզ (հայերին եւ յոյներին)

աշխատելու: Ասաց նաև, որ Անդլիան ճիշդ պիտի թափի Արևելեան Հարցը կարողադրել միև երկու դաշնակիցների հետ համախորհուրդ եւ միարան:

Յոյն նախարարները այստեղից գնում են՝ Հոսոմ:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԳԻՐԵԿՏՈՐ՝ ՕՍԲՈՐՆԻ ՀԵՏ

Լոնդոն, նոյեմբեր 2

Ես պատմեցի նրան կարօի վերջին ուսու-թիւրքական համաձայնութեան մանրամասները եւ ծանրացայ թիւրքերի կողմից Կովկասի գրաւման կարելիութեան եւ նրանից ծագող վտանգների վրայ:

Այս խնդիրների շուրջը բաւական երկար մտքերի փոխանակութիւն եղաւ, որի ընթացքում, ես քարտի (քարտէզի) վրայ ցոյց աւել Սովետական Հայաստանի եւ Գեմալիստ թիւրքիայի միջեւ հաստատուած սահմանադիճը եւ նրա քաղաքական ու սաղմական նշանակութիւնը:

Չրոյցի նիւթ եղաւ նաև Փրանկո-թիւրք վերջին համաձայնութիւնը եւ նրանից առաջ դալիք տհալին վտանգը Կիլիկիայի հայութեան համար, որ ձգւում է անպաշտպան թիւրքերի քմահաճոյքին:

Ես դրեցի վերջում հետեւեալ կոնկրետ հարցերը.

ա) Ի՞նչ կը լինի Բրիտ. կառավարութեան ղերքը թիւրքիայի նոր առաջխաղացութեան պահուն դէպի Կովկաս, դէպի Բագու:

բ) Հնարաւո՞ր է Մեծն Բրիտանիայի անջատ համաձայնութիւնը թիւրքերի հետ, նման Փրանսիականին:

գ) Այգպիսի համաձայնութիւնը կարո՞ղ է Հայկական Հարցը դուրս թողնելու գնով լինել:

Օտրորնը պատասխանեց.

1) Եթէ թիւրքիան արշաւի Անդրկովկաս, Անդլիան հաղիւ թէ հնար եւ միջոց ունենայ այդ արշաւանքը խափանել: Դա շատ ցաւալի կը լինի, բայց ինքը սիրում է պատրանք չթողնել:

2) Անդլիան բնաւ տրամադիր չէ որեւէ անջատ խաղաղութիւն կնքել թիւրքերի հետ, որովհետեւ նա առանձին նիւթական շահեր, առանձնաշնորհումներ չի հետամտում, այլ քաղաքական շահեր: Անդլիան Արևելեան Հարցը կը լուծի Դաշակիցների հետ համերաշխ:

3) Եւ հետեւապէս Հայկական Հարցը որպէս Սեվրի դաշնագրի ընդունած խնդիրներից մէկը, չի կարող դուրս մնալ եւ չպէտք է դուրս մնայ, այլ իբր լուծումը կը ստանայ ամբողջի հետ միասին: Եւ, աւելացրեց վերջում, «վախենալու պէտք չունիք»:

4) Ինչ վերաբերում է Կիլիկիային, Օտրորնը կարծում է, թէ դա խաղաղութիւն չէ Փրանսիայի եւ թիւրքիայի միջեւ, դա մի մասնակի համաձայնութիւն է, որ դուրս է Սեվրի դաշնագրից:

Տպաւորութիւնս այն է, որ Օտրորնը Փրանկեթիւրք համաձայնութեան մասին իր խկական զգացումը չարաայայտեց եւ այդ մասին արած իմ առաջարկութիւններին խուսափողական պատասխան տուեց:

Լոնդոն, 8 նոյեմբերի, 1921

Այսօր նոյեմբերի 8-ին տեսնուեցի Միացեալ Նահանգների Լոնդոնի դես-

պան Պ. Հարվէյի հետ: Ձրոյցի նիւթն էր Փրանկո-թիւրք վերջին համաձայնութիւնը: Ես պարզեցի մեր հայեցակէտը այսպէս.—

1) Գաշնակիցները Կիլիկիան դրաւել են հայերի դինուորական աջակցութեամբ, որի փոխարէն հայերին խոստացուած են լուրջ երաշխիքներ Կիլիկիայում:

2) Գաշնակիցները քաջալերել են հայերի վերադարձը Կիլիկիա, եւ այսօր նրանց թիւը 150 հազար է այնպէս:

3) Փրանսիան Կիլիկիան դրաւել է յանուն Գաշնակիցների քրիստոնեաների պաշտպանութեան համար:

4) Կիլիկիայի խնդիրն առանձին չի կարելի կարգադրել. նա կապուած է Արևելեան խնդրի եւ հայոց հարցի հետ:

6) Անջատ համաձայնութիւնները միաժամանակ զօրացնում են թիւրքերին եւ նրանց դաշնակից բոլշևեիկներին եւ ամբաստնում նրանց փոխադարձ դիրքը Կովկասում եւ Հայաստանում:

Այս բոլոր պատճառներով եւ ստիպուած եմ յանուն հայ ազգի բողոքել Փրանկո-թիւրք համաձայնութեան դէմ, որ առանց որեւէ իրական երաշխիքի 150 հազար հայութիւն յանձնում է թիւրքերի տիրապետութեան այն ժամանակ երբ նոյն թիւրքերը ո՛չ միայն թիւրքաց Հայաստանն են տիրում, այլ եւ անցեալ տարուանից հրով ու սրով դրաւեցին Կովկասեան Հայաստանի մի կարևոր մասը: Գիտեմ, որ Ամերիկան անմիջապէս չի մասնակցում եւրոպական դորձերին, բայց նրա բարոյական ազդեցութիւնն ահազին է: Եւ քանի որ Կովկասանը Ամերիկան է ներկայացնում Գերազոյն Սորհրդում, պիտի խնդրէի իր ազդեցութիւնը դորձ դնել, որպէսզի Գաշնակիցներն առ այժմ չպարպեն Կիլիկիան՝ առանց իրական երաշխիքների քրիստոնեաների ստահովութեան համար եւ, եթէ, վերջի վերջոյ, Կիլիկիան ձգուելու է թիւրքերին, դա պէտք է կատարուի այն ժամանակ միայն, երբ թիւրքերը կը գատարկեն թէ՛ Կովկասեան եւ թէ՛ թիւրքաց Հայաստանը եւ կ'իրագործեն փոքրամասնութեանց իրական երաշխիքները Կիլիկիայում:

Հարվէյ.— Ձեր բոլոր ասածները եւ կը հաղորդեմ իմ կառավարութեան: Ես պէտք չունիմ ձեզ ասելու, բայց դուք հասկանում էք անշուշտ, որ անդրօփրանսիական յարաբերութիւնները շարժական լարուած են եւ այսպէս շարունակուել չեն կարող: Ի մօտոյ կը դումարուի Գերազոյն Սորհրդը, որին անդամ եմ եւ: Կ'ուզէի մօտիկից ծանօթանալ ձեր հարցի հետ: Եստ ուրախ կը լինէի ձեռքիս տակ ունենալ մի յուշադիր ձեր խնդրի մասին: Ես խոստանում եմ ձեզ՝ պաշտպանել ձեր շահերը ձեր ներկայացրած եղանակով Գերազոյն Սորհրդում:

Ես շնորհակալ եղայ դեպքանից, երախտագիտութիւնս յայտնեցի Ամերիկայի մեծահոգի եւ առատաձեռն օգնութեան համար Հայաստանին:

Մի քանի օր յետոյ, ներկայացրի պ. Հարվէյին ընդարձակ յուշադիր Հայկական Հարցի մասին՝ ցոյց տալով միաժամանակ նրա լուծման պայմանները:

ՈՒՆԿՆԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ ԼՈՐՏ ԿԸՐԶԸՆԻ ՄՕՏ

Լոնդոն, նոյեմբեր 19, 1921

Այսօր, նոյեմբեր 19-ին, Լորտ Կըրզըն ընդունեց ինձ եւ Նորատունկեանին: Ինձ ընկերակցում էր մեր ներկայացուցիչ գեներալ-Բաղրատունի, իսկ Նորատունկեանին ու Մալքում:

Կըրզընի մօտ մեզ տաջնորդեց իր կարիներտի վարիչ ու Վանդիտտար: Նորատունկեանի ցանկութեան անսալով՝ տաջնիւր խօսք առայ ես:

Ահարոնեան. — Միւրտ, — ասացի, — հակառակ մեր խորին համոզումին, որ Բրիտանական կառավարութիւնը ձեռքից եկածը չի խնայում օղնելու հայ ժողովրդին մեր դատի այս ցաւալի օրերին, այնուամենայնիւ մեզ թուաց, որ պարտք ունինք Ձեր յատուկ ուշադրութիւնը հրաւիրել ֆրանկո-թիւրք համաձայնութիւնից բխող մի քանի հետեւանքների վրայ, որոնք հայ ժողովրդի բախտի վրայ ծանրանալու բնոյթն ունին: Այս տեսակէտից պարտք եմ համարում նկատել տալ, որ Կիլիկիան այսպէս, առանց իրական երաշխիքի, պարտելով եւ այն թիւրքերին ձգելով, Դաշնակիցները ձեռքից թողնում են մի թանկարժէք գրաւական, որ մենակ գուցէ բաւական լինէր թիւրքերին բռնադրելու Արեւելեան հարցը կարգադրող սրեւէ գաշնադիր: Մինչդեռ Կիլիկիան տիրապետելով՝ թիւրքերն աւելի ըմբոստ եւ աւելի պահանջկոտ կը դառնան: Թիւրքերի ուշադրութիւնից չի վրելու մնչուշտ այն պարագան, որ Կիլիկիան նրանք ստանում են Դաշնակիցներից ճիշդ մի շարք յետոյ այն միւս գաշնադրից, — Կարսի գաշնադիր, — որով Սովետ Ռուսաստանի ճեպման տակ Հայաստանը սովետականներին թողնում է թիւրքալիկ Կովկասեան Հայաստանի մէկ կարեւոր բաժինը՝ Կարսի, Արզահանի եւ Սուրմալուի շրջանները: Այս գուրդադրութիւնը մեծապէս քաջալերիչ է թիւրքերի համար:

«Այս նշանակալից մաստը պիտի բարձրացնի թիւրքերի վարկն Արեւելքում ի վնաս ընդհանուր խաղաղութեան եւ մասնաւորապէս ի վնաս մեր Հայ Դատի: Պուստիելու համար այս ցաւալի հետեւանքներից՝ կարծում ենք, որ Դաշնակիցները չպիտի պարզեն Կիլիկիան՝ 1) առանց կանխաւ գատարկել տալու հայկական բոլոր հողերը թիւրքական եւ կովկասեան Հայաստանում, եւ 2) առանց իրական երաշխիքներից ապահովելու Կիլիկիոյ հայութեան ազատութիւնը թիւրքական բռնութիւններից, ինչ որ խոստացուած է նրան բազմիցս:

«Մնչորում ենք նկատի առնել որ Կիլիկիան իրենց ձեռքին ունենալով եւ գործնալով, յենուած այդ մաստի տաջ բերած իրենց նոր վարկին, թիւրքերն այսօր լրջօրէն սպառնում են եւ Կովկասեան հայութեան: Այս երկիւղը մտաւ ցածին չէ, եթէ խորհրդք, որ բոլշեւիզմը մի ժամանակաւոր, անհաստատ կոչութիւն է, որ կարող է ամէն բազէ քաշուել Կովկասից, ինչպէս այդ եղաւ 1918 թուին, եւ այդպիսով կամաւ կամ բռնադատուած լքել Կովկասը թիւրքական քմահաճոյքին:

«Մենք լուրեր ունինք, մտածելի լուրեր, որ Կարսի կոնֆերանսում ոտս Սովետը, այս պատահականութիւնն ի նկատի առնելով, փորձել է համաձայնութեան գալ թիւրքերի հետ Կովկասը նրանց թողնելու պայմանների մա-

սին, եթէ Ռուսիան կուտի բռնուի Լեհաստանի կամ Ռուսսիայի հետ: Ես խնդրում եմ հաւատալ, որ ուսանելի կովկաս պարպելը բնաւ անհնարին չէ, եւ ներկայ պարագաներում, երբ ո՛չ Արեւելեան եւ ո՛չ Հայկական հարցն է լուծուած, երբ հայ-թիւրք յարարերութիւնների սրութիւնը թիւրքերի վայրագութեան քաջակերիչ պիտի լինի, այսպիսի մի հեռանկարը՝ ուսանելի քաջակեր կովկասից՝ կը լինի հայութեան համար զարհուրելի կատաստորոփաւ: Հայ ժողովուրդը, բուշուիկներին առելով հանդերձ, սարսուփում է թիւրքի առաջխաղացման հեռանկարից: Սահայն, ինչպէս ասացի, ուսանելի նահանջը կովկասից կարող է տեղի ունենալ անսպասելի ժամին, եւ թիւրքական արշաւանքը նոյնպէս իր բոլոր սոսկալի հետեւանքներով հայութեան համար: Այս ահակի կատաստրոֆից ազատուելու համար, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է այլեւս չձգձգել եւ հնար եղածին չափ արագացնել Արեւելեան ու Հայկական Հարցի լուծումը՝ հայ-թիւրք յարարերութիւնները նորմալ զարձակելու համար: Այլուպէս թիւրքերը պատեհ առթից օգտուելով՝ մահացու հարուած կարող են հասցնել հայ ժողովրդին, եւ միաժամանակ համայն Արեւելքը շփոթի ու խռովքի մէջ կը ձգեն:

Լորտ Կըրզըն. — Իրաւունք ունիք, եթէ թիւրքերը վերստին արշաւեն դէպի կովկաս ու Հայաստան, հայութիւնը խաղաղ կը փշանայ (Լորտ Կըրզըն ձեռքի յուսահատ շարժում արեց դէպի վար): Մենք կ'աշխատենք փութացնել Արեւելեան խնդրի կարգադրութիւնը: Ինչ վերաբերում է Կիլիկիային, դուք զիտէք, որ այդ շրջանը վերաբերում է Ֆրանսիային եւ դուք պիտի դիմէք Բրիտանիին, Բերթըլոյին: (Լորտ Կըրզընի ձայնի եւ շարժումի մէջ ցատկաւ, զսոսուած հեղուկութիւն կար):

Ահարոնեան. — Մենք նրանց հետ տեսնուել ենք, միւսրտ: Մեր բոլոր անհանգստութեան Կիլիկիայի հայութեան սպառնացող վտանգի մասին նրանք միայն մի պատասխան ունին՝ թէ մենք պէտք է վստահինք, հաւատ ունենանք դէպի թիւրքերի պարկեշտութիւնն ու խոստումը: Դուք զիտէք, սակայն, թէ ի՞նչ արժէք ունի թիւրքի խոստումը, երբ մանաւանդ՝ դա վերաբերում է քրիստոնեաների ապահովութեան: Միւս կողմից, քանի որ Կիլիկիան գրաւուած է Ֆրանսիացիներից յանուն Դաշնակիցների, մեզ արդար եւ իրաւացի թուաց, որ դիմենք բոլոր Դաշնակիցներին եւ մասնաւորապէս Մեծն Բրիտանիայի կառավարութեան: Հայ ժողովուրդն այսօր պանիկով բռնուած՝ մեզ է դիմում միջոցներ տալ իրենց դաղթելու: Գուցէ կարելի էր Ֆրանսիականի փոխարէն միջ-դաշնակցային զօրքերով կարգ պահպանել Կիլիկիայում մինչեւ Արեւելեան խնդրի կարգադրութիւնը:

Լորտ Կըրզըն. — Հաւատացէք ինձ, որ ձեր խնդրով եւ մեծապէս զրազուած եմ: (Սա խուսափողական պատասխան էր իմ կապեղորիկ առաջարկին):

Նորատունիեան. — Կիլիկիայի հայ ժողովուրդը կուտի է այդ երկրի ազատագրութեան համար Դաշնակիցների շարքերում եւ 150 հազար հայութիւն, Դաշնակիցների խօսքին վստահած՝ եկած հաստատուած է Կիլիկիա: Այս ժողովուրդը նորից թիւրքերին յանձնելը նրանց ջարդել տալ կը նշանակի: Ֆրանկո-թիւրք համաձայնութիւնն ամբողջ Արեւելքում պիտի ծառայի Դաշնակիցների վարկի նուազման եւ թիւրքերի քաջակերութեան: Եթէ Ֆրանսիան Փրնանտական գժուարութիւններ ունի, կարելի չէ՞ արդեօք խնդրի այդ կող-

մը կարգադրել՝ փրկելու համար 150 հազար հայութիւնը: Հաւատալ թիւրքերին անհնարին է: Ես նրանց ճանաչում եմ մօտիկից, մասնաւորապէս քեմալիստ կոչուածներն վատթար աւագակներ են, բոլշեվիկի բարեկամ, պանիսլամիստ, պանթուրանիստ: Ցաւալի է, որ Ֆրանսիան թողեց Պոլսի սուլթանական օրինաւոր կառավարութիւնը եւ կապուեց այս աւագակների հետ: Կիւլիկիայի խնդրի այսօրինակ միակողմանի կարգադրութիւնը սակէն տեսակէտով աղէտաւոր է հայութեան համար: Մենք պնդում ենք Սեւրի դաշնագրի վրայ եւ պիտի պնդենք: Նա պէտք է թողի կտոր դառնայ: Աշխարհում տեսնուած է, որ մի դաշնագիր մերժուի ո՛չ թէ պարլամենտներից, այլ ստորագրող կառավարութիւններից: Եթէ Սեւրի դաշնագիրը սխալ փոփոխուի, նա սխալ կառարուի բոլոր ստորագրող պետութիւնների մասնակցութեամբ (առանց Թիւրքիայի) եւ ոչ թէ այսպիսի միակողմանի ձեւով, ինչպէս Ֆրանկոթիւրք համաձայնութիւնն է: Յետոյ, ես կը խնդրէի, որ մի միջ-դաշնակցային Յանձնաժողով մեկնէր Կիլիկիա՝ տեղի վրայ տեսնելու, թէ մինչեւ ո՞ր աստիճան վտանգաւոր է թիւրքերին վտահիւ եւ ըստ այնմ միջոցներ ձեռք տանելը:

Լորտ կըրգըն. — Ձեր բոլոր ասածները կարելի է երեք դիտաւոր մասի բաժանել. — ա) Ֆրանկոթուրք համաձայնութեամբ Մուստաֆա Բեհայ կ'ուժեղանայ ի վնաս Դաշնակիցների: Ես լիապէս բաժանում եմ այդ կարծիքը: Դա շատ վտանգաւոր պարագայ է. 2) Սեւրի դաշնագրի որեւէ փոփոխութիւն պէտք է Դաշնակից մեծ պետութիւնները միտքան ու միասին կատարեն: Ես եւս գտնում եմ, որ դա այդպէս պէտք է լինի եւ պնդում եմ Սեւրի դաշնագրի վրայ. 3) Տարբաբխտարար Հիւսիսային Հայաստանն առայժմ Մովսէս է: Ինչ վերաբերում է հարաւային Հայաստանին՝ դուք վստահ կարող էք լինել, որ առաջիկայ Համաժողովում ես այն կը պաշտպանեմ: Հաւատացէք ինձ, որ Հայկական հարցը, հայերի իրաւունքների պաշտպանութիւնը, եթէ հաւատում էք ինձ, ես իմ ուժերը չեմ խնայի պաշտպանելու համար: Մենք նոր ստացանք Ֆրանսական կառավարութեան պատասխանը մեր առեւծ նօտային: Հաւատացէք ինձ, որ ես ամենաուշագիր եւ ամենակրկիտ քննութեան առայ յատկապէս հայերին վերաբերեալ բաժինը: Ես հայերին չեմ լքել, ինչպէս ե՛ւ Հայկական հարցը:

Նարատունկեան. — Կարո՞ղ էք հեռադրել Կիլիկիա, որ ժողովուրդը չզաղթի, մնայ իր տեղում:

Լորտ կըրգըն (Մտածկոտ). — Եթէ վախկոտ են, կը փախչեն: Բայց գերադասելի կը լինէր, որ քաջ լինէին ու մնային իրենց տեղերը: Ձեր կողմից կարող էիք հեռադրել այդ:

Ունկնդրութիւնը վերջացաւ, 45 րոպէ տեւեց:
Հրաժեշտի վայրկեանին ասացի.

Ահարոնեան. — Միւրրա, անցեալ տարի, մի այսպիսի ունկնդրութեան պահուն Դուք բարի եղաք ասելու, թէ հայ պետութեան ստեղծումը դուք ձեք կհանքի լաւագոյն գործերից մէկն էք համարում: Ձեր ազնիւ խօսքերը գիտէ մեր ժողովուրդը, նա սպասում է:

Լորտ կըրգըն. — Իրաւունք ունիք, ես չեմ մոռացել:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՎԱՆՁԻՏՏԱՐԻ ՀԵՏ

Լոնտոն, 22 նոյեմբեր, 1921

Մեկնելուցս առաջ վերջին անգամ տեսնուեցի Լորա Կըրզընի կարինէտի գլխաւոր Վանդիտտարի հետ:

Ձրոյցի նիւթն էր՝

1) Կովկասեան Հանրապետութիւնների հակաբուլշեւիկեան շարժման ձրգ-տումները:

Ես ասացի, որ մեր ժողովուրդը, համոզուած հակառակորդ լինելով բուլշեւիզմին, այնուամենայնիւ երկրնորանքի կրիտիկական շրջանում միշտ բուլշեւիզմը կը դերադասի թիւրքից: Առաջինը չի կատարում, Երկրորդը միայն կատարել զիտէ: Մեր ժողովուրդի այս համոզումն այնքան անխախտ է, որ, հակառակ մեր բոլոր վատահաշուեան եւ հաւատին դէպի բրիտանական կառավարութիւնը, անգամ եթէ Լոնտոնից այդպիսի խորհուրդ տրուէր, հայութիւնը բուլշեւիկները դէմ չի դնայ այնքան ժամանակ, որ կը լինի թիւրքական առաջխաղացութեան արինտո հետանկարը:

Վանդիտտար. — Իրաւունք ունիք, թիւրքերին չէ կարելի դերադասել բուլշեւիկներէց: Ես ուրիշ աւթիւ ասել եմ եւ Ձխենկելիին: Այս պահուն բուլշեւիկները դէմ որեւէ ձեռնարկ ձեր կողմից կը վերջանայ կատասարսփով ձեզ համար:

Ահարոնեան. — Ոմանք կ'ուզէին այս ձեռնարկն անել թիւրքերի աջակցութեամբ եւ նոյնիսկ թիւրք հողի վրայ պատրաստել կազեր թիւրք սպանելով: Մենք չենք ուզում քայլել այդ ճամբով եւ, վճատէ՛ս, դէմ կը լինինք: Թիւրքերի հետ այդ ուղղութեամբ որեւէ ձեռնարկ, եթէ այն երբեւէ լինելու է, պիտի ստորագասուի Հայկական խնդրի լուծման եւ հայ հողերի վերադարձին:

Վանդիտտար. — Դուք ճիշդ գրիք խնդիրը. նախ՝ Հայկական հարցի կարգադրութիւն, հայ հողերի վերադարձ, ապա՝ գրոյց այս մասին:

Ահարոնեան. — Ձեր այս կարծիքը մեզ համար շատ թանկազին է եւ դուզադիպում է մերինին: Թոյլ տուէք, սակայն, մեր մի անհանգստութիւնն այստեղ պարզել: Ես իմանում եմ, որ այստեղ կոնգրսում շրջաններ կան, որոնք խորթ աչքով չեն դիտի, եթէ տեսնէին թիւրքերի մի նոր առաջխաղացումը դէպի Անդրկովկասի խորքերը, դէպի Բագու եւ թիւրքական hegemonieի հաստատութիւնն այդ երկրները վրայ: Ըստ իս՝ աւելի կարճամիտ ծրարներ դժուար է երեւակայել: Եթէ այսօր սուսներն այնքան անզօր լինին որ թիւրքը կարողանայ գրասել Կովկասը, հաւատացէք ինձ, որ նա հետադայում կը դայ աւելի իրաւունքով, քան եթէ Կովկասը մնար իր բնիկներին, հայերին, վրացիներին ու թաթարներին: Ռուսը կարող է, վերջ է վերջոյ, հասկանալ ու հաշտուիլ, որ Կովկասը բնիկները սեփականութիւն դառնայ, բայց նա չի կարող հանդուրժել Կովկասը թիւրքական: Թիւրքը Կովկասում պիտի անվերջ յուզի Ռուսիայի ներսի եւ շրջապատի մուսուլմաններին, եւ բնական է, որ Ռուսիան ըմբոստանայ այս կարելիութեան դէմ: Կովկասեան պետութիւնները միեւնակ, առանց թիւրքի շատ աւելի հիմքեր ունին legale ու juriditique, իրենց անկախ դոյութիւնն ընդունել տալու սուսներին քան թիւրքերի հետ, ու-

րոնց մասնակցութիւնը այս արդար դատը, Կովկասեան ազգերի սեփականութիւնը կը վերածուի մի վաս աւանախրայի: Հայ ժողովուրդը այսպէս է համարուած եւ ամէն տեսակէտից նա չի կարող թիւրքական որեւէ առաջխաղացումն քաջալերել, եւս ասուել աջակցել ու դործակցել:

Վանգիտար. — Ես կատարելապէս ձեզ հասկանում եմ: Ես ուրախ եմ, որ դուք այդ ծրագրով էք դործելու: Ես շատ դժ էմ, որ դուք տեսնուեցիք Լորտ Կըրզընի հետ: Ամէն տեսակէտից այդ շատ լաւ եղաւ:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԶԿՈՆՆՕՐԻ ՀԵՏ

Լոնտոն, նոյեմբեր 23, 1921

Զբոյցի նիւթն էր այդ դիմումը, որ մի խումբ բրիտանացի հայասէրներ մտադրած էին անել Բրիտանիոյ Հայկական հարցի համար:

Օկոննօր կամեցաւ իմ կարծիքն իմանալ այն մասին թէ՛

ա) Հարկաւոր է այդ դիմումը.

բ) Բրիտան կը համաձայնի՞ ընդունել այդպիսի պատուիրակութիւն.

գ) Հայկական հարցի ո՞ր կէտերի վրայ պէտք է ծանրանալ:

Առաջին երկու կէտին ես տուի դրական պատասխան:

Գալով նիւթին, ես պարզեցի Օկոննօրին այն միտքը, որ միմիայն Կիլիկիայով կամ քրիստոնեաների պաշտպանութեամբ չպիտի բաւականանալ, այդ զննելու է գլխաւորապէս հայ պատութեան, թիւրքահայ հոգերի անջաման խնդիրը թիւրքերէց:

Նա համաձայնեց ինձ հետ: Դիմումը կատարելու էին Լորտ Բրայսի հետ:

(Շարունակիլի)

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ԱՆԻՐ ԵՒ ԼՕԶԱՆ

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ)

Գրեց՝ ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՖԻԱՆՍՈՒՑԻ ՎԱՐՉԱՊԵՏ Պ. ԲԻՐԱՆԻ ՀԵՏ

Պարիզ, 7 դեկտեմբեր, 1921

Այսօր ցերեկուայ ժամը 12-ին, արտաքին գործոց նախարարութեան շէնքի մէջ պ. Նորատուճեկեանին եւ ինձ ընդունեց վարչապետ Բրիան մեր խնդրի համար:

Զրոյցի նիւթն էր Փրանկո-թուրք համաձայնութիւնը, Կիլիկիայի պարպուածը եւ առհասարակ Հայկական խնդիրը:

Բրիան մենակ էր: Առաջինը խօսք տուա Նորատուճեկեան:

Նորատուճեկեան — Պ. Նախագահ, մենք եկած ենք Կիլիկիայի շարքաւորի խնդրի մասին ձեզ հետ խօսելու ու շնորհակալ ենք, որ բարի եղաք շուտափոյթ կերպով ձեզ ունկնդրութիւն շնորհել: Գուք յիշում էք անշուշտ, պ. Նախագահ, որ ժամանակին, երբ դուք տակաւին վարչապետ չէիք, ձեզ ասացիք, թէ Կիլիկիայի խնդիրը ձեր սեփական գործն է: Այն ժամանակից յետոյ, ահա մենք Փրանկո-թուրք համաձայնութեան ծանր հետեւանքների առջև ենք կանգնած: Տարբարտարար, դուք բացակայ էիք, եւ մենք անկարող եղանք ժամ տուալ ձեր ուշադրութեանը յանձնել քանի մը կէտեր, սրտնք, ըստ ձեզ, կարող էին բարւոքի ստեղծուած ծանր դրութիւնը: Գոհ ենք, որ դէժ այժմ ձեր անհանդատութիւնները ձեզ կը յայտնենք: Ժամանակին մենք երկու յուշադիր ներկայացրինք Հանրապետական Կառավարութեան, որ դրկուեց զեն. Գուրօին եւ նրա հաճութիւնն իսկ ստացանք: Մենք ցոյց էինք տալիս Կիլիկիայ պրօքլեմը լուծելու արդար ու գործնական միջոցները: Եւ, սակայն, մնաց անուշադիր: Այնուհետեւ դուք, պ. Նախագահ, Բէքիր-Սամիի հետ համաձայնութիւն կնքեցիք, որը նոյնպէս աւելի տանելի էր: Այս նոր համաձայնութեան եւ հինի մէջ ահազին տարբերութիւն կայ ի վնաս ձեզ: Եւ ձեր ժողովուրդը փախում է սարսափած:

Պէտք է ասել, որ Կիլիկիայի խնդիրն այնպիսի յուզում է պատճառել ձեր ժողովրդին, որ ձեզ ամէն կողմից նեղում են յուսարեկիչ հետազրբերով, որնք այսօր դէպ են կազմում: Յաւալին այն է, որ Ֆրանսիան համաձայնութիւն է կնքել Անգորայի ժողովի հետ, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ սքրապործների մի ժողովածու: Եւ դրանց մեծ մասին անձամբ ճանաչում եմ: Ետանրը քանհինգ տարուայ իմ պաշտօնավարութեան ընթացքին ձեռքիս տակով են անցել: Եւ կարող եմ վստահարար ասել, որ սակաւ բացառու-

Թեամք ամէնքը պանիրյամբսա, պանթուրանիրս, մանուանդ օտարատեաց յանցազործներ են, որոնց համար չկայ սրբութիւն: Եւ մեր ժողովուրդը երեւակայել չէր կարող, թէ նորից այս մարդասպանների իշխանութեան պիտի ենթարկուի: Սա մի սարսափելի ազէս է, որովհետեւ զբանք բարոյազէս սնանկացած, մի քանի անգամ սնանկ յայտարարուած մարդիկ են, որոնց հաւատարն այլեւս անհնարին է, մանուանդ՝ որ իրենց բոլոր սփերների համար ո՛չ միայն սրեւէ պտտիժ չստացան, այլ սիրաշահուեցին, քաջալերուեցին: Անցեալ մարտին Լոնդոնում Բէքեր Սամին եկաւ մի պատուիրակութեամբ, որի անդամներից երեքը յականէ յանուանէ՝ յայտնի են որդէս իսկական ջարդարարներ: Բէքեր Սամին ձեռքերը հայ արեան մէջ չեն շագախուած, բայց նա թուրք չէ, այլ չէրքէղ: Մնացած երեքը իսկական մարդասպաններ: Ի՞նչ պէս կարելի եղաւ, որ Լոյդ Ջորջի եւ այլոց հետ թէյի հրաւիրուին: Այս փաստը հայ ժողովրդի սիրտը խոցեց: Էլ ո՞ւր մնաց այն հանդիսաւոր յայտարարութիւնը, որով մեծ պետութիւնները պատասխանատու էին հռչակուած այս ջարդործներին հայերի կոտորածի համար: Ո՞ւր մնաց պտտիժը: Եւ այժմ, այն բոլորից յետոյ, Ֆրանկլին Բույսն մեզ հրաւիրում է վստահել, հաւատաւ ընծայել այս ջարդործներին: Մենք այդ չենք կարող անել, պ. Նախագահ: Անդորայի խոստումները կեղծիք են, վատ խաբէութիւն, եւ հայ ժողովուրդը զարհուրելիօրէն կը տուփի, եթէ հաւատ ընծայի նրանց խոստումներին: Եթէ անմիջական կոտորած էլ չանեն, հազար միջոց դիտեն փշայցնելու հայերը: Նրանք ամէնքը դաստիարակուած են Արդիւլ-Համիդի ողիով, նրա ձեռքի աակ, իսկ յայտնի է, որ այդ դաժան սուլթանի դաստիարակութիւնն ու ողին ապականութիւն էր: Այո՛, Անդորայի ժողովրդ յայտարարել է քրիստոնեաներին ազատ զինուորութիւնից . . .

Բրիան. — Տեսնո՞ւմ էք, ահա՛ իմ հրահանգների արդիւնքներից մէկը, եւ զեւ կան ուրիշները եւս:

Նորատուկեան. — Այո՛: Բայց մինչեւ Ե՞րբ: Յետոյ, կան Requisition-ները (բռնագրաւումները): Կան ծածուկ հարձանքները: Կան անիրաւ դատարանները: Կան աշխատանքի պատրուակով աներից, ընտանիքներից խլելուած երիտասարդները, որ էլ յետ չեն դալիս: Ո՞ր մէկն ասեմ: Նոր փորձերի պէտք կա՞ր՝ այս բոլորն իմանալու համար: Մենք պատրաստ ենք աջակցել ձեզ խաղաղութեան, հանդստութեան գործին: Բայց ո՞ւր է երաշխիքը մեր ժողովուրդի ապահովութեան:

Բրիան. — Բայց դուք ի՞նչ կ'առաջարկէիք:

Նորատուկեան. — Շատ ուրախ եմ, որ այս հարցը տուիք: Այս բոլորին իմ պաշտօնակից պ. Ահարոնեան ճիշդ այդ հարցի պատասխանը կը տայ:

Բրիան. — Դուք եւս պէտք է նկատի առնէք, պարոններ՛ր, որ այս համաձայնութիւնը կնքել մենք ստիպուած ենք եղել: Ֆրանսիայի դժուարութիւններին ծանօթ էք: Մեր միջոցները չեն ներուած Արեւելքում այդպիսի մեծածախս բանակ պահել: Այժմի պարլամենտ չի կամենայ մեր պայմաններում այդ բանակի բրաւօնէն քուէարկել: Մենք այնուամենայնիւ սպասեցինք մինչեւ վերջին կարելիութիւնը: Աւելի սպասել ձեզ համար, հաւատացէ՛ք ինձ, անհնարին է, մեր ուժերից վեր է: Հազարներով զո՛հ տուինք Կիլիկիային եւ միլիոններ ծախսեցինք: Սպասեցինք յունական արշաւանքին՝ յուսալով թէ նա լուծուած կը բերի հարցին եւ մենք կը կարողանանք քաշել մեր գործերը:

Բայց տեսանք, որ թուրքերը նրանց յետ մղեցին, և սպասելի է, որ դարնանք նրանց դուրս կը քշեն նաև Զմիւռնիայից: Արդ՝ երբ թուրքերը վերջացընեն յոյների հետ, բնական է, որ պիտի պատերազմը դարձնեն մեր դէմ: Իսկ մենք բնաւ ցանկութիւն, միջոց, հնար չունինք թիւրքերի հետ պատերազմելու: Մեր երկիրը այսպիսի պատերազմ չի բնորոշի, չի հասկանայ, չի կամենայ: Ի՞նչ էր մնում մեզ անել այս պայմաններում: Ժամ առաջ վերջացնել թիւրքերի հետ հաշտութիւնը և դուրս քաշել մեր զօրքերը Կիլիկիայից, որը, ըստ Սեւրի դաշնագրի, վերջ ի վերջոյ մենք պարտական էինք նրանց վերադարձնել: Գալով հայերի սպառնալուծեան, խնդրում եմ հաւատալ, որ մենք պէտք եղած միջոցները ձեռք ենք տուել, մեր պաշտօնեաները այնտեղ են՝ հսկելու համար այդ սպառնալուծեան պայմանների իրապօրծման: Ահա տեսնում էք, արդէն առաջին նշանը՝ քրիստոնեաները չպիտի զինուորազրուին: Սա լաւ փաստ է: Կը լինին ե՛ւ նորերը, հաւատացէ՛ք ինձ: Եւ, վերջապէս, պէտք է կարծել որ թիւրքերն էլ այնքան յիմար չեն, որ ներկայ պայմաններում ջարդ կազմակերպեն և խաղառ փշացնեն իրենց դօրծը՝ ամբողջ Եւրոպան իրենց դէմ հանելով: Ո՛չ, նրանք այդ չեն անի այժմ: Ապագայում դա այլ խնդիր է: Բայց դրա համար ժամանակ կայ: Եւստով Գերագոյն Թուրքերը դումարուելու է, և ես ձեզ խոստանում եմ այս հարցը այնտեղ տանել և սպառնովել խոստա քրիստոնեաների կեանքն ու աշխատանքը: Բայց առայժմ, որ մենք սպասել չէինք կարող: Ֆրանսիան շատ դժուարութիւններ ունի:

Ես. — Ֆրանսիայի ծանր դրութեան մասին խօսեցիք, պ. Նախագահ, և թէ այդ դրութիւնն է պատճառը, որ Կիլիկիան այսքան ճախող պայմաններում յանձնուած է թիւրքերին: Մենք, որ Ֆրանսիան մեր երկրորդ հայրենիքը համարեցինք, սիրեցինք և սիրում ենք, մենք չենք, որ կարող ենք անդիտանալ այդ դժուարութիւնները: Բայց դրա հետ միաժամանակ, ի՞նչպէս ձեր ուշադրութեանը չյանձնենք մեր ազգի, հայ ժողովուրդի թշուառ, անտանելի դոյութիւնը, որի վրայ այսօր աւելանում է Կիլիկիոյ աղէտը: Կիլիկիոյ բնակիչ հայերը այսօր ծովերի վրայ թափառական, զուլա դնելու տեղ չունին, ինչպէս համայն հայութիւնը: Պ. Նախագահ, թոյլ տուէ՛ք ձեզ ասել, որ մենք այսօր ձեզ բերում ենք համայն հայ ազգի սուղը և սղրը: Թոյլ կը տա՞ք ինձ անկեղծ լինել:

Բրիամ. — Խնդրում եմ:

Ես. — Այդ արցունքը ո՛չ միայն մեր ցեղի ճակատագրի համար է, այլ նաև Ֆրանսիայի վարկի արեւելքում կրած այս ծանր հարուածի, այս մեծ նուազացումի համար: Ֆրանսիայի վարկի նուազացումը, որ մենք ողբում ենք, նաև մեր սեփական նուազացումը, որովհետև մենք դարերով Ֆրանսիայի վարկին փարած մնացինք մեր բախտով: Ներեցէ՛ք ինձ, բայց ես չեմ կարող չլինեցնել այսօր, որ այն մեծ աւանդութիւնը, որով մենք դաստիարակուեցինք և որով քրիստոնեաները արեւելքում Ֆրանսիայի ազդեցութեան մէջ էին դանում իրենց իրական հովանին, այս դարաւոր աւանդութիւնը այսօր խոստա չբացու: Ահա դարձեալ մի ուրիշ ցուր մեր ժողովուրդի, որ Ֆրանսիային հաւատաց ու Ֆրանսիան սիրեց: Սակայն, աղէտը տեղի ունեցաւ, փաստը կատարուած է, Ֆրանսիական զօրքերը դատարկել են արդէն Կիլիկիան և հայ ժողովուրդը փախչում է այնտեղից ուշադրոյս: Դուք ձեզ հարցնում էք,

Թէ մենք ի՞նչ միջոց կ'առաջարկէինք այս ազէտը դարձանելու: Նախ քան այդ՝ ներեցէք, որ այստեղ վեր հանեմ մի զուգադիպութիւն, որ Կիլիկիոյ խնդրի վրայ առանձին լոյս է սփռում: Այս տարի Հոկտեմբերի 13-ին Կարսում տեղի ունեցաւ Քեմալիստ թուրքերի եւ Մոսկուայի Սովետի ներկայացուցիչներէ մէջ մի ժողով, ուր թիւրքերը կարողացան Մոսկուայի օդնութեամբ ընդունել տալ հայ թշուառ Սովետին մի դաշնագիր, որով Կովկասեան Հայաստանի մի խոշոր բաժինը՝ Կարսի, Արդահանի, Կազդուանի, Սուրմալուի շրջանները անցնում են թուրքերին: Այդ շրջաններէ հայութիւնը անցեալ տարուայ Գեղեամբերէց արդէն թիւրքերն իսպառ ցրիւ տունն ու ջարդեցին, 8000 հայ երիտասարդներ բռնեցին թիւրքիս եւ մօտ օրերս նրանցից յետ եկաւ միայն 700, մնացածը ջարդել են: Արդ՝ Կարսի այս դաշնագրից մի շարաթ յետոյ, կնքուեալ է Ֆրանկո-թիւրք համաձայնութիւնը, որով թիւրքերին թողնուեալ է նաեւ Կիլիկիան: Չէ՞ք դանում, պ. Նախագահ, որ այս պարագան քաջալերիչ պիտի հանդիսանայ թիւրքապահան պանթուրանիսա ձղտումներին, որի ճամբան բանալու համար է, որ թիւրքերը գրաւեցին Կովկասեան Հայաստանի մի խոշոր մասը:

Բրիտան.— Բայց ներեցէք, սա մի խնդիր է, որ պիտի դայ Գերագոյն Խորհրդի առաջ, եւ անշուշտ մեծ պետութիւնները պէտք եղած միջոցները ձեռք կ'առնեն՝ այդ խնդիրը կարգադրելու համար: Կիլիկիոյ հարցը մի ուրոյն դարձ է, որ պէտք էր կարգադրել այժմ:

Նս.— Պ. Նախագահ, իրաւունք ունիք, ինձ դուք յայտարարեցիք, որ Կիլիկիան թողիք թիւրքերին, համաձայն Սեւրի դաշնագրի: Արդ՝ նոյն դաշնագրերը եթէ Կիլիկիան թողել է թիւրքերին, թիւրքիայի մի խոշոր բաժինն էլ թողել է հայերին: Մեզ թւում է, որ արդար չէ իրադարձել Սեւրի դաշնագիրը թիւրքերի համար, եւ զլանալ նոյնը հայերին: Մեզ թւում է, որ Կիլիկիան թիւրքերին յանձնելուց առաջ կարելի էր նրանց պարժան զնել, որ Կիլիկիան կարող են ստանալ միայն այն ժամանակ, երբ կը դատարկեն Սեւրի դաշնագրով Հայաստանին յատկացուած հողերը: Բայց կատարուած է ճիշդ դրա հակառակը. թիւրքերը մի շարաթ առաջ մի նոր դաշինքով իրենց են վերապահում ո՛չ միայն թիւրքաց Հայաստանը, այլև Կովկասեան Հայաստանի մի խոշոր բաժինը, եւ մի շարաթ յետոյ, կարծես որպէս քաջալերութիւն այս անիրաւութեան, ստանում են ե՛ւ Կիլիկիան: Վերջապէս, փաստը կատարուած է: Անօգուտ է մեզինց հաւատ սպասել դէպի թիւրքերը: Գեներալ Գուրո կոչ է անում հայերին եւ, Մուստաֆա Քեմալի Chevaleresque քնաւորութեան գովքը անելէն վերջը, հրաւիրում է հաւատալ նրա խոստումներին: Ո՛չ, պ. Նախագահ, Անգարայի խոստումներին մենք չենք կարող վստահել: Թո՛ղ Ֆրանսիան ինքը յայտարարի թէ իր պատուով պատասխանատու է հայութեան ապահովութեան համար, այն ժամանակ կը հաւատանք:

Բրիտան.— Բայց դա միեւնոյնն է, եթէ Գուրոն է ասում:

Նս.— Դա միեւնոյնը չէ: Նա մեզ հրաւիրում է հաւատալ թուրքերին ոչ թէ Ֆրանսացիներին: Կը խնդրէինք այժմ դէթ Դեօրթ-Սօլու շրջանը, ուր այսօր հաւաքուած են Կիլիկիայից հալածական հայերը, եւ որ տակաւին Ֆրանսիական իշխանութիւններէ ձեռքին է, շարունակի ծնալ թիւրքերի իշխանութիւնից ազատ, որպէս հայութեան ապաստան, մինչև որ Կիլիկիոյ հարցը կարգադրուի եւ հայերը կարողանան դառնալ իրենց օջաղները:

Բրիան.— Ես արդէն իսկ հրահանգ եմ տուել, որ մեզ մօտ լայն ընդունելութիւն անեն բոլոր խուսափող հայերին եւ դիւրութիւններ տան ու տեղաւորեն: Դուք գիտէք անշուշտ, որ շատ տեղ նրանց չեն ընդունել: Բայց Ֆրանսիան չի կարող անտարբեր մնալ եւ պիտի հիւրընկալի նրանց:

Ես.— Մենք կը խնդրէինք մէկ կամ երկու հայ պաշտօնեայ անուանել անդամ Կիլիկիա մեկնած Ֆրանսիական Mission-ի եւ այսպիսով դուցէ կարելի լինի մի փոքր վտանգութիւն ներշնչել խուճապած ու սարսափած հայութեան:

Բրիան.— Այո՛, դա մի գաղտնիք է, որ կարելի է ուշադրութեան առնել: Բայց եթէ դուք այս բոլոր կէտերը գրաւոր տալիք ինձ, դա շատ կը հեշտացնէր գործը:

Ես.— Մենք զբաժ ունինք, պ. Նախագահ— (եւ տուի Բրիանին մեր պատրաստած Aide Memoire-ը (յուշադիրը):

Նորատուկեան.— Մեզ անհասկանալի մնաց, պ. Նախագահ, որ Կիլիկիոյ պարագուծը կապուեց Ֆինանսական գումարութիւնների հետ: Մինչդեռ Կիլիկիան լաւ ճանաչող պաշտօնեաներ, ինչպէս զնդարպետ Բրեմոն, հաստատուած են, որ Կիլիկիան իր արդիւնքով կարող էր լիովին գոհացնել տեղական զօրաբաժնի պէտքերը: Մեզ թւում է, թէ ծախքերը մեծաքանակ աւելի շատ Սիւրիոյ գրաւող բանակի վրայ էր, քան Կիլիկիայի:

Բրիան.— Օ, ոչ. Կիլիկիան ահագին ծախքով ծանրացած է մեր բիւջէի վրայ. իսկ մենք խաղաղութեան այս պահուն, իրաւունք չունինք մի սու իսկ ծախսել: Բայց, վերջապէս, ես նորից կրկնում եմ մօտիկ ժամանակում դուժարուելու է Գերագոյն Պորճուրը, եւ ես խոստանում եմ ձեզ պաշտպանել ձեր շահերը: Արդէն Գաշնակիցները համամիտ են ամէնքն էլ այս կէտում: Եւ վստահ եղէք, մենք միջոցներ ձեռք կ'առնենք հայ ժողովրդի ապահովութիւնը հաստատ հիմքերի վրայ դնելու համար:

Ես.— (Ձեքսօրէն, ամէնիս ուտի). Ոչ, պ. Նախագահ, այլեւս խօսքը «մեր ժողովրդի ապահովութեան» մասին չի կարող լինել Գերագոյն Պորճուրի առաջ, այլ հայ պետութեան, որ մեզ խոտուացուած է կազմել թիւրքական հողերի վրայ՝ հետադայում Միացեալ Հայաստան դառնալու համար Կոյկասեան Հայաստանի հետ: Գերագոյն Պորճուրը, պ. Նախագահ, մեզ համար սահմաններ դնեց՝ առանց հարցնելու մեզ թէ համաձայն ենք որոշման: Ապա՛ միջնորդ-իրաւարար դասու յանձին Միացեալ Նահանգների Նախագահ Վիլսոնի, զարձեալ առանց մեզ հարցնելու: Վերջապէս, մի ամբողջ դաշնադիր կազմեց, որով ընդունուէր մեր անկախութիւնն իրր պետութիւն եւ մեզ հրաւիրեց ստորագրել: Մենք լռելեայն ստորագրեցինք եւ ընդունեցինք բոլորն, ինչ որ Մեծ պետութիւնների՝ մեր դաշնակիցների կամքը մեզ թելադրեց: Արդ՝ այժմ այլեւս մեր համոզումով ոչ թէ «հայ ժողովրդի ապահովութեան» մասին է, որ պիտի հողայ Գերագոյն Պորճուրը, այլ Սեվրի դաշնագրի արամադրութեամբ, հայ պետութեան հաստատութեան ու ապահովութեան: Ինչպէս որ, ըստ ձեր ասութեան, Սեվրի դաշնագրի հիման վրայ խաղաղ ձեւով Ֆրանսիան յանձնեց թիւրքերին Կիլիկիան, ձիւղ նոյն դաշնագրի հիման վրայ մենք սպասում ենք, որ Ֆրանսիան պիտի աշխատի խաղաղ կերպով թիւրքերից դատարկել մեզ յակասացուած հոգերը:

Բրիան.— (Ընկնուած ու նեղուած տանով) Շատ լաւ, շատ լաւ, ի հարկէ...

Նորատունկեան.— Պ. Նախագահ, դուք բարի կը լինիք թոյլ տալ մեզ Կիւիկիոյ եւ առհասարակ հայկական խնդրի մասին ձեզ ներկայացնել մի մանրամասն յուշագիր՝ այդ հարցերի լուծումը հեշտացնելու համար:

Բրիան.— Անպատճառ արէք այդ: Դա շատ անհրաժեշտ է: (Յանկարծ) Ինձ թւում է, պարոններ, որ Կիւիկիոյ հայերի այն խուճապի մէջ կան խորթ ներշնչումներ, ինտրիզաներ:

Նորատունկեան.— Ո՛ր, պ. Նախագահ, ինտրիզա չկայ եւ չի կարող լինել:

Բրիան.— Ամերիկայում եւ հայ պատգամաւորութիւններ ընդունեցի: Ամերիկայում ինձ որոշ յայտնութիւններ արին այս մասին: Բայց թողնեք այդ: Երբ պէտք համարէք ինձ տեսնել, կարող էք լուր տալ: Հրաժեշտ տոնիք: Զբոյցը տեսեց մօտ մի ժամ:

7 դեկտ., 1921, Պարիզ

Նոյն օրը (դեկտ. 7) երեկոյեան թերթերի մէջ լոյս տեսաւ կիսապաշտօնական լուր Quai d'Orsay-ի այն մասին, թէ եւ ու Նորատունկեան գնացած էինք Բրիանին շորհակալութիւն յայտնելու Ֆրանսիական կառավարութեան նրա ձեռք առած երաշխիքների համար Կիւիկիոյում:

Ստիպում եղանք հերքել այս նենգ, ամօթալի յայտարարութիւնը:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ԱՐՏԱԲԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԱԺՆԻ ՎԱՐԻՉ Պ. ՊԵՐԻՏՏԻ ԷՅՏ

Լոնդոնից վերադարձիս՝ ինձ ասացին, որ Պերիտաին ընդունելով Աղլա-յին Պատուիրակութեան մէկ երկու անդամներին (Մինապեան եւ Զոպանեան)՝ շատ խիստ առնով էր խօսել նրանց հետ: Մեղադրել էր, թէ պրոպագանդ են տնում հայերն ամէն կողմ Ֆրանսիայի դէմ. ակնարկել էր իմ եւ Նորատունկեանի Լոնդոն համբարդութիւնը եւ բացականչել էր.

«Մի՞ թէ դուք յոյս ունիք տակաւին Թիւրքիայում անկախ պետութիւն կազմել»:

Այս միջադէպի տպաւորութիւնը ցրելու համար գնացի Պերիտաին մօտ: Նա ինձ ընդունեց շատ սիրով եւ բնու նախընթաց այցի մասին խօսք չարաւ: Ընդհակառակը, եւ նրան ասացի բոլորն, ինչ որ ասել էի Բրիանին, եւ նա շատ քաղաքավար դրի առաւ դիտաւոր կէտերը: Վերջում նաեւ խօսք բաց արի մեր հինգ հարիւր հազար ստանալիքի մասին, ու նա զարմացաւ, որ մենք դեռ չենք ստացել ու ասաց որ այդ հարցը կարգադրուած է յօղուտ մեզ:

9 դեկտեմբեր, 1921, Պարիզ

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՎԱՐՉԱՊԵՏ Պ. ԲՐԻԱՆԻ ԷՅՏ

Այսօր՝ դեկտեմբերի 16-ին, առաւօտեան ժամը 10.30-ին, եւ եւ Նորատունկեան երկրորդ տեսակցութիւն ունեցանք Բրիանի հետ, իր յատուկ հրաւերով:

Մեզ ընդունելով՝ Բրիան ասաց.

Բրիան.— Պարոններ, ես պէտք է ձեզ ասեմ, որ մեր վերջին տեսակցութիւնից յետոյ, ես քննութիւն կատարել տուի, եւ ցաւ ունեմ ձեզ յայտնելու, որ, ըստ հաւաքուած տեղեկութիւնների, Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչութեան դաղթը արդիւնք է մեծ մասամբ այն եւանդուն պրոպագանդին, որ կատարել են տեղի վրայ զանազան մութ անձինք եւ կոմիտէներ: Ի՞նչ նպատակով, չգիտեմ: Բայց այս պրոպագանդը Ծրանսիայի համար կրկնակի զգուարութեանց ազդեւր է: Մի կողմից՝ հայութիւնը փախչում է Կիլիկիայից ու այսպիսով վարկարկուած Ծրանսիան, որ իբր թէ պէտք եղած չափով չի պաշտպանում իրեն ապաւինած հայութիւնը, եւ միւս կողմից՝ դաղթականները Ծրանսիայից դուրս ուրիշ հովանաւոր չեն գտնում եւ դարձեալ մենք ենք ստիպուած նրանց ընդունել, հոգալ, տեղաւորել: Արդ՝ ես ձեզ հարցնում, մինչեւ ե՞րբ պիտի շարունակուի այս աննորմալ կացութիւնը:

Նորատուցիկեան.— Ձեմ թոյլ տայ ինձ ձեր զործակալներէ տեղեկութիւնները կատարածի տակ զնել, բայց անշուշտ այստեղ թիւրիմացութիւն կայ: Ձեմ կարծում, որ ժողովուրդը փախչում է պրոպագանդայի պատճառով: Ընդհանուր խուճապ կայ թիւրքական տիրապետութեան հանդէպ: Եւ դա շատ հասկանալի է: Խնդրի խորքը պէտք է նայել, պ. Նախադահ, եւ այդպիսով կը բացատրուի ամբողջ այդ երեւոյթը: Ո՛չ, դա պրոպագանդայի արդիւնք չէ քնաւ:

Բրիան.— Վստահացնում եմ ձեզ, որ մեր տեղեկութիւնները այդ են հաստատում: Բանն այնտեղ է հասել, որ զիմում է կատարուած անգամ կարգիւնալ Մերսիէին Բելլիայում եւ զուլեյրիական մի բողոքական պատիոր այդ նպատակով Բելլիա է դնացել: Ո՛չ, պարոններ, համաձայնեցէք, որ սա անհանդուրժելի դրդում է մեր բարի անուան դէմ:

Նորատուցիկեան.— Ես չգիտեմ, թէ ի՞նչ հայեր, ի՞նչ պրոպագանդա կարող էին անել: Բայց դժուարին դործ չէ միջամտել, որ այդպիսի արարքները դադարին, եւ դա մենք կ'անենք... Բայց...

Բրիան.— Այո՛, դա պէտք է անել:

Նորատուցիկեան.— Բայց խնդիրը դրանով չի լուծուում: Մենք ստացած ենք Կիլիկիոյ ձերուսի կաթողիկոսի մի ընդարձակ ղեկոյցը այն մասին, թէ ի՞նչպէս են անցել զարձեւ անցքերը Կիլիկիայում: Եւ դա ճշգրիտ տեղեկութիւն է: Եթէ դուք հաճիք ծանօթանալ, կը տեսնէք, թէ որքա՞ն հեռու են այդ ցաւալի անցքերը պրոպագանդայից, ինդիվիդուալից: Յիշեցնեմ ձեզ, պ. Նախադահ, որ այս խեղճ ժողովուրդը իր սպրած բոլոր խոովքի մէջ մի վայրկեան իսկ չ'ստացաւ Ծրանսիան եւ շարունակ Ծրանսիան փնտսեց, նրան դիմեց: Եւ մենք այստեղ քանի՞ քանի՞ ղիմումներ արինք, թեպէր անցքեր արինք, միջոցներ ցոյց տուինք՝ այդ խեղճ ժողովուրդին իր տեղում պահելու համար եւ միշտ մնացինք անպատասխան: Ինչո՞ւ պարմանալ, որ դժբախտ ժողովուրդը յուսահատ ու սարսափած՝ փախչում է իր հայրենի երկրից:

Բրիան.— Սակայն, թիւրքերը նրանց որեւէ վնաս չտուին, իրենց խոստումը պահեցին: Ի՞նչ պէտք էր այդ ամբողջ դաղթը:

Ես.— Պ. Նախադահ, ներեցէք, որ ես երկու խօսք ասեմ, — միջամտեցի ես՝ չրելով Նորատուցիկեանի թիւր, որ խօսքը ինձ թողնի.— Դուք մի կարուկ հարց էք դրել Կիլիկիայում տեղի ունեցած գրդուածի մասին, եւ հարցը պահանջում է իր նոյն կարուկ պատասխանը: Արդ՝ որպէս պատասխան ես թոյլ

եմ տալիս ինձ ասել, որ ինձ բնաւ չի դարձացնում, թէ Կիլիկիայում այս կամ այն դիտակից անհատը, մտաւորական առաջնորդը կամ վարիչ կամ խոհն խորհուրդ են տուել հայ աղգարնակութեան փախչելու, հեռանալու ձեր զօրքերի հետ: Ես դրա մէջ բնաւ չեմ տեսնում որեւէ շարամտութիւն, որեւէ յետին նըպատակ, բացի թշուառ ժողովրդին ժամ առաջ թիւրքի դանակից աղատելու հասկանալի, բնական ցանկութիւն: Նկատի պէտք է ասնել, պ. Նախագահ, որ թիւրքի տիրապետութիւնը նշանակում է Անդորայի Մեծ Ժողովի արքայապետութիւն, ուր բազմած են Բիթլիսի, Մուշի, Էրզրումի, Վանի ամենայայտնի ջարդարարները: Եւ այդ շատ լաւ գիտէ հայ ժողովուրդը: Եւ ո՞րն է այն դիտակից, սրտացաւ հայը, որին երբ գիտի մի բնասանիքի հայը, դաւակներին մի ինզճ մայր հարցումով՝ մնա՞լ թէ փախչել, ո՞րն է այն դիտակից հայը, որ խորհուրդ տայ, արիւթիւն ունենայ խորհուրդ տալու՝ մնալ ու սպասել թիւրքի դանակին: Սա դրդում է, պ. Նախագահ, այլ պարզ մարդկային սրտացաւութիւն: Ինչո՞ւ միայն նրանց՝ Կիլիկիոյ հայ գործիչներին մեղադրել այդ բանում, երբ մեզ են դիմել՝ պ. Նորատունկեանին եւ ինձ...:

Նորատունկեան. — Ինձ գալով՝ ես հեռագրել եմ ի պատասխան ինձ եղած դիմումներին՝ *calme et tranquillite!* (պ. Նորատունկեան կարող էր այդ շատեւ, շահ չունէինք այդ ասելու):

Ես. — (Շարունակեցի) — Ես երբեք խորհուրդ չեմ տուել մնալ եւ երբեք խորհուրդ տալ չեմ կարող: Քանի այս կացութիւնը չի փոխուի, այո՛, պ. Նախագահ, ես արիւթիւն չեմ ունենայ խորհուրդ տալու այդ թշուառ ժողովրդին պարանոցը թիւրքի դանակի տակ դնելու: Ես գիտեմ, դուք ձեր գործակալներն ունիք այնտեղ եւ այդ էք համարում երաշխիք: Բայց, պ. Նախագահ, ո՛չ թէ ձեր գործակալներին, նայնիակ ձեր բանակի աչքի առաջ թիւրքերը, Քեմալի բանդաները կատարեցին Մարաշը, Հաջինը, Ջէյթունը, Մարգուանը: Ի՞նչպէս էք կամենում, որ հայ ժողովուրդը սպասով զգայ ինքզինքը միմիայն ձեր գործակալներին ներկայութեան այսքան փորձերից յետոյ: Տասնեակ տարիներից ի վեր Հայաստանում սխտեմատիկ սարսափելի ջարդեր են յաջորդում իրար, մի՞թէ միշտ էլ մեծ պետութեանց գործակալները, հիւպատոսները ներկայ չեն եղել: Թիւրքերը ե՞րբ են ճնշուել: Կիլիկիոյ հայութեան տաղնապը մեղմելու եւ ցաւալի աղէտաւոր դողթի առաջն առնելու համար, միշտ պարզ միջոց կար — մի հեռագիր, պ. Նորատունկեանի եւ իմ ստորագրութեամբ, որով մենք ասէինք վճռապէս. «Հայե՛ր, մի շարժուէք, մի՛ գաղթէք, մնացէք հանդիստ ձեր տեղերում»: Եւ հաւատացէ՛ք՝ մի հատիկ հայ չէր շարժուի տեղից: Սակայն, այդպիսի մի հեռագիր մենք չտուինք եւ չենք կարող տալ, արիւթիւնը չունինք: Ձեզնից է կախուած, որ այդ հեռագիրը մեկնի: Դրա համար մեզ պէտք է արուին հաստատ երաշխիքներ: Նորից խնդրում ենք, մի՛ լքէք Ֆրանսիային սպաւինած ժողովրդին եւ դէժ կարգադրեցէք, որ Ամանուսի շրջանը չզտաարկուի, որ ահադին թուով հայութիւն է սպասաւանդել:

Բրիան. — (Մտածկոտ, մնաց լուռ եւ շուարած. սպա սկզբի տոնի խորտուրիւնն ու պահանջների ձեր բողոք՝ յանկարծ խօսքը դարձրեց վերի Հայաստանին) — Ասացէք խնդրեմ, դուք ի՞նչ մտածումն ունիք Հայկական խնդրի բնիկանուր կարգադրութեան մասին. Լոնդոն դնալուց առաջ շատ կ'ուզէի ձեզ լսել այս մասին:

Ես.— Պ. Նախագահ, ուրախ ենք ձեր այս հարցի համար: Արդարեւ քանի որ դուք Լոնդոն պիտի դնաք ուր հաւանաբար Արեւելեան Խնդրի մասին խօսիք, շատ պիտի խնդրէինք Հայկական Հարցը ձեր աղգու միջամտութեամբ օրակարգի մէջ դնել եւ լուծումն տալ այն ժողովրդի դատին, որ իր բախար ահռելի զոհարեութիւններէ դնով Ծրանախաչի եւ Դաշնակիցներէ բախտին կապեց: Եւ այդ լուծումը դժուար չէ պ. Նախագահ — Դաշնակիցներն, ինչպէս դիտէք, հանդիսաւորապէս Միացեալ Անկախ Հայաստան հռչակեցին: Արդ, այդ Միացեալ Հայաստանի մի մասը՝ Կովկասեան, այսօր գրուած են ուսու բողեւիկները, դուք, պ. Նախագահ, անցեալները մեր Կովկասեան միւս հարեւանների հետ տուած ընդունելութեան այն համոզումը յայանեցիք, որ Կովկասում բողեւիկների օրերը համբուած են—սա ե մեր համոզումն է: Թողնենք եւ սպասենք որ ժամանակը դործի մեզ համար Կովկասում, բայց այստեղ մնում է Միացեալ Հայաստանի միւս մասը, հարաւայինը: Ի՞նչ արգելք կայ, որ այս մասը կարճի ծրագրուած ու հռչակուած հայ պետութիւն:

Բրիտան.— Ի՞նչ սահմաններում էք ենթադրում այդ հայ պետութիւնը:

Ես.— Նախագահ Վիլսոնի իրաւարարութեամբ դժուած սահմանները կան: Դա մի դիժ է, որ սկսուած է Տրապիզոնից արեւմուտք Դրբոյլից, Խուրշիդի հովտի եզերքով, իջնում է հարաւ, դրկում է Երզնկան, վար իջնում Բիթլիսից հարաւ, անցնում է Հայկական Տաւրոսով եւ՝ դնում միանում է պարսկական սահմանին: Այս սահմանները շատերը համարեցին չափազանց: Մենք պարտաստ ենք սահմանների նոր ճշդում ընդունել, Rectification des Frontie'res յօդուտ թիւրքերի: Մենք պահանջուտ չենք լինի, միայն մի պայմանով, որ մեզնից չլիւրին մեր ծովափեայ սահմանները: Առանց ծովի, մենք սպրեւ չենք կարող:

Բրիտան.— Որքա՞ն մեծ է ձեր ցանկացած տարածութիւնը:

Ես.— Կրճատումներով, երեւի, մօտ հարիւր հազար քառակուսի կիլոմետր տարածութիւն, որի խոշորագոյն մասը լեռներ են եւ հազիւ 20%-ը մշակելի:

Նարատունիեան.— Մեր երկիրը բարձրաւանդակ է: Էրզրումը երկու հազար մետրի վրայ է, Վանայ Ծովը հազար վեց հարիւր: Միանգամայն լեռներով է ծածկուած Հայաստանը:

Բրիտան.— Որքա՞ն է հայերի թիւը:

Ես.— Կարող եմ ձեզ մօտաւոր ճշգութեամբ ասել.— Կովկասեան Հայաստանում կայ մէկ միլիոն երկու հարիւր 70 հազար հայ: Սրա վրայ աւելացան Թիւրքահայ գաղթականներ թուով 350 հազար եւ Աղբրէջանից հայաժողովան հասած մօտ հարիւր հազար հայեր: Այսպիսով հայերի թիւը Կովկասեան Հայաստանում կարելի է հաշուել մօտ մէկ միլիոն 6-7 հարիւր հազար:

Նարատունիեան.— Մօտ շորս հարիւր հազար եւս կայ Վրաստանում եւ մի փոքր աւելի պակաս Աղբրէջանում:

Բրիտան.— Ուրիշ ո՞ւր ունիք հոծ հայ բնակչութիւն:

Ես.— Կիլիկիայում՝ 150 հազար, Պոլսում՝ նոյնքան, Զմիւռնիայի շրջանում՝ 40 հազար: Ապա Եգիպտոս, Յունաստան եւ առհասարակ Բալկանները միասին 60-70 հազար: Նաեւ Ամերիկայ՝ մօտ 150 հազար: Եւ այս բազմութիւնից խոշոր բաժինը օրեր է համարում հայրենիք դառնալու համար:

Բրիան.— Ի՞նչպէս էք կարծում՝ կարելի կը լինի՞ կազմել հայկական պետութիւն:

Յս.— Առաջին պայմանը մեր հողերի դատարկութիւնն է թիւրքերից: Եւ այժմ, երբ, ըստ երևոյթին, Գաշնակիցները վճռել են Սեւրի դաշնագիրը ըզգալի փոփոխութեան ենթարկել յօգուտ թիւրքերի, մեզ բնաւ դժուարին չի թւում: Եւ հաւատացած ենք, որ Գաշնակիցները այդ գնով, այդ միջոցով կը պահանջեն, որ թիւրքերը դատարկեն հայ հողերը: Աւելացնեմ, որ մենք, իբրեւ Սեւրի դաշինքը ստորագրող եւ դաշնակից, նոյնպէս կը հրաւիրուինք այդ դաշնագրի վերաքննութեան պահուն: Երբ թիւրքերը թողնեն մեր երկիրը, մեր ժողովուրդը կը թափուի իր հայրենիքը, որ պէտք է բնականապէս գրաւել gendarmerie-ով, որի համար մենք բաւական թիւ կամաւորներ հաւաքելու վրայ ենք հայերից հէնց այժմէն: Ի հարկէ, պէտք է յուսալ, որ Գաշնակիցները նոյնպէս օգնութեան դան մեզ զինուորական միասիրտներով, կադրերով, եւ ֆինանսական աջակցութեամբ: Աւելացնեմ, որ պետութիւն վարելու փոքրիկ փորձ էլ ունեցանք, երբ առանց մանտաղէրի՝ մենք մեզի ձգուած մեր փոքրիկ կովկասեան Հայաստանը կառավարեցինք մեր ուժերով երեք տարի: Եւ Վերջապէս, երբ այս բոլորը տեղի ունենայ, զուցէ անկարելի չլինի սրեւէ փոքրիկ պետութիւն, ինչպէս Բելգիա, ունենալ որպէս մանդատէր: Բայց գլխաւորը մեր երկիրը թիւրքերից ազատելն է: Եւ այս է, որ սպասում ենք Յրանսթրայից եւ Գաշնակիցներից, փոխարէն այն ծառայութիւնների, որ մենք յանձն առանք: Եւ թոյլ տուէք, պ. Նախագահ, զբանցից միայն մէկը յիշատակել՝ Բաղուի մեր պաշտպանութիւնը, որի համար գերման զօր. Լիւդենզորֆ իր զբօսւմ զբօսւմ է թէ՛ հայերը եթէ չպաշտպանէին Բաղուն եւ հնար տային զերմանացիներին մի քանի ամիս առաջ նախ ստանալ, իրենք չէին պարտուի: Ահա մեր ծառայութիւնը, մեր աջակցութիւնը Գաշնակիցներին:

Բրիան.— Ուրախ եմ, որ ձեզ տեսայ եւ լսեցի մեկնելուցս առաջ: Այս բոլորը շատ հետաքրքիր է ինձ համար:

Նորատուցիկեան.— Պ. Նախագահ, հարցրիք մեր թուի մասին: Խնդրեմ, սակայն, ի նկատի առնել որ թիւրքերի թիւը Հայաստանում շատ աւելի նուազ է: Այս պատերազմի ընթացքին այդ դաւառները մի քանի անգամ ձեռքէ ձեռք անցան եւ խոպառ անմարդարնակ դարձան: Արդէն միշտ էլ Հայաստանում թիւրքերը քիչ են եղել: Հայերից յետոյ զերազուտոյ տարրը եղած է քրդութիւնը: Մի ժամանակ նոյնիսկ խօսք կար հայ-քրդական պետութեան մասին:

Բրիան.— (Ձերմտութեամբ) Օ, ո՛չ, ո՛չ, չբարդացնենք խնդիրը: Այնպէս, ինչպէս ասաց պ. Ահարոնեանը, շատ լաւ է, շատ աւելի պարզ:

Յս.— Իրաւունք ունիք: Մենք եթէ քիւրդեր ունենանք, նրանց հետ հաշտ ապրել կը կարողանանք մեր սահմաններում: Նրանք մօտ են մեզ իրենց ծագումով ու լեզուով: Ես լաւ եմ ճանաչում քրդերին:

Բրիան.— Ես գոհ եմ այս տեսակցութիւնից, շատ բան ինձ համար այժմ պարզ է:

Նորատուցիկեան.— Բայց կիլիկիան...

Յս.— Մենք նորից կը խնդրէինք կարգադրել նախ քան ձեր մեկնելը, որ Գօրթ Եօլը շղատարկուէր ձեր զօրքերից:

Նորատուցիկեան.— Արդէն շատ զօրքի պէտք չկայ: Հազիւ հազար-հազար հինգ հարիւր զինուորի պէտք լինի կարգ պահպանելու համար: Մենք շատ

ենք խնդրում ձեզ այս կարգադրութիւնն անել, որ ահագին սիրտանք կը լինի Հայութեան Համար:

Բրիան.— Բայց այդ շրջանը մտնում է մեր համաձայնութեան մէջ թուրքերի հետ:

Ես.— Այո՛, դա մտնում է նաեւ Սեզրի դաշնագրի մէջ:

Բրիան.— Ես այդ մասին կը մտածեմ Լոնդոնից վերադարձիս:

Ունկնդրութիւնը վերջացաւ ժամը 11¹/₄-ին:

Տպաւորութիւններ.— Նորատունկեանը դրսում ինձ ասաց, թէ չի հաւատում նրա հարց ու փորձի անկեղծութեանը եւ թէ այդ բոլորը որ ասաց մեզ խաբելու համար էր՝ Կիլիկիոյ ծանր տղաւորութիւնը թուլացնելու համար: Ինձ, ընդհակառակը, թւում է, որ Կիլիկիոյ սկանդալից յետոյ, Բրիան ցանկութիւն ունի մի բանով մեզ դո՛ւստացնել վերին Հայաստանում: Այլապէս նա այդ հարցերը չէր սոյս եւ կը բաւականանար ընդհանուր ֆրազներով: Ես կարծում եմ նորից, որ Յրանտիան ու Անգորան կապուած են գաղտնի դաշնագրով:

Դեկտեմբեր 16, 1921, Պարիզ

(Շարունակելի)

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՕԶԱՆ

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ)

Գրեց՝ ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԶՐՈՅՑ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ԴԱՆԱՐԱՐ
Ս. ՊԵՉՈՆԻ ՀԵՏ

Փետրուար 10, 1919

Ներկայացանք Փաշայի հետ:

Ես — Թոյլ տուէք ինձ պ. նախարար յանուն Հայաստանի Հանրապետութեան, աղջունիկ Չեզ, աղնիւ Ֆրանսիայի ներկայացուցչին, եւ ասել, որ շնորհիւ Ձեր փառաւոր ու քաջարի բանակի յաղթութեան, արդարութիւնն ու իրաւունքը աշխարհում փրկապետող դարձաւ: Հայաստանը, համայն հայ ժողովուրդը, աղքեղի փրկութեան սեղանի վրայ, Դաշնակիցներէ կողքին, զրեց բոլորն ինչ ունէր, անգամ իր գոյութիւնը: Մասնաւորապէս կովկասում, մենք մեն-մենակ բռնեցինք ուսանելի լքած ճակատը, որ, կարող եմ ասել հր-պարտութեամբ իմ ազգի համար, դարձաւ հայկական ճակատ: Յանուն Դաշնակիցներէ, յանուն Ֆրանսիայի ամբողջ 8 ամիս մենք կռուեցինք թուրքո-թաթարական-բրդական կռաւիցիայի դէմ: Չենք համարձակուում մտածել ու յուսալ թէ փոռապանծ Ֆրանսիան պիտի սքանչանայ մեր ժողովրդի անձնուիրութեամբ եւ արիւթեան գործերով, քանի որ Հանրապետական Ֆրանսիան էր, որ սքանչացրեց աշխարհը: Բայց ինչքում եմ հաւատալ, որ մենք՝ հայերս մինչեւ վերջը լիապէս կատարեցինք մեր պարտքը: Ես եկած եմ յանուն Հայաստանի Հանրապետութեան ասելու այս բոլորը եւ լսելու Դաշնակիցներէ խօսքը մեր բախտի վճռական տնօրինութեան համար:

Ս. Պիզան — Չգացուած եմ եւ ձեր աղնիւ զրացումների համար շնորհապարտ: Խնդրում եմ հաւատալ՝ Հայաստանի դասն ու ազադան միշտ խիստ մօտ է եղել Ֆրանսիայի սրտին եւ մօտ էլ կը լինի միշտ: Ֆրանսիան միշտ պարտաստ է հզօրապէս աջակցել ձեր ժողովրդի փրկութեան գործի լուսողոյն ելքի համար:

Ես — Ծնորհակալ եմ, պ. նախարար, եւ երջանիկ եմ, որ առաջին մեր դիմումը Ֆրանսիային ենք ուղղում: Մեզ մեծ ցաւ է պատճառել, որ հակառակ մեր այնքան անշահախնդիր եւ անվերապահ անձնուիրութեան աղքեղի դատին, այսօր Հայաստանը համապատերազմիկ (belligerent) չէ նկատուած եւ չէ ընդունուած Պաղատութեան կանգրէսում:

Ս. Պիզան — Ճշմարիտ է, այդ ցաւալի է, բայց նկատի առէք, որ կոնզրէսում մասնակցում են միայն կազմակերպուած պետութիւնները:

Ես — Անշուշտ. սակայն, եթէ թիւրքաց Հայաստանը տակաւին պետու-

թիւն չէ, Կովկասեան Հայաստանը, որ պատիւ ունիմ ներկայացնել, արդէն 10 ամիս է ինչ պետութիւն է, կազմակերպուած ու հաստատուն: Կարծում եմ, որ յանուն հայութեան, Հանրապետութիւնը կարող էր եւ իրաւունք ունէր ընդունուելու Խաղաղութեան Կոնգրէսում: Քանի որ իւրօ-սլալիները, արարները, չեղօ-սլովակները ընդունուած են, մեզ մերժելու պատճառը լաւ չեմ հասկանում:

Ս. Պիզոն.— Ռուսական պրոպրիմը կայ:

Ես — Կարծում եմ, սակայն, որ ռուսական պրոպրիմը ընկնում է Լեհաստանի փաստով, Ֆինլանդայի սնկախութեամբ, Բեսարաբիայի գիշումով Ռուսմանիային:

Ս. Պիզոն.— Ֆինլանդան տարբեր պարագայ է, Լեհաստանը ճանաչել են իրենք՝ ռուսները, իսկ Բեսարաբիան իրենք՝ դարձեալ ռուսները, թէեւ բոլշեւիկ, Բրեսա-Լիտովսկի դաշնազրով գիշել էին իրենց թշնամուն:

Ես — Բաւական նշանակալից անալոզիա (նմանութիւն) կայ մեր եւ Բեսարաբիայի մէջ: Ռուսները ո՛չ միայն մեզ լքեցին ու հետացան թողնելով մեզ ժառանգութիւն մի պատերազմ, որ մեր ուժերից վեր էր մենակ տանել, այլ եւ նոյն ձեր յիշատակած դաշնադրով նրանք մեր երկրի մի քանի մասերը՝ Կարս, Արդահան, Կաղզուան գիշեցին թիւրքերին:

Ս. Պիզոն.— Իրաւունք ունիք, այո՛, իրաւունք ունիք. անալոզիա կայ: Ներկայացրէք մեր զրոյցի իմաստով մի յիշատակաղբի Խաղաղութեան Կոնգրէսին եւ ես ձեզ խոստանում եմ իմ լիակատար աջակցութիւնը:

Այդ յիշատակաղբեր ես ներկայացրի Կոնգրէսին:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ TEMPS ԹԵՐԹԻ ԵՄԲԱԳՐԱՊԵՏ
HERBETTE-ի ՀԵՏ

Փետրուար 15, 1919

Ես.— Պ. խմբադրասպետ, Դուք կամեցել էիք մի տեսակցութիւն հրատարակել Ձեր թերթում մեր խնդրի մասին: Ծնորհակալ եմ եւ պատրաստ եմ առջադ ինտերվիւզը:

Յ. Herbetette.— Այդ շատ լաւ: Բայց դուք գիտէք, որ Կիլիկիան մեզ հետաքրքրում է առանձնապէս, ուստի չէք զարմանայ, եթէ ես մեր զրոյցը սկսեմ Կիլիկիայից: Ի՞նչ է ձեր կարծիքը Կիլիկիայի մասին, այսինքն՝ մինչեւ Կիլիկիա հասնո՞ւմ է ձեր ենթադրեալ սահմանը:

Ես.— Հայաստանը միշտ թոյլ է մնացել ի միջի այլոց ծովի պակասութիւնից, մանաւանդ մեծ ծովի: Ձեզ չեմ զարմացնի, եթէ ասեմ, որ մեր անցեալի եւ շատ մօտիկ անցեալի դառն փորձերից խրատուած, մենք ստիպուած ենք, այո՛, անպատճառ ելք ունենալ դէպի Միջերկրական: Եւ այս, նկատի առէք, ո՛չ թէ Կիլիկիայի բամբակի կամ այլ հարստութեան համար, այլ որովհետեւ մենք արեւմուտքի ազգերէն մէկն ենք, ընկած Ասիոյ մէջ, եւ սէտք է մեր ճամբան բաց լինի դէպի արեւմուտք: Այս պատերազմը ցոյց տուեց, որ առանց ծովի, եթէ նոյնիսկ մեր բարեկամ մեծ պետութիւնները կամենան, չպիտի կարողանան մեզ օղնութեան հասնել վտանգի ժամին, ինչպէս որ չկարողացան Դաշնակիցները, հակառակ իրենց կամքի:

Խմբագրապետը. — Կիլիկիան ստանալու ձեր ցանկութիւնը ինձ խիստ ախրեցնում է: Փրանսիան չի կարող համաձայնել Ձեզ հետ:

Նս. — Բայց ներեցէք, մենք մինչև այժմ ենթադրել ենք, թէ մեր հակառակորդը Կիլիկիայի խնդրում Սիւրբիան է, եւ ո՛չ թէ Փրանսիան: Մեզ համար խորունկ ցաւ է, որ Փրանսիան մեզ հակառակորդ նկատի:

Խմբագրապետը. — Փրանսիան դարեւ չի վեր ահագին շահեր ունի Կիլիկիայում, իսկ դուք՝ հայերդ...

Նս. — Ներեցէք, պ. խմբագրապետ, Կիլիկիան չորս դար հայ պետութիւն է ունեցել, եւ վերջին թագաւորը՝ Լեւոն VI տակաւին հանդիմանում է St. Denis-ի դերեզմանատունը այսպէս Պարիզում, ձեր թագաւորների շարքում: Կարծեմ սա բաւարար հիմ է, եթէ ուրիշ բազմաթիւ հիմունքներ չունենայինք:

Խմբագրապետը. — Դա հին բան է: Պատմական իրաւունքը հաշուի առնելու չէ: Կիլիկիան պիտի կցուի Սիւրբիայի, որ առանց Կիլիկիայի ապրել չի կարող:

Նս. — Հայաստանը նոյնպէս ազգատ, եւ շատ ազգատ երկիր է, առանց Կիլիկիայի ապրել չի կարող, մանաւանդ առանց Միջերկրականի: Հայ ժողովրդի համակրութիւնները դէպի Փրանսիան չափազանց խորն են եւ հաստատ, որպէսզի նա կարողանայ որեւէ վատ զգացումն տածել դէպի Փրանսիան: Իրապէս չափազանց արտասուելի կը լինի, եթէ Փրանսիան կամենայ մեզինց շորթել Կիլիկիան Սիւրբիային կցելու համար:

Խմբագրապետը. — Շատ ցաւում եմ ե՛ւ ես, որ Հայաստանը տակաւին չկազմակերպուած՝ իմպերիալիստական հովեր է առնում:

Նս. — Հեռու լինի մեզինց իմպերիալիզմը, որ այնքան ծիծաղելի է, երբ կցուում է այսօր հայ անուան: Ձեզ բացատրեցի այն պատճառները, որոնք մեզ հրամայողաբար թելադրում են Կիլիկիան պահանջել: Եթէ չկարողացայ Ձեզ համոզել, շատ ցաւում եմ:

Մի քանի օր յետոյ փետրուար 27-ին Temps-ը, խօսելով մեր պահանջների մասին թաղապետական կոնգրէսին ներկայացուած յօդուածի վերստուութիւնը գրել էր «L'Empire Arme'nien» (Հայկական Կայսրութիւն):

ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԿՈՆԳՐԷՍՈՒՄ

I

Փետրուար 25, 1919

Երէկ՝ փետրուար 25-ի երեկոյեան, ինձ մօտ ընթրիքի էին Westerman, Ժուրնալիստ ամերիկացի Gibbonse, Պողոս փաշա, Յովհաննէս Սան եւ Աջէմ-եան: Ընթրիքից վերջը անակնկալ կերպով ստացայ թաղապետական կոնգրէսի հրաւերը յաջորդ օրը: Ճաշից յետոյ՝ Ժամը 4-ին պէտք էր ներկայանալ Տասնի թորհրդին (Le Consul de Dix) հայկական պահանջները ներկայացնելու:

Բոլոր ներկաներին այդ սրբախօսութիւն պատճառեց: Մնում էր միայն ճշդ դել, թէ արդեօք Պողոս փաշան էլ ստացել է նման հրաւեր թէ ոչ: Հաւատալից անմիջապէս, որ նոյնպիսի հրաւեր զրկուած կը լինի Փաշայի բնակարանը: Հեռախօսով արած հարցումին, սակայն, բացասական պատասխան ստացաւ:

Անհանդիստ եղանք ստէնքս էլ, իսկ Փաշան, յուզուած էր մինչև զայ-

լոյսի եւ շտապով տուն գնաց : Քիչ յետոյ՝ մեկնեց նաև Westerman մի քանի գործնական խորհուրդներ տալուց յետոյ : Պոստացու յաջորդ առաւօտ ինձ մօտ դալ դարձեալ մի քանի ձեւական նշանակութիւն ունեցող հարցերի մասին խօսելու : Մեկնեց նաև Gibbonse :

Ես արտակարգ նիստ հրաւիրեցի պատուիրակութեան, ներկայութեամբ՝ իմ, Օհանջանեանի, Վարանդեանի, Աջէմեանի, Յովհաննէս Պանի՝ յաջորդ օրուայ իմ սեկրետերը, որ վաղուց հեռէ պատրաստած ունէի, նրանց քննութեան բովից անցնելու համար :

Մտքերի փոխանակութիւնից յետոյ որոշուեց, եթէ Փաշան մինչևե՛ վաղը չհրաւիրուի, եւ ես մենակ մնամ Կոնդրէսում, ապա ամբողջական Հայաստանի դատը պաշտպանեմ, ինքս՝ իսկ եթէ Փաշան յաջողեցնի ներկայանալ, այդ դէպքում ես պիտի ծանրանամ Կովկասեան Հայաստանի քաղաքական եւ էտնադրաֆիզիկան եւ փաստական դոյութեան իրաւունքների վրայ, իսկ Փաշան պաշտպանելու է Թիւրքաց Հայաստանի իրաւունքը եւ երկուսս միասին վրձնապէս, առանց վերապահութեան, պիտի յայտարարենք եւ պնդենք հայութեան երկու խոշոր հատուածների անդառնալի որոշման վրայ միասնալ իրար հետ եւ կազմել Միացեալ Հայաստան Սրամ դեպից ու Ղարաբաղից սկսեալ մինչև Կիլիկիա, մինչև Միջերկրականի ափերը : Միաժամանակ մասնաւորապէս Կովկասեան Հայաստանի Հանրապետութեան ճանաչումը պիտի պահանջէի, ինչպէս եւ նրա արժանի տեղը Կոնդրէսում որպէս կառույց պետութիւն (Etat bellige'rant) :

26 փետրուար

Համապատասխան մտքով թուղթ պատրաստեցի դիւշերը եւ յաջորդ առաւօտ մինչևե՛ ժամը 12-ը մեր բարեկամ Վիկդոր Բերարի սիրալիբ աջակցութեամբ : Եւ այդ իսկ ժամին իմացայ Փաշայից, որ նա, շտանալով հրաւէր, շտապել է անգլիական պատուիրակութիւն, դիմել է Սրբ Լուի Մալլէտին, նրա հետ միասին գնացել են Բալֆուրի մօտ : Բալֆուրը ապա հեռախօսով դիմել է Քրանտիական արտաքին գործոց նախարար Ս. Պիգոնին, որ նախադասն էր Սաղաղութեան Կոնդրէսի Կլեմանտոյի հիւանդութեան պատճառով, եւ Պիգոնը համաձայնել է Պօղոս փաշայի ներկայութիւնը Կոնդրէսում :

Այսպիսով, թէև առանց գրաւար պաշտօնական հրաւէրի, Պօղոս փաշային յաջողուեց ներկայանալ Կոնդրէսին ինձ հետ միասին : Ուստի, ըստ մեր կանխաւ համաձայնութեան Պօղոս փաշայի հետ .

- 1) Ես պիտի խօսէի առաջինը .
- 2) Ես պիտի ծանրանայի Հայաստանի Հանրապետութեան իրաւունքների վրայ, իսկ Փաշան Թիւրքաց Հայաստանի եւ մասնաւորապէս պէտք է ոյժ տար Կիլիկիայի ինքրին :
- 3) Երկուսը էլ մեր պահանջները պիտի վերջացնէինք վճռական յայտարարութեամբ երկու Հայաստանի միութեամբ :

ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԿՈՆԳՐԷՍՈՒՄ

II

26 փետրուար, 1919

Եւ այսպէս, այսօր ճաշից յետոյ, ժամը 4-ին, ես ու Պօղոս փաշան հանդիպեցինք իրար արտաքին գործոց նախարարութեան շէնքի մէջ :

Պօղոս փաշան շատ յուզուած էր եւ անվերջ թղթատում էր զբաժ յիշատակազրի այս կամ այն մասը՝ դանդատուելով, որ իրեն ժամանակ չեն տուել պէտք եղած ձեւով պատրաստուելու համար: Գոհ էր, սակայն, որ յաջողեցրել է Տասնի Պորհրդին ներկայանալ այսօր ինձ հետ: Վերստին մեծ յուզմունքով պատմեց ինձ, թէ Gunt— Փրանսիական արտաքին դործոց նախարարութեան ինտրիզներով, աշխատել է իրեն՝ Փաշային չթողնել այսօր:

Իմ թուղթը պատրաստ էր, եւ ես բալարովին պատրաստ էի իմ յայտարարութիւնն անելու: Վճեւել էի, ի հարկէ, կարդալ:

Փաշան հարցրեց ինձ, թէ ո՞վ պիտի առաջինը խօսի, ինքը՞, թէ ես:

Ես պատասխանեցի առանց որեւէ պատճառի, թէ լաւ կը լինէր, որ առաջինը ես խօսէի:

Զարմացած մնացի, որ Պօղոս փաշան համաձայնեց: Անկտուած, վերջինը խօսելուն նա առանձին կարեւոր նշանակութիւն է տալիս՝ նկատելով այդ իրբեւ աւելի վայել իր դիրքին ու տարիքին: Այդ շատ անգամ եմ նկատել.— Նրա խօսքն է՝ Les petit roles passent le Premier:

Թէեւ մենք հրաւիրուած էինք ժամի 4-ին, բայց արդէն 5 էր, եւ մենք դեռ սպասում էինք:

Ներսում Տասնի Պորհրդը զբաղուած էր վերսայի դաշնակից զինուորական խորհրդի մի կարեւոր գեկույցը լսելով:

Ժամը 5-ից անց, վերջապէս դուրս եկաւ Զին. Յանձնաժողովը, միաժամանակ մեզ մօր եկաւ Gunt եւ հրաւիրեց ներս:

Նախագահում էր Փրանսիական արտաքին դործոց նախարար Ս. Պիդոն, փոխանակ Կլեմանսոյի, որ տակաւին չէր սպաքինուած մի երկու շարաթ առաջ իր դէմ եղած մահափորձին ստացած վէրքերից: Ներկայ էին Ամերիկայի կողմից՝ Լանսինգ եւ Ուայտ, Անգլիայի կողմից Բալֆուր եւ Հարտինգ, Իտալիայի կողմից Սանինօ եւ Մարքիզ Ռազզի, Ճապոնիայի ներկայացուցիչները անունները չգիտեմ: Կային եւլ բազմաթիւ խորհրդականներ, ամբողջը մօտ 25-30 մարդ:

Ինձ առաջինը հրաւիրեցին խօսք առնել:

Մենք նախ ցրեցինք բոլոր անդամներին մեր մեծօրանտումի մի մի օրինակ, եւ նրա կարգը (քարտէզը) բացած, նրանք սկսեցին հետեւել:

Ես բարձրաձայն ու հանդարտ սկսեցի կարդալ իմ յիշատակագիրը Փրանսերէն: Նստած էի Պիդոնի դէմ ու դէմ մի փոքրիկ սեղանի առջեւ:

Մի փոքր հեռու Բալֆուրի եւ Լանսինգի դէմ առ դէմ նստած անգլիացի սնկան, իմ ամէն մի պարբերութիւնից յետոյ, յիշատակագիրս թարգմանում էր անգլիերէն: Վերջում, իմ ընթերցումն աւարտելուց յետոյ, նախագահ Պիդոն հարցրեց ժողովականներին, թէ՞ հարց առող կա՞յ: Ոչ:

Հետացայ սեղանից: Իմ տեղն անցաւ Պ. Նուրբօր փաշան: Նա աւելի երկարօրէն ծանրացաւ 1) Հայ ժողովրդի թուի վրայ՝ ցրելով մեր փոքրամասնութեան մասին մեր հակառակորդները արդումները եւ ցոյց տալով միաժամանակ, որ մեր զսէներն այս պատերազմում, բոնի նուազումը մեր թուի, ո՛չ արդար եւ ոչ իրաւական արդումներս կարող են լինել մեր դէմ: 2) աւելի մեծ խանդով ծանրացաւ Կիլիկիայի խնդրի վրայ՝ պնդելով այդ հայ երկրամասի անհրաժեշտութիւնը մեր սկտութեան կենսունակութեան համար:

Նոյն ձեւով Պօղոս փաշայի առածները թարգմանուեցին անգլիերէն:

Հարցեր չտրուեցին: Ժողովը սաքի ելաւ: Պատուիրակներէից ոմանք մտեցան մեզ եւ իրենց դահուսակութիւնը յայտնեցին մեր յիշատակազրի ասթիւ:

ԶՐՈՅՑ ԱՄԵՐԻԿԱՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ

26 մարտ, 1919, Պարիզ

Ես ասացի Westerman-ին.—

«Մեր վիճակի մէջ զինադադարից յի վեր ո՛չ միայն որեւէ փոփոխութիւն չկայ, այլ նոյնիսկ ընդհանուր առմամբ հայութիւնն աւելի վատթար օրեր է սպրում: Հալէպում հոտորած, Կիլիկիայում՝ ջարդի սպառնալիք, մեր երկիրն աւեր ու անապատ, մեր փախստականները տակաւին հայրենիքից դուրս, մեր կանայքն ու երեխաները հարիւր հազարներով թիւրքերի ձեռքին: Ի լրումն այս բոլոր թշուառութեան, սովի դործած աւերածը Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններում սասականում է օր աւուր:

«Եւ, սակայն, այնքա՞ն հեշտ էր այս բոլորի առաջն արնել: Ամիսներէից ի վեր ես խնդրել եմ ե՛ւ Սաղապութեան Կոնգրէսից եւ դիմել եմ Դաշնակից պետութիւնների ներկայացուցիչներին առանձին առանձին՝ ցոյց տալով հետեւեալ միջոցները.—

«1) Ծանաչել Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ այսպիսով հնար տալ պետական ձեռներէցութեամբ օգնութեան հասնելու մեր սովալլուկ ժողովրդին:

«2) Հաց եւ այլ մթերք հասցնել Հայաստան Հիւսիսային Կովկասից (հաց) եւ Եւրոպայից այլ մթերքներ:

«3) Հայ զաղթականները տեղաւորել թիւրքաց Հայաստանում՝ հնար տալով նրանց զաշտային աշխատանքները սկսելու այս դարնան՝ առաջիկայ տարուան սովը կանխելու համար:

«4) Այս նպատակով իսկոյն գրաւել թիւրքաց Հայաստանի գաւառները հայկական եւ Դաշնակից զօրքերով»:

Professor W. L. Westerman, Chief of Division of Western Asia, որ շատ համակիր է եղել մեզ եւ հօրատպէս աջակցել իւրաքանչիւր ասթիւ, ինձ հետ համաձայնում է, որ հանդէպ հայերի կատարուել է եւ կատարուում է մեծ անիրաւութիւն: Եւ աղացուցանելու համար, որ ինքը իր կողմից միշտ կատարել է պէտք եղած գիմումները՝ նա տալիս է ինձ կարգալու մի փաստաթուղթ, որով ինքը՝ Westerman, հրաւիրում է ամերիկեան ղեկիղատաների ուշադրութիւնը հայերի ծանր վիճակի վրայ եւ առաջարկում է այն միջոցները, որ ես եմ ընտրել:

«Ես կարող եմ ասել,— աւելացնում է Westerman,— որ, ինչպէս ասանում էք, գէթ իմ խիղճն արդար է»:

Ես խնդրում եմ տեսակցութիւն յաջողցնել ինձ գնդապետ House-ի կամ, եթէ հնար է, նախադահ Վիլսոնի հետ:

Westerman ինձ առաջնորդում է Roy Steward Baker-ի մօտ: Վերջինս ամերիկական Press Bureau-ի ղեկաւորն է եւ նախադահ Վիլսոնի մտերիմը, ու նրա վրայ ահազին աղղեցութիւն ունի: Baker— համաձայն է մեզ հետ եւ

խորհուրդ է տալիս խնդիրը բացատրել Միսուրը Bowman-ին, որ գնդապետ House-ի գործակիցն է :

Թէև 10 անց, բայց բոլորովին երիտասարդ, խելացի դէմքով մէկն է Միսուրը Բոման : Westerman իմ փոխարէն խօսք է ասնում եւ քարտէզի առաջ կանդնած՝ երկարօրէն բացատրում է, թէ որքա՞ն հեշտ է գրաւել բրիտանական զօրքերով Թիւրքաստան գաւառները դէք 100-150 քիլոմէտր խորութեամբ, եւ թէ ի՞նչ լաւ գործակից կարող են լինել Հայաստանի Հանրապետութեան զօրքերը՝ այդ գրաւումն իրագործելու համար :

Բառուման սկզբում սասն, քանի զնում է յափշտակում է Վեստերմանի արդումենտիայով, բայց եւ այնպէս առարկում է, որ պետութիւնների վատ քրքակցութիւնը արդեւք է դառնում այդ գրաւումին եւ որ հայերը դո՛հ են զընում այդ անիրաւ «marchandage»-ին :

Այնուամենայնիւ խորհրդակցութիւնը դալիս է հետեւեալ եզրակացութեան. — Վեստերման ու Բառուման դալիս են այն եզրակացութեան, որ այդ գրաւումը կարող է լինել միայն անդլիացիների ձեռքով, քանի որ միայն նրանք կողկասում զօրքեր ունին եւ քանի որ «ամերիկական բանակը տակաւին հրահանգ չունի Ֆրանսիայից ու Գերմանիայից դուրս այլ տեղ գնալ» :

Ուստի երկուսով յանձն են առնում յաջօրդ օրն իսկ այս մասին խօսել Լանսինգին եւ նախագահ Վիլսոնին : Ինձ խորհուրդ են տալիս յաջօրդ օրը իմ կողմից դիմել անդլիացիներին եւ յայտարարել հետեւեալը վճատակս. — որ եթէ Լոյդ Ջորջը կոնդրէսում այժմ խնդիր հանի Հայաստանի ղինուորական գրաւման մասին, նախագահ Վիլսոնը կը պաշտպանի անպատճառ : Ես արտօնութիւն ունեմ յայտարարելու այս մասին անդլիացիներին :

Չմտնամ աւելացնել, իմ հարցին թէ՛ ինչո՞ւ անդլիացիք վարանում են գրաւել Թրքաստանստանը, Վեստերման պատասխանեց .

«Վախենում են Ֆրանսացիների քրքակցութիւնից, որոնք իսկոյն հարաւից (Կիլիկիա) կը շարժուին վեր՝ հիւսիս» :

ԶՐՈՅՑ ԱՆԳԼԻԱՅԻՆՆԵՐԻ ՀԵՏ

Մարտ 27, 1919

Այսօր առաւօտ գնացի Պօլոս վաշայի մօտ, պատմեցի իմ տեսակցութիւնը ամերիկացիներին հետ եւ առաջարկեցի միասին գնալ անդլիական պատուիրակութեան մօտ՝ խնդրելու Հայկական դաւաճների ղինուորական գրաւումը :

Այս տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ ճաշից յետոյ՝ ժամը 4-ին, Hotel Astoria-ում : Մեզ ընդունեցին Սըր Լուի Մալլետ, անդլիական նախկին գեապան Կ. Պոլսում եւ այժմ արեւելեան զորքերի գլխաւոր վարիչ եւ իր օգնական Թօրնրի :

Ես ներկայացրի հարցը իր բոլոր լայնութեամբ, աւելացնելով՝ որ ամերիկացիներից համաձայնութիւն ունեմ յայտարարելու, որ եթէ Անդլիան կամենայ գրաւել իր կամ Հայ Հանրապետութեան զօրքերով Թիւրքաստանները, Լանսինգ եւ նախագահ Վիլսոն կը պաշտպանեն այս առաջարկը :

Սըր Լուի Մալլետ պատասխանեց .

— Մեր ղինուորական նախարարութիւնը դէժ է այդ գրաւման եւ նոյնիսկ

մենք մտադիր ենք, — ասաց, — քաջի մեր զօրքերը Կովկասից : Եւ առհասարակ, — աւելացրեց նա, — ես ամերիկացիների գիրքը լաւ չեմ հասկանում : Չորս կողմում խօսում են, թէ Ամերիկան է լինելու Հայաստանի հովանաւորը, իսկ նրանք ուղում են ,որ մենք դրուենք Հայաստանը : Ո՛չ, ես վճռապէս ասում եմ, մենք անկարող ենք : Խնդրեցէք ամերիկացիներին : Մենք գինուոր չունինք :

— էֆսէլանս, — ասացի ես, — եթէ դուք գինուոր չունիք, դուցէ հնարուոր կը համարէք այդ անհրաժեշտ դրուումի համար օգտագործել Հայաստանի Հանրապետութեան մինչեւ 30 հազար հասնող կանոնաւոր բանակը, որ շատ հեշտ է ոտքի հանել ու շարժել, եթէ սէջք եղած ռազմամթերքն ու կենսամթերքը ու զգեստն ունենանք :

— Այդ անկարելի է, — պատասխանեց Լուի Մալլեա, — հայ զօրքերի երեւալը կը լինի ընդհանուր ցեղային կուռի ազդանշան :

— Սակայն, մեր զօրքերը դրուած կը լինին Դաշնակից սպաների հրամանատարութեան տակ, եւ, յետոյ, դրանք սոսկական կամաւորներ չեն, այլ A-5 տարի գինուորութիւն արած, մարդուած, կարգապահ գինուորներ, — պատասխանեցի ես :

— Այդ միեւնոյն է, մենք չենք կարող, — եղաւ պատասխանը :

— Excellence, — ասացի, — բայց նկատի առէք խնդրեմ, մեր ժողովրդի կացութիւնը, որ կոտորւում է քաղցից ու հիւանդութիւններից : Այսպիսով մեր հայրենիքի վերածնութիւնը դառնում է անկարելի : Մենք չորս տարի ամէն զոհողութիւն տարանք՝ սպասելով Դաշնակիցներին, որպէս դերադոյն փրկութիւն : Դուք եկաք ահա եւ դարձեալ մենք կատորւում ենք : Ես կարծում եմ, որ մեր ժողովուրդը դժուար կը կարողանայ բացատրել Եւ այս անիրաւութիւնը ե՛ւ իմ ու Պօղոս փաշայի ներկայութեանն այսակող Կոնգրէսի կողքին :

— Շատ ցաւում եմ, բայց մեր գինուորական նախարարութիւնը վճռապէս հրաժարւում է դրուել Հայաստանը եւ խորհուրդ առլիս հայերին սպասել ու համբերել :

Մեկնեցինք ձեռնունայն ու դառնացած :

ՋՐՈՅՑ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻՆԵՐԻ ՀԵՏ

Մարտ 28, 1919

Երէկ երեկոյ ստացայ մեր արտաքին դործոց նախարար Ս. Տիգրանեանի այն հեռագիրը, որով հաղորդում է ինձ թաթարների արշաւանքի մասին թիւրք սպաների առաջնորդութեամբ Շարուր-Դարալագեալի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի, Սուրմալուի շրջաններում, եւ խնդրում է դիմել պետութիւնների աջակցութեան :

Այս հեռագիրը ձեռքիս այսօր ժամը 3-ին վեասերմանի հետ դնացի Միսսուրը Բաումանին :

Ես ասացի .

Այս նոր շարժումը թաթարական ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի նոր ակա երկ-

տասարդ թուրքերի սկսած շարժման Հալէպում, Կիլիկիայում, Եգիպտոսում :
 A-Յ տարի թիւրքո-թաթարական կռուիցիայի եւ քաղցի ու թշուառութեան
 դէմ կռուելուց յետոյ, մեր ժողովուրդն այլևս ի վիճակի չէ նոր պատերազմ
 վարելու : Քանի որ անգլիացիք չեն կամենում մեզ օգնել, պէտք է որ Ամերի-
 կան ձեռք տանի մեր օգնութեան դործը : Յուսահատական է, որ ինձ Crillon
 հիւրանոցից (Ամերիկա) ուղարկեն Astiria հիւրանոց (Անգլիա) եւ այնտե-
 ղից էլ առաջին տեղը : Մեր ժողովրդի յուսահատութիւնն ու յուսախարութիւ-
 նը անսահման է : Իմ տպաւորութիւնն այն է, որ անգլիացիք իրենց զորքերը
 Կովկասից քաշելու չեն, սրովհետեւ հեշտութեամբ չեն թողնի Բաթում-Բա-
 դու-Թիֆլիս գիծը, որ գնում է Պարսկաստան եւ Հնդկաստան, բայց եւ մեզ
 օգնելու չեն : Եթէ Ամերիկան մեզ չօգնի, մենք կորած ենք : Կրկնում եմ, Հա-
 յաստանը իբրեւ պետութիւն կամ այսօր իսկ պիտի կաղճուի ձեր օգնութեամբ
 կամ նա կորած է յաւիտեան : Քանի որ mandat-ի դործը ձգձգուում է, մնում
 է որ Ամերիկան անմիջապէս ուղարկի Կովկասեան Հայաստան պէտք եղած
 քանակութեամբ սպաներ, դրամ եւ ռազմամթերք՝ մեր բանակը կաղճակե-
 պելու համար, որ մի ուժեղ կորիզ կը լինի բոլոր տեսակի պատնոյնների առաջ :

— Որչա՞փ դրամ եւ որչա՞փ սպաներ են հարկաւոր, — հարցրեց Բաուման :
 Խնդրեցի մի քանի ժամ տալ ինձ այդ ներկայացնելու գրաւոր :

Բաուման հեռագրի պատճէնն առաւ ու գնաց Լանսինգին համապելու իմ ա-
 ռաջարկած ծրագիրն իրադործելու համար՝ խոստանալով ինձ պատասխանել
 այս երեկոյ ժամը 7-ին :

— Լանսինգն, — ասաց Բաուման, — վարանող բնաւորութիւն ունի : Եթէ
 ես չյաջողգնեմ նրա հետ, այն ժամանակ խոստանում եմ ձեզ նախադաս՝ Վիլ-
 սոնին ներկայացնել, որ դուք անձամբ նրան ներկայացնէք Ձեր դրութիւնը եւ
 Ձեր պահանջները : Որչա՞փ ցաւում եմ, որ մեր կառավարութիւնը չըմբռնեց
 դեն . Կորդանովի այստեղ ներկայութեան անհրաժեշտութիւնը :

ԶՐՈՅՑ Լ. ԲՈՒՐԺՈՒԱՅԻ ՀԵՏ

Ապրիլ 9, 1919

Այսօր, առաւօտեան ժամը 11-ին, տեսակցութիւն ունեցայ Լ. Բուրժուայի
 հետ, որ նախադասն է Ալզերի Լիգի յանձնաժողովի :

Զրոյցի նիւթն էր Հայկական Հարցի ներկայ անստոյգ վիճակը, Հայաս-
 տանի անմիթար դրութիւնը, թիւրքահայ գաղթականների խնդիրը, եւ Կով-
 կասեան Հայաստանում թաթարո-թիւրքական շարժումը, որ անշուշտ Նրի-
 տասարդ թիւրքերի դործն է : Մասնաւորապէս ես ծանրացայ այն մասին, թէ
 ի՞նչ որդեկք կայ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ճանճնալու որպէս
 belligerent եւ ընդունելու Խաղաղութեան Կոնդրէսում :

Լ. Բուրժուա. — Քանի որ դուք արդէն կանչուեցիք Խաղաղութեան Կոնդ-
 րէսին ձեր պահանջները ներկայացնելու, ես չեմ հասկանում ձեր ընդունելու-
 թեան յապաղումը : Խոստանում եմ ձեզ այդ խնդրով լրջօրէն գրադուել :

Ես. — Ձեր ուշադրութիւնն եմ հրաւիրում այս հանդամանքի վրայ, որ
 սուսները դէմ չեն երկու Հայաստանների միացումին՝ integrale Հայաս-

տանը կազմելու համար: Երբ ուսաներն անդամ չեն հակառակում, ինձ թուժ է թէ մեր հարցը այժմ է՛լ եթ արժատապէս լուծելու հնարը կայ:

Լ. Բուրժուա.— Համաձայն եմ ձեզ: Սա կարեւոր պարագայ է: Գրեցէք ինձ խնդրե՛մ ամփոփ ձեր բոլոր պահանջները, եւ ես ձեզ խոստանում եմ այս օրերս պատասխանել: Կը խօսե՛մ մեր արտաքին գործոց նախարարին:

Ես.— Սակայն, այդ խնդիրները միայն է Pishon-ի բարեացակամութիւնից կախուած չեն:

Լ. Բուրժուա.— Գրե՛մ: Կը փորձե՛մ բոլոր միջոցներին դիմել ձեզ պատասխան տալու եւ դահացնելու համար: Չդիտե՞ք արդեօք թէ պետութիւններից ո՞րն է հակառակ ձեր հարցի անմիջական լուծման եւ ձեր Կանդրես հրաւիրուելուն:

Ես.— Չգրե՛մ, եւ շատ երախտապարտ կը լինե՛մ, եթէ դուք, ս. Բուրժուա, հնար ունենաք այս հարցի վրայ փոքրիկ լոյս արտել: Ես տակաւին չկարողացայ իմանալ: Գրե՛ք, թէ Չորսի Խորհուրդը որքան նախանձախնդիր է դադանապահութեան: Աւելացնե՛մ նաեւ, որ Դաշնակիցները իրենց վերջին որոշումով միջազգային յանձնաժողով դրկել Արեւելք՝ ակզի վրայ ժողովուրդների ցանկութիւններն ու պահանջները ճշդելու, մեզ համար ծանր անակնկալ է: Այսպիսով մեր հարցի լուծումը կարող է շատ ուշանալ: Ես ձեզ պարզեցի, թէ որքա՛ն մահացու հարուած է մեր հարցի լուծումը ուշացնել: Ձեր միջամտութիւնը կարող է մեզ հզօրացէս օժանդակել:

Լ. Բուրժուա.— Համաձայն եմ, որ այդ որոշումը ne'faste է— ձախորդ է: Բայց ես յոյս ունիմ որ դա անիրագործելի է: Տարարախտարար, Խաղաղութեան Կոնգրէսը շատ դանդաղ է գործում առհասարակ: Ամէն պարագային ես ձեզ խոստանում եմ թէ լիակատար աջակցութիւնը: Գրեցէք ինձ խնդրե՛մ այսօրուայ մեր դրոյցի նիւթ եզոզ գլխաւոր կէտերը:

Լ. Բուրժուա իմ տեսած Ֆրանսացիներից ամենէն ուշադիրն է եւ ամենէն խելահասը: Արագ եւ սուր ըմբռնում ունի եւ, քիչ բառերով, առանց կեղծիքի, խօսելու շատ հաճելի ձեւ, որ արժամազբում է:

Ճաշից յետոյ, այսօր անմիջապէս ուղարկեցի իր ցանկացած թուղթը:

ԶՐՈՅՑ ՎԵՍՏԵՐՄԱՆԻ ՀԵՏ

Ապրիլ 10, 1919

Երկու օրից ի վեր Վեստերման ինձ թելադրում է Մոնտգոմըրիի միջոցով ամերիկական մանդատը Հայաստանի վրայ խնդրել հրապարակով:

Ես եւ Փաշան confidential ձեւով այդ մանդատը նախագահ Վիլսոնից խնդրելուց ի վեր, նոր քայլեր արած չենք: Մենք այն կարծիքի ենք եղել, քանի որ Ամերիկան (հասարակական կարծիք եւ կառավարութիւն) միաձայն չէ այդ մանդատն ընդունելու խնդրում, որ Մոնթոյի սկզբունքը տակաւին արդեւիք է այդ միաձայնութեան, մեր հրապարակական արտայայտութիւնն այդ մասին վաղաժամ է:

Մոնտգոմըրին պնդում էր, ասելով, որ դրանով կը յուզենք ամերիկական հասարակական կարծիքը եւ լուծումը կը փութացնենք:

Այսօր այս մասին փոքրիկ խորհրդածութիւն ունեցանք եւ, փաշան եւ Վեստերմանը: Նորից տուեց նոյն հարցը՝ անմիջապէս պաշտօնական հրատարակական յայտարարութիւն անել ձեր մանդատի վերաբերմամբ՝ ուղղուած Ամերիկային:

Վեստերմանը հաւատացնում է, որ իր առաջարկը լոկ բարեկամական խորհուրդ է իր կողմից՝ առանց պաշտօնական հանդամանքի:

Իմ ապաւորութիւնն այն է, որ Լանսինդը, կամ նոյնիսկ նախագահը անմասն չեն: Ըստ երեւոյթի, նախագահը մի այդպիսի յայտարարութեան պէտք ունի՝ իր հակառակորդներին յամառութիւնը կոտրելու այս խնդրով:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ՎԻԼՍՈՆԻ ՀԵՏ

17 ապրիլ, 1919

Ճաշից յետոյ, ժամը 5-ին, ներկայացանք եւ, փաշան, պրոֆեսոր Տէր Յակոբեան, որ թարգմանում էր:

Նախագահ Վիլսոն — Յոյս ունեմ, զո՛հ էք, որ ձեր ինդիքը լաւ է ընթանում:

Փաշան — Լաւ կը լինի այն ժամանակ, երբ ձեր շնորհիւ Ամերիկան կ'ընդունի Հայաստանի մանդատը:

Նախագահ Վիլսոն — Ես էլ եմ ցանկանում, որ Հայաստանի մանդատն Ամերիկան ընդունի: Կարող եմ վստահացնել ձեզ, որ Ամերիկայի բոլոր լաւագոյն քաղաքացիների մտածումն ու զգացումն էլ այդ է: Եւ եթէ երբեք Ամերիկան որեւէ մանդատ յանձն առնի, այդ կը լինի Հայաստանինը: Ես իմ ընկերակիցներին (Կոնգրէսի) ասել եմ յաճախ, որ Ամերիկային որեւէ մանդատ տալու դէպքում լաւագոյնը Հայաստանի մանդատն է, որովհետեւ այդ առկի հեշտ կ'ընդունուի շնորհիւ այն խորունկ համակրութեան, որ Ամերիկան տաւում է դէպի հայ ժողովուրդը: Ձեր տերրիտորիայի (հողերի) համար եւս աշխատում եմ: Յանկութիւնս է ձեր պահանջած սահմաններում Հայաստանին տերրիտորիա ապահովել: Մրցումն կայ: Ուրիշներն էլ պահանջներ ունին: Բայց ես աշխատում եմ: Այդքերի Լիզան այսուհետեւ լաւ հովանաւոր կը լինի: Մինչեւ այժմ, երբ որեւէ պետութիւն ուրիշ պետութեան դործերին միջամտում էր, դա համարում էր թշնամութիւն: Այսուհետեւ Ազգերի Լիզան միջամտելու իրաւունք կ'ունենայ, առանց որ այդ թշնամութիւն նկատուի:

Տեսակցութիւնը տեւեց քսան րոպէ:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԷՄԻԼ ԴԻԼԼՈՆԻ ՀԵՏ

Մայիս 9, 1919

Ժուրնալիստ է. Դիլլոն «Դէյլի Քրոնիկլ»-ի մէջ մի յօդուած ունէր, որով յայտարարում էր թիւրքիային վերաբերեալ պայմանները:

Ըստ Դիլլոնի՝ որչա՛նք է թիւրքիային թողնել մօտաւորապէս Սամսոն-Աղալիա դիմը միայն, որպէս պետութիւն, իսկ մնացածը Կիլիկիայից մինչեւ

Կովկաս Ամերիկայի մանդատի տակ կազմել հայ պետութիւն: Ամերիկայի մանդատի տակ է լինելու նաև Կ. Պոլիսը իր շրջակայքով:

— Այս բոլորն ինձ հաղորդել է մի վստահելի բարձրաստիճան ամերիկացի, — ասաց Դիլլոնը. — նրա կարծիքով՝ մի երկու շաբաթից ի վեր Հայաստանի խնդրի շուրջը ինտրիզներ են անում զանազան ամերիկացի Ֆինանսիստներ՝ իրենց աջակից ունենալով ամերիկացի միսիոնարներին, որոնց նպատակն է թոյլ չտալ, որ Հայաստանը իբր անկախ պետութիւն բաժանուի Թիւրքիայից, այլ աշխատել իրադործել թիւրքերի ծրագիրը, որ է Հայաստանը եւ Թիւրքիան յանձնել Ամերիկայի մանդատին: Այսպիսով թէ Ֆինանսիստները եւ թէ՛ միսիոնարները գործունէութեան լայն ասպարէզ կ'ունենան:

Բայց Դիլլոն յոյս ունի, որ Անգլիան այդ չի թոյլ տայ եւ որ Թիւրքիայի բաժանումի խնդրը անդառնալի կերպով վճռուած է:

Ոոստացաւ գրել «Դէյլի Բրոնիկլ»ի մէջ Հայաստանի արդի ծանր կացութեան մասին, ինչպէս որ մի անգամ արդէն գրեց մեր առաջին տեսակցութիւնից յետոյ, մարտ ամսին:

(Շարունակելի)

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՕՁԱՆ

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ)

Գրեց՝ ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ԴԻ ՄԱՐՏԻՆՕ-Ի ՀԵՏ

Յուլիս 17, 1919

Գնացի իմանալու, թէ որքա՞ն ճշմարիտ է իտալական զորքերը Կովկաս փոխադրելու լուրը անգլիականի փոխարէն:

Զրոյցի ընթացքում Դի Մարտինօ յայտնեց հետեւեալը.—

1) Իտալական զորքեր Կովկաս փոխադրելու մասին լուրջ ղիտաւորութիւն կար եւ այս մասին առանձնապէս պնդում էին անգլիացիք: Բայց այժմ այդ որոշումը յետ է վերցուած: Իտալացիք Կովկաս գնալու չեն:

2) Թուրքահայ գաղթականների մասին ասաց, թէ կոնֆերանսը հրաման արձակեց Հայ գաղթականները տանիլ, վերահաստատել իրենց տեղերը:

3) Ամերիկացի գնդապետ Հասկել Նշանակուած է Հայաստանի Haut Commissaire — պարենաւորման եւ քաղաքական լիազօրութիւններով Conference-ի կողմից:

Իմ հարցին, թէ՛ Հայաստան ասելով պէ՞տք է հասկանալ արդեօք միայն Թիւրքաց Հայաստանը, թէ նաեւ Կովկասեանը, Դի Մարտինօն պատասխանեց.

— Հայաստան ասելով հասկանում ենք ամբողջական Հայաստանը, Կովկասեան եւ Թիւրքական:

Տուն դառնալով՝ երկտող ստացայ Վարանդեանից, Լոնդոնից, որով նա հաղորդում էր, թէ անգլիական զինուորական նախարար Չըրչիլ Համայնքների Տան մէջ յայտարարել է, թէ անգլիական զորքերը Կովկասից քաշուելու են միայն աշնանը եւ թէ այնուհետեւ Սեւ ծովեան ափերում (երեւի Բաթումի շրջանում) կը մնայ 10,000 անգլիական կամաւորական բանակ:

Նոյնը օրը Temps եւ միւս թերթերը հաղորդեցին նաեւ, որ Conference-ը հրաման է արձակել վրացական կառավարութեան արգելքներ չհանել Հայաստան անցնող պաշարեղէնի տրանզիտի դէմ:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԼԷՈՆ ԲՈՒՐԺՈՒԱՅԻ ՀԵՏ

Սեպտեմբեր 30, 1919

Այսօր առաւօտեան, ժամը 11-ին, տեսակցութիւն ունեցայ Լ. Բուրժուայի հետ իր բնակարանում Rue Palatine No. 3:

Զրոյցի նիւթը Հայաստանի եւ Հայ Ժողովրդի արդի կացութիւնն էր :

Կարգացի նրան խափանեանի սեպտ. 10-ի հեռագիրը, մեր պարլամենտի կոչը եւ Ստ. Մամիկոնեանի նամակը՝ խնդրելով աջակցել ինձ անմիջական օգնութիւն ձեռք բերելու Conference-ից եւ ազդել այդ մբտով Կլեմանսոյի վրայ, որ, ըստ երեւոյթին, խոյս է տալիս Հայ Պատուիրակութեան հետ տեսակցութիւն ունենալ ներկայ փափուկ հանգամանքներում :

— Տարաբախտաբար, — ասաց Լ. Բուրժուան, — Ֆրանսիան մենակ անզոր է, հակառակ մեր մեծ համակրութեան. Congress-ը իր ամբողջութեամբ պէտք է որոշումներ անի ձեզ համար: Ցաւալի է, որ աշխարհի քաղաքականութիւնը այժմ վարած է Անգլիան, իսկ Ամերիկեան Միցաեալ Նահանգները նրան աջակցում են: Վիլսոնը ինքնազուլուս վճիռներ է արձակում մեն մենակ եւ հեռագրական կարգադրութիւններ անում: Ֆրանսիան անզոր է: Բայց եւ այնպէս, ձեր դրութիւնը անմիջական դարման է պահանջում: Ամերիկեան մաստան ինձ համար կասկածելի է թւում: Անմիջական միջոցների բեզումէն (ամփոփումը) ունի՞ք:

Ես տուի պատրաստ բեզումէն, ուր պահանջում էր. —

- 1) Ազատ տրանզիտ.
- 2) Մեր զօրքի վերակազմութիւն զէնքով ու ռազմամթերքով.
- 3) Պարենաւորում.
- 4) Դաշնակիցների միջամտութիւն ընդդէմ Մուստաֆա-Քեմալի.
- 5) Մեր անկախութեան ճանաչում:

— Կ'ուզէի, որ գէթ մեր այսօրուայ զրոյցը գործնական արդիւնք տար ձեր ազդու միջամտութեամբ, — ասացի:

— Մի քանի օրից նորից հանդիպեցէք ինձ:

Բաժնուեցինք:

Լ. Բուրժուայի տրտունջը Ամերիկայից եւ Անգլիայից տարբեր ձեւով լսում է ե՛ւ Իտալիայում: Տիտոնին իր վերջին ճառում ակնարկում է այդ ասելով հետեւեալը Ֆիումէի առթիւ.

«Մենք դիպլոմատիական պարտութիւն ենք կրել Conference-ում, եւ ո՛չ միայն մենք, այլ մեզ հետ նաեւ Ֆրանսիան»:

Ֆրանսիայի պարտութիւնը կայանում է նրանում, որ նա, հակառակ իր բոլոր ճիգերին, չկարողացաւ Թիւրքիայի համեմատական ամբողջութիւնը փրկել: Յայտնի է, որ այդ նպատակով Ֆրանսական կառավարութիւնը Պարիզ բերել տուեց Թիւրք պատուիրակութիւնը Ֆէրիտ փաշայի նախագահութեամբ, որ, սակայն, ձախողեց, շնորհիւ Անգլիայի ու Ամերիկայի: Ֆէրիտ փաշային յանուն Conference-ի տրուած Կլեմանսոյի պատասխանը խմբագրել է Բալֆուր: Եւ հետագայում Temps-ը դիպլոմատիական աշխարհին անվայել ոճով երեւան հանեց ասելով՝ թէ «այդ փաստաթղթի թարգմանուած լինելը ակնյայտ է»:

ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ

Հոկտեմբեր, 20, 1919, Լոնդոն

Այս հոկտեմբեր 12-ին հեռագիր ստացայ մեր Լոնդոնի ժամանակաւոր գործակալ անգլիացի Ա. Միւրէիից, թէ արտաքին գործոց նախարար Լորդ

Կրթչրնի կարգադրութեամբ ինձ ընդունելու է նախարարի օղնական Սըր ձօն Տիւլի:

Հոկտեմբեր 13-ին մեկնեցի Լոնդոն եւ 14-ին տեսակցեցի Սըր ձօն Տիւլիի հետ:

Տեսակցութիւնը տեւեց մի ժամ ու քառորդ, որի ընթացքում ես ներկայացրի նրան մեր երկրի ու ժողովրդի ճշգրիտ վիճակը եւ դարման խնդրեցի անգլիական կառավարութիւնից:

Տպաւորութիւնս այնպէս էր, որ, անգլիական կառավարութիւնը մեր հանդէպ իր սովորական ըրգերվից (վերապահութիւն) դուրս գալու վրայ է:

Իմ դրած խնդիրներն էին.—

- 1) Տրանզիտի հարցը.
- 2) Գաղթականների վերադարձը.
- 3) Մեր երկրի պարենաւորումը.
- 4) Մեր սահմանների ճշդումը մեր հարեւանների հետ.
- 5) Մեր զօրքի նպաստաւորումը ռազմամթերքով ու զգեստով.
- 6) Մեր պետութեան ճանաչումը, որպէս միակ դարման մեր պետական տնտեսութիւնը վերականգնելուն փոխառութեան միջոցով:

Յետոյ, դրաւոր պատասխան ստացայ թէ՛

- 1) Տրանզիտի խնդիրը կարգադրուած է անգլիական ներկայացուցչի ջանքերով հայ եւ վրացի կառավարութիւնների մէջ.
- 2) Սահմանների ճշդումը կը կատարի Conference-ը Հասկելի առաջադրութեամբ եւ 3) Մեր երկրի պարենաւորման համար Լորդ Կըրոլըն դիմել է Համազումարի Միջ-դաշնակից Կոնկրէսին:

Սըր ձ. Տիւլիից յետոյ, ես տեսնուեցի Լոյդ Ջորջի առաջին քարտուղար Ֆրիլիպպ Քըռի հետ: Ես նրան ներկայացրի հետեւեալ խնդիրները.—

- 1) Մեր զօրքի վերակազմութիւնը.
- 2) Մեր գաղթականների վերադարձը.
- 3) Մեր սահմանների որոշումը եւ
- 4) Մեր պետութեան ճանաչումը:

Ֆրիլիպպ Քըռ խոստացաւ այս բոլորը ներկայացնել Լ. Ջորջին ու խնդրեց միաժամանակ իսկոյն իրեն հաղորդել, թէ ի՞նչ ծախք կը պահանջի 50 հազարանոց հայկական մի բանակ:

Ես խոստացայ մեր զինուորական խորհրդականների հետ կազմել եւ ղրկել նրան այդ հաշիւը:

Ապա նա յանկարծ աւելացրեց, թէ՛ «եթէ դուք կամենում էք խորհրդականներ, զրեցէք ե՛ւ այդ»:

Վերջին առաջարկն ինձ համար անսպասելի էր եւ ապացուցում է, որ Անգլիան, ինչպէս վերեւում ասացի, մեր հանդէպ իր ըրգերվից դուրս գալու նշաններ է ցոյց տալիս:

Իմ հասնելուց 3-4 օր յետոյ, հեռագիր ստացայ Օհանջանեանից, թէ Պօղոս փաշան նոյնպէս գալու է Լոնդոն: Այս ինձ համար անսպասելի էր, քանի որ մեկնելիս, հրատեչտի ժամին, նա ինձ ոչինչ չասաց այդ մասին:

Պարզ էր, որ իմ մեկնումը, Լոնդոն նրան թելադրել էր նոյն բանն անել: Անախորժ եւ մեր դատի համար այսքա՞ն կորստաբեր մրցակցութեան զգացումը, հակառակ իմ բոլոր ջանքերի, չի թողնում Փաշան:

Ես, իմանալով նրա գալու մասին, վճռեցի ընդհատել իմ տեսակցութիւնները եւ սպասել, մինչեւ որ նա հասնի՝ միասին ու միաբան քայլեր անելու համար:

Տարաբախտաբար, Պօղոս փաշան հասաւ եւ, առանց ինձ ասելու, տեսակցութիւն խնդրեց Կըրզընից եւ դնաց մենակ:

Կըրզըն ասել է հետեւեալները.—

1) Ամերիկան Հայաստանի մանտադն ընդունելու չէ.
2) Թիւրքական եւ հայկական խնդիրները կը քննուին ի մօտոյ, հաւանաբար Լոնդոնում.

3) Քանի որ Ամերիկեան մանտա չկայ, անհնարին է Մեծ Հայաստան Կիլիկիայով, որը պիտի մնայ Ֆրանսիային.

4) Մեր դրութիւնը ծանրանում է նրանով, որ Մուստաֆա Քէմալը 100 հազար զօրք ունի, եւ որեւէ պետութիւն յանձն չի առնի նրան այդ տեղից զէնքի ուժով հեռացնելու պարտքը: Հարկ կը լինի գործել դիպլոմատիական ցամաքով.

5) Յաւ է յայտնել, որ զինադադարի պայմանները լաւ չսահմանեցին Հայաստանի դրաւումը սկզբից.

6) Գրեթէ վճռապէս յայտնուել է, որ քրդական պետութիւն պիտի կազմուի Միջագետքի ափում եւ շատ զոհ է կղել, որ մենք թուղթ ենք ստորագրել քիւրդերի ներկայացուցիչ Շէրիֆ փաշայի հետ, բայց նա ասել է թէ ես չեմ հաւատում ու չեմ վստահում.

7) Ասել է, որ հայերդ պիտի բաւականանաք Կովկասեան Հայաստանի եւ Թիւրքաց Հայաստանի երեք վիլայէթների միացումով.

8) Որ ո՛չ Անդլիան, ոչ Ֆրանսիան ու Իտալիան չեն կարող ընդունել Հայաստանի մանտադը: Ինչ վերաբերում է փոքր պետութիւններին, ինչպէս Հոլանտիա, Շուէյցարիա, Կանադա եւ այլն, նրանք չեն կարող, որովհետեւ Հայաստանում կարգ պահելու համար պէտք է 150 հազարնոց բանակ.

9) Տոյց է տուել ապշեցուցիչ անծանօթութիւն մեր ժողովրդի մասին՝ յայտարարելով, թէ Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններում հայերի թիւը ընդամէնը 400 հազար է: Փաշան հերքել է: Մեզ խորհուրդ տուին շուտով դառնալ Լոնդոն:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԶԱՅԿՈՎՍԿՈՒ ՀԵՏ

Դեկտ. 6, 1919

Չայկովսկին իր մօտ ժողովի էր հրաւիրել Ռուսաստանի այն ազգերի ներկայացուցիչներին, որոնք «ձգտում են վերստին միանալ Ռուսիային»:

Հրաւիրել էր ե՛ւ մեզ:

Ես ու Համօն դնացինք մասնաւոր զրոյցով պարզելու թէ ինչու՝ մենք՝ հակառակ մեր բոլոր համակրութեան դէպի ուսաները, անկարող ենք յիշեալ ժողովներին մասնակցել:

Ես ասացի, որ, անկասկած պ. Չայկովսկին եւ ընկերները՝ հաւատում են մեր զգացումներին դէպի Ռուսիան, որի արագ վերածնութիւնն ու վերակազմութիւնը լայն, աղաւաղական հիմունքներով, մեր ամենաբուռն իղձն է,

քանի որ անկախ Հայաստանը թուրանական ծովի մէջ միայն եւ միայն Ռուսաստանն ունի որպէս յենարան: Բայց եւ ստիպուած ենք չմասնակցել «ռուսներին միանալ ցանկացող ազգերի ժողովներին, քանի որ մենք այսուհետեւ անկարող ենք Ռուսաստանին միանալ այն պարզ պատճառով, որ մենք արդէն իսկ միացած ենք Թիւրքաց Հայաստանին, եւ այդ հիմունքով է, որ պաշտպանել ենք ու պաշտպանում ենք մեր դատը Conference-ի առաջ: Ամբողջ գրեթէ մի տարի մեզ Թիւրքաց Հայաստանին միացած յայտարարելուց յետոյ, այժմ դալ ե՛ւ մենակ մասնակցել այդպիսի ժողովի, դա կը լինէր համազօր վերջին պահու մեր հայրենիքի խոշոր մասից՝ Թիւրքաց Հայաստանից հրաժարուելուն, ինչ որ դուք պ. Չայկովսկիի մեղնից չէք պահանջի, եւ մենք էլ յանձն առնել չենք կարող: Մենք այսուհետեւ կարող ենք եւ պէտք է դաշնակից լինենք Ռուսաստանին, բայց ոչ թէ միանանք նրան»:

Չայկովսկին պատասխանեց թէ մենք իրաւունք ունինք:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿ ՌԻԱՅՏԻ ՀԵՏ

Դեկտ. 8, 1919

Այսօր ճաշից յետոյ, ժամը 3-ին, Պօղոս փաշան եւ ես՝ գնացինք տեսակցութեան ամերիկական երկրորդ պատուիրակ Ուայտի հետ:

Մեր զրոյցի նիւթն էր իմանալ, թէ ի՞նչ պիտի անենք այն դէպքում, եթէ պետութիւնները, առանց սպասելու Ամերիկայի պատասխանին, ձեռք առնեն ու վճռեն Արեւելեան ու մասնաւորապէս Հայոց Հարցը:

Զրոյցի ընթացքում Ուայտ յայտնեց հետեւեալները.

1) Անկարելի չէ, որ պետութիւնները դիտմամբ չկամենան սպասել եւ վճռեն Հայոց եւ Թիւրքիայի խնդիրները, մասնաւորապէս Ֆրանսիան, որ այդ միջոցով յոյս ունի պահել Կիլիկիան: «Դուք գիտէք անշուշտ, ասաց Ուայտ, — որ Կիլիկիան մենք ենք պահանջել»:

2) «Խորհուրդ չէի տայ ձեզ Ամերիկայի մերժումը բացարձակ նկատել եւ նոր քայլեր անել՝ ըստ այս համոզումի: Ամերիկան կարող է անակնկալ ձեւով հաստատել դաշնագիրը: Թէեւ, — աւելացրեց Ուայտ, — ես յոյս չունեմ, թէ նա կ'ընդունի մանտաղը Հայաստանի: Իսկ ուրիշ օգնութեան եղանակ ես տակալին չեմ տեսնում»: Իմ խօսքին, թէ օրինակ Պարսկաստանի եւ Անգլիայի համաձայնութիւնը, հնար չէ՞ այդպիսի մի համաձայնութեամբ մեզ օգնել, նա աւելացրեց. «Այդ անհնարին չէ, բայց դրա համար դարձեալ մեր հասարակական կարծիքի պատրաստութիւն է պէտք»:

3) Դաշնագիրը կարող է հաստատել վերապահումներով, ինչպէս այդ գրում է Temps-ը եւ դա լաւագոյն ձեւն է:

4) «Ես յոյս ունեմ Ամերիկա հասնելով՝ պարզել շատ բան, եւ կարծում եմ, որ այնտեղ ձեզ աւելի օգտակար կը լինեմ, քան այստեղ: Յամենայն դէպս դուք յուսահատուելու չէք»:

5) «Մեր պատուիրակութեան մեկնելով, — ասաց, — դուք յարաբերութիւն կը պահպանէք մեր դեսպանի հետ, որին մենք կը խօսինք այդ մասին»: Յաջորդ օրը ամերիկեան ամբողջ պատուիրակութիւնը մեկնեց Պարիզից:

ԿԼԵՄԱՆՍՕՆ ԼՈՆԴՈՆՈՒՄ

Դեկտեմբեր 10, 1919

Այսօր, իմանալով որ Կլեմանսոն Բերթրոյի հետ Լ. Ջորջի հրաւերով մեկնում է Լոնդոն, ուր պիտի քննուի ի միջի այլոց ե՛ւ թիւրքական պրոբլեմը, հեռախօսով խնդրեցի Պօղոս փաշային, որ մենք երկսով անմիջապէս մեկնենք Լոնդոն:

Ես աւելացրի, որ նոյնիսկ այն դէպքում, եթէ մեր ճամբորդութիւնը անհետեւանք մնայ, դարձեալ մեզ վրայ պատասխանատուութիւն կայ անպատճառ այս պահուն Լոնդոն գտնուիլ:

Պօղոս փաշան առարկեց, թէ անօգուտ է այդ ճամբորդութիւնը՝

1) Որովհետեւ Կլեմանսոն կը լինի Լոնդոնում հինգշաբթի եւ յետոյ կը դայ շաբթ. այդքան կարճ ժամանակում անհնարին է Արեւելեան կնճիռը քննել:

2) Որչափ ինքը գիտէ, Արեւելեան Հարցի Համար չէ, որ Կլեմանսոն գնում է, այլ Ֆինանսական եւ մէկ էլ Գերմանիայի Համար:

Փորձեցի համոզել, որ սխալւում է: Ի զուր: Անգամ, երբ յայտարարեցի, թէ ես գնում եմ:

Իմ որոշումը գնալու՝ նրան շատ դժկամակեց: Տոմսակն առայ, եւ չորեքշաբթի երեկոյ գնացի Պօղոս փաշային մնաք բարեւի, որ հինգշաբթի առաւօտ մեկնեմ:

Նա նորից սկսեց ինձ համոզել, թէ ես սխալ եմ գործում գնալով, թէ այդ ճամբորդութիւնից ոչինչ չի դուրս դայ, թէ Կլեմանսոն շուտով պիտի յետ դայ, թէ Կլեմանսոյին շատ մօտիկ մի մարդ իրեն այդպէս է ասել: Եւ երբ ես առարկեցի դարձեալ, նա մէջ տեղ նետեց մի արդումենտ, որ ինձ ճնշեց: Նա ասաց.—

«Ձեր ճամբորդութիւնը Լոնդոն ոչ միայն օգտակար չի լինի, այլ եւ վնաս կը բերի, քանի որ Կլեմանսոն, որ, առանց այն էլ, մեզ հետ լաւ չէ, պիտի նկատի որպէս մի անբարեացակամ ակտ՝ գնալ նրա քթի տակ տեսակցութեան անգլիացոց հետ: Աւելի լաւ է չգնաք»:

Ես զիջեցի վերջին արգումենտին, տոմսակը յետ տալ տուի:

Երբ Կլեմանսոն 4 օր յետոյ վերադարձաւ, Հասկցայ, որ մեծ սխալ էր չգնալը իմ կողմից, եւ ես պէտք չէ լսէի Փաշային, որ ինքը կնոջ պատճառով անկարող էր տեղից շարժուել, ինձ էլ դիտմամբ խափանեց գնալ:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ Ա. ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ PHILLIPPE KERR-Ի ՀԵՏ

Ես Հարցրի Կիլիկիայի մասին:

Ֆիլիպ Քըռ.— Կիլիկիայի ինդիբը մեր եւ Ֆրանսացոց միջեւ վերջացած է վերջնականապէս: Կիլիկիան թողնուած է Ֆրանսային: Եւ մենք չէինք կարող ուրիշ կերպ վարուել, որովհետեւ Ամերիկեան մանդան Հայաստանի վրայ այլեւս անյոյս է: Այստեղ ես մի շարք ամերիկացիներ եմ տեսել, որոնք բոլորը միաբերան վկայում են, որ միանգամայն յոգնած են Եւրոպայի այս անախտ միջամտութիւններից եւ կ'ուզէին վերջ տալ այդ դրութեան:

Ես.— Մենք ստիպուած ենք այսպիսով անել *bonne mine et mauvais jeu*: Իսկապէս էլ դո՛ւր ենք: Եթէ Կիլիկիան մեզ չպիտի հասնի, դո՛նէ թիւրքերին չմնայ, այլ Ֆրանսիային: Այս նոր պայմաններում, սակայն, կ'ուզէինք գէթ ա) Ֆրանսիային թողուած դերիտօրիային սահմանակից լինել:

բ) Հայ ազգաբնակչութեան ազգային շահերը ապահովուած տեսնել մի աւելի մտով, որ համապատասխան լինէր Ֆրանսիայի՝ մեզ արած խոստումներին այս մասին:

գ) Քանի որ մենք այսպէս հեռանում ենք Միջերկրական ծովից, Ֆրանսիան բարի գտնուէր մեզ երկաթուղային ելք տալու դէպի Միջերկրական ծովը:

Ֆիլիպ Գըռ.— Այս բոլորի մասին համաձայնութեան գալու է Ֆրանսայի հետ:

Ես.— Այո՛, բայց ձեր աջակցութիւնը մեր ճիգերին արդիւնք կը տայ եւ կ'ապահովէ: Յետոյ, Կիլիկիայից դուրս մնացած մեր վեց վիլայէթները անշուշտ մեզ պիտի պատկանին եւ պիտի կցուին Հայաստանին, այնպէս չէ՞:

Ֆիլիպ Գըռ.— Ձեմ կարող ասել, բայց Հայաստանի երկու հատուածները պիտի միանան: Այս մասին կարող էք հանդիստ լինել:

Ես.— Ծնորհակալ եմ: Բայց մենք անհանդիստ ենք մեր շրջապատից, — մի կողմից Մուստաֆա Քէմալից, միւս կողմից՝ Ադրբէյջանից, իսկ հիւսիսից՝ բուլղարիկեան մօտեցող քառսը: Իրերի այս կացութեան մէջ արդեօք Անգլիայի շահերը չե՞ն պահանջում ռազմամթերքով եւ նիւթական միջոցներով կառմակերպել մեր բանակը:

Ֆիլիպ Գըռ.— Այս մասին անպատճառ խօսեցէք ղինուորական նախարար Չըրչիլին եւ սլարդեցէք մեր Ասիական տիրապետութիւններին սպառնացող վտանգը: Առայժմ շատ կը խնդրէի ինձ պատասխանել: Ի՞նչ թելադրութիւն դուք կարող էիք մեզ անել այն պարագային, եթէ Մուստաֆա Քէմալ չկամենայ դատարկել թիւրքահայ նահանգները ձեզ յանձնելու համար: Նկատի առէք, որ ճնշում, ղինուորական կամ քաղաքական, չենք կարող գործադրել ոչ Պոլսում, որովհետեւ նա արդէն մեր ձեռքին է, եւ ոչ էլ Թիւրքիայի այն մասում, ուր Դաշնակիցները տիրել են:

Ես.— Նախ քան ձեր հարցին պատասխանելը պարզենք թէ՛ ի՞նչ ուժ է ներկայացնում Մուստաֆա Քէմալը: Չգիտեմ՝ ի՞նչ է ձեր կարծիքը, բայց մեր ղինուորական կայանի տեղեկութեան նայելով՝ Մուստաֆա Քէմալի շարժման մէջ «bluff»-ը մեծ բաժին ունի: Նրա զօրքի թիւը 10-12,000-ից չի անցնում, այն էլ վատ հաւաքուած ու վատ պատրաստուած: Մէկ երկու հազար էլ քրտական հեծելազօրք կարող է լինել: Յամենայն դէպս 15,000-ից աւելի չի լինի մեր շրջաններում, նոյնքան էլ՝ յոյների դէմ: Այդպէս էր վրկայում նաեւ Ամերիկական ղինուորական միսիսիայի պետ զօրավար Հարբօրը: Արգարեւ, եթէ Մուստաֆա Քէմալի ոյժը մեծ լինէր, նա հանդիստ չէր նստի մինչեւ այժմ: Բայց եւ այնպէս, 15,000-ը նոյնպէս ուժ է: Դուք հարցնում էք, թէ ի՞նչպէս կարելի է այդ ուժը հեռացնել: Արգարն այն կը լինէր, որ ես ասէի թէ Դաշնակիցները պարտակաճ են մեզ օգնել իրենց զօրքով դուրս քշելու թիւրքերը մեր հայրենիքից, քանի որ հայերը ձեզ համար 4 տարի անձնուիրաբար կռուեցին: Բայց ես գիտեմ, որ ոչ դուք ձեր սկովտիա-

ՍՍՐՏԱՐԱՊՍՏԻՑ ՄԻՆՁԵՒ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՕՁԱՆ

ցիներին կ'ուղարկէք Հայաստան, ոչ Ֆրանսիան իր բրիտոններին եւ ոչ էլ Իտալիան իր լօմբարդացիներին: Հետեւաբար, ձեզ կ'ասեմ. եթէ դուք կը զսպէք մեր թիկունքում Ադրբէյջանը եւ մեզ նիւթապէս հնար կը տաք մեր բանակը վերակազմելու, կարող եմ ձեզ վստահացնել, որ Մուստաֆա Քէմալը մեր սահմաններից դուրս անել մենք կարող ենք:

Հարց.— Ո՞րչափ զօրք դուք կարող էք ոտքի հանել:

Պատասխան.— Ոչ աւելի քան 40,000: Ահա այս 40 հազարի համար է, որ եկած եմ խնդրելու Անգլիայի աջակցութիւնը:

— Պօսեցէք Ձերչիլին, — ասաց Ֆիլիպ Քրո.— Ես եւս իմ կողմից կը խօսեմ Լոյդ Ջորջին: Երեք օրից Լոյդ Ջորջ, Քրըզըն, ես եւ ուրիշներ գնում ենք Փարիզ՝ թրքական եւ ձեր գործով զբաղուելու: Եկէք ե՛ւ դուք անպատճառ: Առ այժմ տուէք ինձ ձեր Փարիզի հասցէն:

ՆԱԽԱՃԱՇ ՖԻՑ ՄՈՐԻՍԻ ԵՒ ԳՆԴ. ՄԱԼՈՅԻ ՀԵՏ (Պարլամենտի անդամ)

Լոնդոն, 6 յունուար, 1920

Ճից Մորիսը բրիտանական Պոլսի դեսպանատան նախկին թարգմանն է, լաւ գիտէ Արեւելըը, հայերին եւ Հայկական Հարցը: Ճանաչում է մասնաւորապէս Վարդգէսին, Փաստրմաճեանին եւ Ջօհրապին: Իրլանդացի է, սրամիտ հետեւող եւ ըմբոստ է կառավարութեան դէմ, չի հաւատում թէ Անգլիական կառավարութիւնից որեւէ բարիք դուրս կը գայ: Իր զրոյցը չափազանց հետաքրքիր է, բայց առանց գործնական արժէքի, որպէս հաճելի ժամանց:

Գնդապետ Մալլօ հետաքրքրուած է բուլշեւիկներով: Ինք բուլշեւիկ չէ, բայց նրանց յաջողութիւնները ծափահարող է: Նրա կարծիքով՝ Դենիկինի պարտութիւնից յետոյ, պետութիւնները ստիպուած պիտի լինին 3 ամիս չանցած յարաբերութեան մէջ մտնել Սովիէտների հետ եւ, հաւանաբար, խաղաղութիւն կնքել: Միաժամանակ, ասում է նա, կը ճանաչուին Ռուսաստանից ծագում առած մանր պետութիւնները:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԳՆԴԱՊԵՏ ԳՐԻԲԸՆԻ ՀԵՏ

Լոնդոն, 7 յունուար

Գնդապետ Գրիբընը արտաքին գործոց նախարարութեան զինուորական կարեւոր խորհրդականն է: Եւ նրան են ենթարկուած Արեւելքի քաղաքական կազմակերպութիւնների գործերը:

Աս երկրորդ տեսակցութիւնն է նրա հետ: Առաջինը երկու օր առաջ էր, ուր զրոյցի նիւթն էր մեր զօրքի վերակազմութիւնը: Նա էլ այդ գտնում էր անյետաձգելի եւ անհրաժեշտ՝ խոստանալով իր լիակատար աջակցութիւնը:

Այս երկրորդ տեսակցութիւնը առաջինի շարունակութիւնն էր: Գնդապետի կարծիքով՝ Մուստաֆա Քէմալ 15,000-ից շատ աւելի պակաս զօրք ունի: Գլխաւորը մեր բանակի վերակազմութիւնն է, որի մասին նա պատրաստում է զեկոյց արտաքին եւ զինուորական նախարարութիւնների համար: Այս առթիւ նա կ'ուղէր լրիւ տեղեկութիւններ մեզնից:

Հարց.— Այս պայմանների մէջ Մուստաֆա Քէմալ կարո՞ղ է անցնել Հայաստան:

Պատասխան.— Հաւանօրէն ոչ: Մեր լեռները, մեր դժուարին ճամբաները ձմրանը զինուորական շարժումները դարձնում են համարեա անհնարին:

Գնդ. Գրիբըն.— Այդ լաւ է: Հետեւապէս, մենք մեր առջեւ ունինք 3 ամիս հայկական զօրքի վերակազմութեան համար: Կարո՞ղ էք ասել որչա՞փ զօրք ձերոնք կը հանեն:

Ես.— Եթէ լայն օգնութիւն լինի, կարծում եմ՝ 40 հազար:

Գրիբըն.— Կարո՞ղ էք կերակրել այդ զօրքերը, որովհետեւ մենք կ'ուզէինք զբաղուել զինուորական եւ հագուստների հարցերով միայն:

Ես.— Եթէ Ամերիկան այսպէս շարունակի իր օժանդակութիւնը, կը յուսամ որ պիտի կարողանանք:

Գրիբըն.— Կարո՞ղ էք ասել, թէ որքան ժամանակ կարող էք ձեր զօրքը գէնքի տակ պահել: Ես ստուգապէս գիտեմ, որ յունական զօրքերը խստօրէն տրտնջում են այս յարատեւող կռիւներից:

Ես.— Յոյների եւ մեր քաղաքական դրութեան մէջ մեծ տարբերութիւն կայ: Նրանք ճշնում են մեծացնել արդէն գոյութիւն ունեցող իրենց պետութիւնը, մինչդեռ մեր ժողովուրդը աշխատում է ազատուել թրքական լուծից եւ իր գոյութիւնը պահպանել: Հոգեբանական այս դրութիւնը ընդունակ է մեր զօրքերին մղել թիւրքերի դէմ պայքարի, մինչեւ որ իսպառ ազատուենք թիւրքական վտանգից...

Գրիբըն.— Իրաւ է այդ, հասկանում եմ: Որչա՞փ շոգեմեքենայ եւ վագոններ ունիք:

Պատասխան.— Մեր ունեցածները քիչ են: Երկութաղային գծերը մեծ մասով գրաւեցին Վրաստանն եւ Ադրբէյջանը: Դուք կարող էք նրանցից առնել մեր բաժինը:

Մի քանի այսպիսի գործնական հարցեր տուեց Գրիբընը, որոնց ես պատասխանեցի: Նրան տուի զինուորական դրութեան մասին մի աշխատութիւն, որը պատրաստել է զօր. կորզանովը:

Նոյն օրը, որովհետեւ արտաքին գործոց նախարարը քաղաքում չէր, ես տեսնուեցի Sir John Dilly-ի հետ: Նրան տեղեկացրի Քըրզընին տալու համար մի նօթ Ղարաբաղի մասին, որով պաշտպանելով մեր իրաւունքը պատմական եւ այլ տեսակէտից, ցուցահանում էի այն մեծ վտանգը, որ սպառնում է Հայաստանին՝ Ղարաբաղի Լեռնաստանի գրաւումով թաթարներից:

Բ) Ներկայացրի նոյնպէս մի ուրիշ գրութիւն—հերքում Քըրզընի վերջին ճառի այն մասին, ուր նա ասում է, որ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ տեղացի հայերի թիւն է 500 հազար, իսկ թրքահայ զաղթականների թիւը 150,000: Իմ թղթով ես տուի հայերի ճշգրիտ թիւը՝ հաստատուած ուսական եւ մեր կողմից: Նախարարին տուի նաեւ մի ազգագրական քարտէզ Հայաստանի:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ ԶԸՐԶԻԼԻ ՀԵՏ

Յունուար 8, 1920

Տեսակցութեան նպատակն էր նրանից խնդրել մեր բանակի համար զէնք եւ ռազմամթերք: Ես նրան ասացի.

— Պ. նախարար, այս պատերազմի ընթացքում հայերը երկու բանաւոր անհերքելի ապացոյցներ տուին՝ ա) անվերապահ կերպով անձնուէր եղան Անտանդին, ք) ցոյց տուին, որ գիտեն շատ արիաբար կռուիլ, երբ նրանց տրւում է՝ ինչ որ անհրաժեշտ է: Տարաբախտաբար, զինադադարի շրջանում Դաշնակիցները պէտք չհամարեցին հայ ժողովրդի այդ երկու տուեալները դնել ի սպաս խաղաղութեան գործին Արեւելքում եւ Հայաստանի ազատութեան: Մեր բոլոր դիմումները մեր զօրքի օգնութեան առթիւ մնացին անհետեւանք: Այժմ, երբ բուլղերիկների առաջխաղացումով Արեւելքը ընդհանուր շփոթի նախօրեակին է, որից պէտք է տուժեն ոչ միայն հայկական, այլ եւ Դաշնակիցների, մասնաւորապէս Անգլիայի շահերը, կարծում եմ որ հայ բանակի վերակազմումը պէտք է անյետաձգելի նկատուի: Խնդրեմ, այս առթիւ ի նկատի առնել, որ Մուստաֆա Քէմալ իր բանդաներով հարաւից սպառնում է ե՛ւ Հայաստանի եւ Դաշնակիցների շահերին: Արեւելքում Ադրբէյջանը, Թիւրքերի բնական դաշնակիցը, օգտուելով Հայաստանի ծանր դրութիւնից եւ Դաշնակիցների անտարբերութիւնից, գրաւեց Ղարաբաղի բարձրաւանդակը, որտեղից նա սպառնում է Հայաստանին: Միւս կողմից՝ բուլղերիկներն են յառաջանում, որոնց առաջ բերած շփոթը կարող է ազդանշան դառնալ ընդհանուր յարձակման Թիւրքերի եւ Թաթարների Հայաստանի վրայ՝ պանթուրանական եւ պանիսլամիզմի իղձն իրադործելու համար: Նկատելով այս բոլոր պայմանները՝ ես շատ եմ խնդրում, որ, վերջապէս, Հնար տաք մեզ վերակազմելու մեր բանակը՝ հասցնելով այն մինչեւ քառասուն հազարի, որը միայն կարող է ազատել հայ ժողովուրդը անխուսափելի կոտաստրոֆից: Խնդրում եմ ձեր աջակցութիւնը:

Զըրչիլը պատասխանեց.

— Ես հասկանում եմ դրութեան լրջութիւնը: Ցաւում եմ որ ես մենակ իրաւասու չեմ ձեզ գոհացում տալու: Եթէ ես այդչափ իրաւազօր լինէի, Դեմիկինը այդպէս չէր պարտուի: Տարաբախտաբար, պետութիւնները չ'ուզեցին հասկանալ, որ Դեմիկինի գոյութիւնը ամէնքին հարկաւոր է: Նա մի հովանոց էր, որ շատերին էր ծածկում: Նրան միակ պէտք եղած օգնութիւնը չհասցրինք: 20 մետր անդունդի վրայ 10 մետր տախտակ չեն ձգի: Արդիւնքը մեր աչքի առաջն է: Յուսամ՝ պետութիւնները շուտով կը զգաստանան: Բարեբախտաբար, Դեմիկինի զօրութիւնը իսպառ փչացած չէ: Նա նահանջել է բաւական կանոնաւոր կերպով: Գալով ձեր խնդրին՝ հաւատացէք, որ ձեր զհարեցութիւնները գիտեմ եւ սրտանց համակիր եմ ձեզ: Իսկոյն ներկայացրէք ինձ մի զօրութիւն ձեր պէտքերի մասին: Ես երկու օրում կ'ուսումնասիրեմ եւ իսկոյն կը ներկայացնեմ մեր կառավարութեան: Խոստանում եմ լինել ձեզ համար նոր լաւ կանալ:

Ես պատասխանեցի.

— Պ. նախարար, ես կը խնդրէի լինել ոչ միայն կանալ, այլ և լաւ փաստարան մեր պէտքերի ու մեր վիճակի:

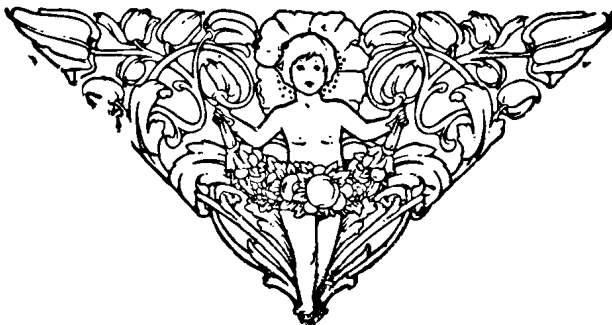
— Իսկոյն ներկայացրէք ձեր գրութիւնը: Ես խոստանում եմ անել այն, ինչ որ ինձանից է կախուած, եւ կը խնդրեմ հաւատացէք իմ խորը համակրանքին դէպի ձեր ժողովուրդը:

Զըրչիլ երիտասարդ ու եռանդուն մարդ է եւ խիստ համարձակ իր որոշումների մէջ:

Մեկնելուց առաջ, ես նրան թողեցի մի note verbal մեր զրոյցի մասին, եւ յաջորդ առաւօտն իսկ ես նրան ուղարկեցի մեր զինուորական պէտքերի համար զօր. Կորկանեանի մի փաստաթուղթը քառասուն հազարնոց մի բանակի պէտքերի մասին:

Նոյն օրը վերադարձայ Փարիզ, ուր եկան Անգլիայի կարեւոր նախարարները Լոյդ Զորչի հետ միասին:

(Շարունակելի)

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՕՁԱՆ

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ)

Գրեց՝ ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԶՐՈՅՑ ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆԻ ՀԵՏ

Պարիզ, դեկտեմբեր 16, 1921

Դուրս գալով Բրիանի մօտից (դեկտեմբեր 16, ժամը 11.30-ին), ես խնդրեցի Նորատունկեանին լսել իմ մի մտածումը Հայաստանի սահմանների մասին: Մենք ոտքով քալեցինք անցանք Port Alexandre-ը եւ ներս մտանք Dogen-ի ճաշարանը Champs Elyse'e-ում: Ես այնտեղ՝ պարզեցի իմ ծրագիրը Տրապիզոնի շրջանի մասին, որ հետեւեալն է:—

Յոյները, ժամանակին մերժելով մեզ Տրապիզոնը, նպատակ ու յոյս ունէին Պոնտոսն ամբողջովին ազատել թիւրքերից: Արդ, երբ ներկայ պարզաները, հանգամանքները այնքան ձախորդ են դասաւորուած մի այդպիսի ծրագրի համար, հնար չկա՞ր արդեօք, Տրապիզոնի մասին նոր զրոյց սկսել յոյների հետ: Այդ շրջանի խոշոր բաժինը Վիլսոնը տուել է Հայաստանին: Այժմ, երբ թիւրքերը բացարձակապէս սպառնական մի քաղաքականութիւն են որդեգրել՝ ջնջելու, ցրելու, հեռացնելու քրիստոնեաներին իրենց պետութիւնից, արդեօք յոյները չէի՞ն դերադասի Վիլսոնի գծած սահմանները պաշտպանել եւ մնալ մեզ հետ ազատուելու թիւրքական անխուսափելի սարսափներից: Եթէ այո՛, ապա յոյներն իրենք պիտի պահանջեն նորից չդնել իրենց թիւրք արիւնալի տիրապետութեան տակ, այլ միացնել Հայաստանին: Եւ որպէսզի նրանց հեռուոր ծրագրին արդելք չլինենք, մենք ոչինչ չենք կորցնի եւ շատ կը շահինք, եթէ այժմէն յայտարարենք, որ ա) մենք նրանց կ'ապահովենք ամենալայն տեղական ինքնավարութիւն եւ բ) լիակատար յանձնառութիւն բաժանուել Հայաստանից օրինակ 15-20 տարուց յետոյ, երբ նրանք հնարաւոր գտնեն Պոնտոսի մնացած մասերն էլ շորթել թիւրքերից եւ միանալով ստեղծել իրենց ծրագրած Պոնտական պետութիւնը: Ի՞նչ կը շահին երկու կողմերը 15-20 տարուայ կենսակցութեամբ: Յոյները — ապահովութիւն թիւրքական ջարդերից, տնտեսական ու ֆիզիքական զարգացում եւ մի կորիզ, որ պիտի դառնայ ապագայում Պոնտոսի պետութիւն. միւս կողմից՝ նրանք հզօրապէս կ'օգնեն Հայաստանի զօրացումին ու հաստատութեանը, որից մեծ շահ ունի Յունաստանն եւ հելլենականութիւնը: Մենք՝ հայերս կը շահուինք նրանով, որ ա) Մովի ելք կ'ունենանք Հայաստանից, բ) քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւն մեր ճամբին՝ մեզ աջակից ու բարեացակամ, գ) զօրեղ արգումենտ, թէ մեզ յատկացուած հողերը մեզնից թափուր չեն, այլ բը-

նակուած են քրիստոնէայ տարրով, դ) յոյների աջակցութեամբ կը հաստատուինք Լաղիստանում, ե) Հայաստանի ընդհանուր գրաւումը կը հետաքրքրի ե՛ւ յոյն կառավարութիւնը եւ գրանից կարող են ծագել մի շարք հեռանկարներ:

Նյս բոլորը լսելուց յետոյ, Նորատունկեանը սկզբունքով համաձայնում է ինձ հետ, որ դրանից շահ կարող է լինել մեզ, բայց միաժամանակ մտածուիս էր յաջողութեան մասին:

— Այլ խնդիր է, — ասաց նա, — եթէ մենք խօսք անէինք յոյն մի իշխան մեր երկիրը դնելու, կամ յունական մանտազի: Բայց այդ դէպքում էլ վարանումն ունիմ, թէ ո՞րն է լաւ՝ հայ-թիւրքական գործակցութիւնն ապագայում, թէ՞ հայ-յունական»:

Այնուամենայնիւ նա համաձայնեց, որ ես մինակ անցնեմ Լոնդոն այս նիւթի մասին sondage անելու Գունարիսի եւ Բալդազցիի մօտ եւ, համաձայն յոյնքի, մենք հետագայում որոշումն անենք:

ՀԱՅ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԹԷ՛ HOME!

Պարիզ, 16 դեկտեմբեր, 1921

Վախ ունեմ, որ երկու պատուիրակութիւնները այս երկու գաղափարների մասին լուրջ տարակարծութիւն ունենան:

Գեկտեմբեր 15-ի երեկոյեան մեր պատուիրակութեան մէջ ժողովի, կամ աւելի ճիշդ, մտքերի փոխանակութեան հրաւիրեցի Ազգային Պատուիրակութեան անդամներին: Եկան պ. պ. Նորատունկեան, Սինապեան, Պապաջանեան: Մեր կողմից՝ ես եւ Փափազեան:

Գննութեան խնդիրներն էին.—

1) Արտասահմանում կամաւորներ ցուցակագրելու ծրագիրը, իմ առաջարկած.

2) Առաջիկայ Գերագոյն Սորհրդին մեր ասելիքը.

3) Հայաստանի հոգերը (Թուրքիայից) գրաւելու միջոցները:

Ես պարզեցի իմ առաջին առաջարկը, այն է՝ նշանակել որոշ թուով սպաներ եւ զրկել զազութները, ուր նրանք ցուցակագրեն զիտակից, հայրենասէր եւ մանաւանդ զինուորական ծառայութիւն կատարած հայ երիտասարդներին: Կամաւոր գրուողը իր գործն ու աշխատանքը թողնելու չէ. նա պիտի շարունակի իր պարապմունքը: Միայն ազատ ժամանակ, տօն եւ կիրակի օրերը, կամ երեկոները հաւաքում են ամէնքը իրենց սպայի հսկողութեան տակ, նրա հետ պահպանում են մշտական կապ եւ, եթէ երկրի օրէնքները թոյլ են տալիս, նաեւ զինավարժութիւն են անում, կամ պարզ մարզանք, եթէ զինավարժութիւն չէ կարելի:

Այսպիսով մենք որոշակի գիտենք, թէ որքան երիտասարդ պատրաստ են պատասխանելու հայրենիքի կոչին, ի հարկին: Եւ երբ այդ պէտք լինի, հեշտ է նրանց զազութներից հաւաքել 2-3 շարաթից: Եւ մէկ կամ 1½ ամիս վարժութիւններ անել տալ մեր երկիրը, որպէս ժանդարմերիա գրաւելու գործի համար: Ծախք առայժմ մեզ կը նստին սպաները, որոնք բոլորն էլ պիտի

մնան իւրաքանչիւրը իր շրջանում, կամաւորների մօտ՝ նրանց դաստիարակութեանը հսկելով:

Աւելացրի, որ այս ծրագիրը հնարաւոր է իրագործել միմիայն, եթէ երկու պատուիրակութիւնները անկեղծ համերաշխութեամբ գործեն:

Ժողովականները գտան այս ծրագիրը շատ գործնական: Կարգացինք զօրավար Կորգանեանի մի զեկոյցն այդ մասին, որ միանգամայն համաձայն էր իմ ծրագրին եւ բաժանում էր իմ հայեացքները:

Նորատունկեան եւ ընկերները խնդրեցին ժամանակ՝ քննելու համար Կորգանեանի ծրագիրն եւ իմ առաջարկը:

Երկրորդ խնդիրը՝ առաջիկայ Գերագոյն Խորհրդին մեր ասելիքը, տարախտաբար, լուրջ տարածանութեան պատճառ դարձաւ իմ եւ մասնաւորապէս Նորատունկեանի մէջ:

Նորատունկեանի կարծիքով՝ ա) մենք պէտք է խնդրենք մեր սահմանների գծումը թողնել Ազգերի Լիգային. բ) պէտք է պնդենք Home-ի եւ ոչ թէ Հայ պետութեան վրայ, եւ գ) մենք պէտք է Սելրի դաշնագրի Հայաստանին վերաբերեալ յօդուածների մի մասը սրբագրենք՝ համաձայն Մարտ ամսին Home-ի մասին եղած որոշման եւ Կովկասեան Հայաստանի սովիտիզացիայից (խորհրդայնացումից) ծագող հանգամանքներին, եւ այդպէս նոր կացութեանը adapte՝ արած յօդուածները ներկայացնենք Գերագոյն Խորհրդին:

Ես բաց էի բաց դէմ եղայ այս առաջարկներին:

ա) կէտում, որովհետեւ, եթէ մենք նորից սահմանները թողնենք Ազգերի Լիգային, կարող ենք մոռացուել: Լաւ է, որ անմիջապէս Գերագոյն Խորհուրդը վերջացնի այս հարցը:

բ) Հայ պետութիւնը մեզ մերժուած չէ, այլ այդ պետութեան հիւսիսային մասն է գրաւուած: Արգելք չկայ նոյն պետութիւնը հաստատել հարաւային՝ Թիւրքիոյ մասում: Մանաւանդ, որ Home-ը վտանգաւոր է նրանով, որ նա կարող է, վերջի վերջոյ, վերածուել մի անկիւնի Թիւրքիայի ծոցում եւ նրա դերի շիանութեան տակ, զուցէ ե՛ւ կտրուած Կովկասեան Հայաստանից:

գ) Սելրի դաշնագրին մենք ղիպչելու ո՛չ պէտք ունինք եւ ո՛չ իրաւունք: Յօդուածները մեր ձեռքով փոփոխելը համազօր է նրանցից հրաժարուելուն: Մենք խնդիրը կը զնենք համաձայն իմ արդումենտացիայի վերի երկրորդ կէտի, թողնելով պետութիւններին անել մնացածը:

Մենք իրար չհամոզեցինք, եւս ես վախ ունեմ, որ դժուարաւ համաձայնութեան գանք այս կէտում: Ես չեմ հաւատացած, թէ նրանց առաջարկը ըստ է անկեղծ համոզումից:

Կ Ա Ն Ն

Յունուար 5, 1922

Այսօր մենակ մեկնեցի Կանն, ուր տեղի է ունենալու Գերագոյն Խորհրդի նիստը Համաեւրոպական տնտեսական կոնֆերենցիա հրաւիրելու մասին:

Կանն հասայ յաջորդ օրը յունուարի 6-ին առաւօտեան ժամը 10.30-ին եւ իջայ Gonnet հիւրանոցը:

Մարսէլից իմ հրաւերով եկաւ Տիգրան Միրզայեանը, որպէս քարտուղար:

Կովկասեան միւս պետութիւններից եկած էին Գեգեչկորին եւ Թովչիրաշէւը:

I. Ներկայացրի Գերագոյն Սորհորդին մի յուշագիր, որով մեր պատուիրակութեան անունից խնդրում էի փութացնել հայկական խնդրի կարգադրութիւնը Սեվրի դաշնագրի եւ Վիստնեան Arbitrage-ի հիման վրայ:

II. Ներկայացրի մի երկրորդ յուշագիր, որով մեր հարեւանների հետ մենք բողոքում ենք Կարսի դաշնագրի դէմ եւ պահանջում ենք այն չեղեալ նրկատել: Այս բողոք-յուշագիրը մշակուեց իմ պնդումի վրայ եւ իմ տուեալներով, հակառակ մեր հարեւանների, մասնաւորապէս Թովչիրաշէւի դիմադրութեան, եւ մասամբ Դերմոնեվի:

III. Հարեւանների հետ միասին ներկայացրինք մի երկրորդ յուշագիր, որով բողոքում էինք այն ծրագրած Concessions (գիջումների) դէմ, որ բուլշեիկները Կովկասում պատրաստուած են տալ սրան նրան և չեղեալ ենք յայտարարում առհասարակ մեր երկրների մասին առանց մեզ կազմուած ակտերը:

IV. Հարեւանների հետ ներկայացրինք մի այլ յուշագիր, որով խնդրում էինք նկատի առնել, որ բուլշեիկների տիրապետութիւնը Կովկասում բռնութիւն է, եւ խնդրում ենք այս պարագան հաշուի առնել Սովետ Ռուսիան Ձենովայի Conference-ին հրաւիրելիս: Այս յուշագիրը մենք պատրաստեցինք՝ նկատի առնելով Դաշնակիցների այն յայտարարութիւնը, որով նրանք պայմաններ են դնում Սովետին եւ, ի միջի այլոց, պահանջում են, որ բուլշեիկները զաղարեցնեն իրենց յարձակումները հարեւանների դէմ: Մեր Թղթի նպատակն է ցոյց տալ, որ կան հարեւաններ, Qui ont e'te non seulement attaque's, et meme occupe's (որոնք ոչ միայն յարձակում կրած են, այլ եւ գրաւուած են) եւ պահանջում ենք վերջ տալ այս կացութեան:

Յունուար 6, 1922

Այսօր յայտնուեց, որ Գերագոյն Սորհուրդը Լոյտ-Ջորջի առաջարկութեան վրայ վճռել է հրաւիրել Ձենովա մարտի սկիզբներին համաւերոպական տնտեսական կոնֆերենցիա, մասնակցութեամբ բոլոր եւրոպական պետութիւնների, ե՛ւ Գերմանիայի ե՛ւ Սովետ Ռուսիայի: Եւրոպայից դուրս՝ հրաւիրում են Ճապոնիան եւ Միացեալ Նահանգները:

Կովկասեան նորակազմ պետութիւնների հրաւերի խնդիրը բուռն վէճի տեղի է տուել: Բրիան, Բոնոմի եւ բելգիական ներկայացուցիչները պահանջել են հրաւիրել կովկասեան ազգային կառավարութիւնները:

Լորտ Կլրրզըն հակառակել է բուռն կերպով: Բոնոմին վերջում առաջարկել է հրաւիրել կովկասեան ե՛ւ սովետ կառավարութիւնները ե՛ւ ազգային կառավարութիւնը: Լորտ Կլրրզըն հակառակել է ե՛ւ այդ առաջարկին:

Վերջում որոշել են չհրաւիրել Կովկասը, որպէս ասիական պետութիւններ: Այս ֆորմուլային զոհ է դնացել ե՛ւ Պարսկաստանը:

Այս որոշման դէմ շրջաբերական-բողոք խմբագրեցի, որ Պարսիկ հասնելուս պէս կ'ուղարկեմ պետութիւններին մեր ներկայացուցիչների միջոցով: Բո-

ղոքի հիմնական կէտերն են. — ա) Հայաստանը դաշնակից է ու belligerent փաստօրէն. բ) Հայաստանը, իրր ամենաւեր դաշնակից երկիրը պատերազմի երեսից, չի կարող դուրս մնալ տնտեսական Conference-ից, որի նպատակն է պատերազմի առաջ բերած վնասներն ու աւերումները դարմանել:

Նամակ գրեցի իսկոյն Վարանդեանին եւ զօր. Բագրատունուն, որով նըրանց խնդրում էի այդ ուղղութեամբ քայլեր անել Հոռոմ եւ Լոնդոն, մինչեւ որ ղրկենք մեր յուշագիրը Պարիզից:

Յունուար 9, 1922

Հասան Նորատունկեանն եւ Արվազիին: Այցի էին եկած ինձ: Պահեցի նախաճաշի:

Արվազիին տեսնում էի առաջին անգամ: Գիւղի պառաւած տիրացուի տպաւորութիւն թողեց վրաս: Ամենէն ձանձրալի խօսակիցը, որին ես երբեւիցէ հանդիպել եմ:

Զրոյցի նիւթն է սուպի, մսի եւ կանաչեղէնի ազդեցութիւնը մարդու ստամոքսի եւ առողջութեան վրայ:

Այն մարդկանցից է երեւում, որոնց մասին Մ. Գորկին ասել է, թէ եթէ իրենց հիւանդութիւնը չլինի, զրոյցի այլ նիւթ չեն ունենայ:

Արվազին, երբ փորձում է լուրջ քաղաքական հարցի մասին խօսել, միշտ յիշեցնում է թիւրքական սրճարաններում նարգիլի քաշող ժողովրդական խկարները: Մանր, հիւանդոտ աչքեր ունի, որոնք, սակայն, փոքրիկ, խորամանկ մարդն են արտայայտում:

Ինո՞ւ էր Նորատունկեանը սրան հետը բերել, չգիտեմ: Զարմանքով իմացայ, որ Նորատունկեան սրան հեռագրով կանչել է Զմիւռնիայից:

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ՖՐԱՆԿԻՆ ԲՈՒՅՈՒՆԻ ՀԵՏ

Յունուար 10, 1922

Carlton հիւրանոցի վարի սրահում նստած էինք թօփչիրաչեւ, Գիզելկորի եւ ես, երբ մօտեցաւ Ֆրանկին Բույոն:

Գիրուկ, միջհասակ մի մարդ, դերասանի շարժումներով, որ աշխատում վրան ուշադրութիւն գրաւել. կենդանի ու շարժուն. ժպտում էր ամէնքի հետ եւ միշտ խօսակից փնտռողի վիճակում: Ըստ երեւոյթին, դո՛հ է իր արածից: Թւում է իրեն, թէ ամէնքի հայեացքն իր վրայ է սեւեռած եւ երջանիկ է, երբ մէկին էլ դտնում ծանօթ: Տիպիկ Faiseur d'Affaire, որ ա՛յնքան յիշեցրնում է թիֆլիսի կիստօն: Դէմքը տղեղ չէ, բայց պարարտ, առանց ազնըւականութեան, եւ աչքերն առանց իմաստութեան:

Թօփչիրաչեւը թուաւ ընդառաջ եւ, ըստ երեւոյթին, վաղեմի ծանօթներ, (ինչ որ ինձ համար նորութիւն էր) ողջոյն փոխանակեցին խիստ մտերմօրէն: Գիզելկորին նոյնպէս թուաւ ոտքի: Թօփչիրաչեւ ներկայացրեց Գիզելկորին:

Ես մնացի նստած դիտմամբ եւ անուշազիր: Երբ Թօփչիրաչեւ իմ անունը տուեց, Ֆրանկին Բույոն, որ միայն մի անգամ էր տեսած ինձ տարիներ առաջ, վրայ թուաւ՝ երկու ձեռքերը պարզած բացականչելով.

— Օ՞, bonjour, mon cher ami!

Ես ցուրտ կերպով եւ լուրթեամբ ընդունեցի պարզած աջը: Եւ տպաւո-

բուժիչնս այն էր, որ իմ առջև կանգնած էր մի յանցագործ, որ արդարանալու պէտք էր զգուժ: Այս յայտնութիւնն աւելի եւս ոյժ տուեց իմ վերապահ դիրքին:

Ձեռացեալ զբաղուած մարդու շարժ ու ձեւով Ֆր. Բուլօն խնդրեց մեզ մի վայրկեան սպասել՝ ստելով, թէ մեզ բոլորիս հետ խօսելիք ունի եւ հեռացաւ: Անմիջապէս յետոյ ես ոտքի ելայ, ներողութիւն խնդրեցի ընկերակիցներիցս ստելով թէ աշխատանք ունեմ տանը, հեռացայ:

Մի կէս ժամ յետոյ, նստած էի իմ հիւրանոցի պարտիզում, երբ վաղէվազ եկաւ Ա. Միրզոյեանը եւ ասաց հետեւեալը.

— Ֆր. Բուլօն եկել է, շատ վշտացած, որ ես հեռացել եմ: Ասում է, որ նա դիտէ թէ իմ արածը ցոյց է իր դէմ եւ շատ խնդրում է դալ բացատրուել: Եւ թէ Թօփչիբաշեւի եւ Գիդեշկորի նոյնպէս շատ խնդրում են դալ:

— Գնա ասա՛, — պատասխանեցի, — որ Ֆր. Բուլօն պէտք է տեսնուէր ինձ հետ Կիլիկիա դնալուց առաջ եւ ո՛չ թէ Կիլիկիան քանդելուց յետոյ:

Միրզոյեանը գնաց, ես մնացի:

Ինքս ինձ խորհելով եզրակացրի, որ այս դասն անհրաժեշտ էր Ֆր. Բուլօնին իր բոլոր գէշութիւնների համար հանդէպ հայութեան: Բայց եթէ վերադառնալու նա դիմի ինձ հանդիպելու, նրա հետ բացատրութիւնից խոյս չեմ տայ՝ ամբողջ դառնութիւնս վրան թափելու համար:

Հաւատացած էի, որ նորից կը դիմի եւ չսխալուեցի: Յաջորդ օրն իսկ, ճաշում էի նոյն Carlton հիւրանոցում, երբ Ֆր. Բուլօն մօտեցաւ, ցաւ յայտնեց, որ ինձ չէր կարողացել տեսնել նախընթաց օրը եւ խնդրեց հանդիպել ճաշից յետոյ ժամը 4-ին:

— Nous devons bavarder (սխալ շողակրատենք) ասաց:

— Tres volontiers, — պատասխանելով ընդունեցի ես:

Ճաշից յետոյ, ժամը 4-ին, ես հանդիպեցի նրան Carlton Hotel-ի թէյսենդանի առջև: Նստած էին ե՛ւ Matin-ի խմբագրապետը, թղթակից Ջաուհիր-վայն եւ քանի մը ուրիշ journalist-ներ, ինչպէս Daily Telegraph-ի մեր բարեկամ թղթակից պրոֆեսոր Ժիրօֆլով:

— Ես ուրախ եմ, — ասաց նա, ժպտալով կեղծ մտերմութեամբ, — որ մեր հանդիպումը տեղի ունեցաւ մեր այս բարեկամների ներկայութեամբ:

— Ես եւս գոհ եմ, — ասացի, — եւ հէնց ձեզից հարցնում եմ՝ հանդիստ է ձեր խիղճը 50 հազար հայութիւն բնաւեր դարձնելուց յետոյ:

— Դուք էլ, ինչպէս բոլոր հայերը, ինձ էք դատում, — ասաց նա, — բայց ինձանից լաւ բարեկամ չունիք: Յիսուն հազար հայեր գաղթեցին, որովհետեւ նրանց անպատասխանատու մարդիկ մղեցին դէպի այդ ճամբան: Բարեբախտաբար, գաղթողներն իսկոյն նկատեցին իրենց սխալները եւ արդէն 25 հազար յետ են եկած: Մնացածներն էլ գալու վրայ են:

— Աւելի վատ դարձողների համար, որովհետեւ նրանց կը կոտորեն Անգորայի ձեր բարեկամները:

— Սխալում էք, դուք չէք ճանաչում թիւրքերին:

— Հրաշալի եմ ճանաչում, — ասացի. — Դուք եւ առհասարակ Ֆրանսացիները էք կուրացել, ինչպէս կուրացել էիք 1914 թուին, պատերազմի նախօրեակին, երբ նրանք խաբեցին ձեզ եւ ձեր դրամը, առած փոխառութեամբ,

գործ դրին ձեր դէմ պատերազմի: Ils vous ont roule' Alors, ils vous roulent a present (Ձեզ խարեցին այն ատեն, ձեզ պիտի խարեն հիմա ալ):

— Ի՞նչ փաստ ունիք Անգարայի մարդոց եւ յատկապէս Քէմալին ջարդարար համարելու:

Պատասխանի փոխարէն եւ նախ քրքջացի հեղձօրէն:

— Սիրելի պարոն, — ասացի, — Հայաստանը ջարդող դահիճները ողջ Անգարա եւ ապաստանած, եւ հայութիւնը նրանց ճանաչում է յականէ յանուանէ: Ահա թէ ինչո՞ւ եւն փախել Կիլիկիայից եւ ո՛չ թէ կողմնակի խորհրդատուների խօսքերով:

— Բայց Քէմալը եւ իր շրջապատը մի քանի անգամ կեանքերնին վտանգի են ենթարկած աղատելու համար հայերը: Քէմալը ինչո՞ւ է ջարդարար:

— Քէմալի զորավար Քեաղիմ Գարա Բէքիր փաշան էր, որ 1920 թուի դեկտեմբերին ջարդեց եւ ցրիւ տուեց Կարսի ու Արտահանի 200,000 հայութիւնը: Ողջ Անգարան մարդասպաններ են: Ահա ձեր դաշնակիցները:

— Կարսի ջարդը... Բայց դուք էլ թիւրքերին էք ջարդել, — բացականչեց Ֆր. Բույօն:

— Ձեր աղբիւրը թիւրքերն են եւ ձեր յայտարարութիւնն այդչափ արժէք ունի:

— Սակայն, Ֆրանսիան չէր կարող մնալ Կիլիկիա: Այնքա՞ն ծախք, զոհեր ..

— Ֆրանսիա չպիտի պահանջէր բրիտանական կառավարութիւնից դատարկել Կիլիկիան բրիտանական զօրքերից, եթէ ինքը մնալու չէր այնտեղ: Դուք Կիլիկիան առիք Բրիտանիայից՝ թիւրքերի՞ն տալու համար, թէ՞ քրիստոնեաների պաշտպանութեան համար:

— Չխօսինք այդ մասին: Ֆրանսիան մենակ ի՞նչ անէր: Մեղաւորները, ա՛յ, այս անգլիացիք են, — ցոյց տալով Daily Telegraph-ի թղթակցին:

— Շատ եմ ինդրում ձեզ մեղ չդնել Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի պայքարի մէջ: Մենք շատ փոքր ենք այդ դերն ստանձնելու համար: Այսօր խօսքը ձեր եւ Անգարայի դաշնադրի մասին է, ուրիշ ոչինչ, եւ այդ դաշնադիրը յանցանք է:

Ֆրանկլին Բույօն տօնր փոխեց:

— Ի՞նչ էք պահանջում այժմ: Որո՞նք են ձեր ըմբռնումով ձեր իրաւունքները:

— Դուք, պ. Ֆր. Բույօն, — ասացի, — այդ լաւ դիտէք, քանի որ Ֆրանսիայում դուք համարուել էք հայասէր եւ պաշտպանում էիք հայերի իրաւունքները պատերազմի ընթացքին եւ սլաքներ էիք նետում թիւրքերին հայկական ջարդերի համար: Ի՞նչ էիք պաշտպանում, ասացէ՛ք:

— Այն ժամանակ Ֆրանսիան ունէր իր հետ Դաշնակիցները: Այժմ նա մենակ է:

— Ուրե՞մն...

— Ֆրանսիան չի կարող ձեր հողային պահանջներին դռնացում տալ:

— Ձեզ յայտնի է, որ անցեալ սեպտեմբերին այդ մենակ Ֆրանսիան, իրաւոր մենակ, հրապարակ եկաւ լէօն Բուրժուայով ժընեւի Աղղերի Լիդի ժողովում reserve անելու, երբ յայտարարում էին, թէ թիւրքաց Հայաստանը պէտք է անջատուի թիւրքիայից:

— Լ. Բուրժուան Ֆրանսիա չէ:

- Յանուն Ֆրանսիայի նա արեց իր յայտարարութիւնը :
- Բայց, վերջապէս, ի՞նչ էք պահանջում դուք :
- Վիլսոնի սահմանները, թէկուզ կրճատուած :
- Այդ անկարելի է : Ձէ՞ որ դուք Հայաստան ունիք արդէն կովկասում :
- Նոր Հասկացայ ձեզ, պ. Ֆր. Բուլժոն : Դուք կ'ուզէիք, որ մէկ միլիոն երկու հարիւր հազար հայ կոտորելուց յետոյ, ձեր բարեկամ թիւրքերը տիրանան նրանց հողերին : Կարո՞ղ էք այդպիսի զարհուրելի փաստը պարտըկել Ֆրանսիայի փառաւոր պատմութեան մէջ : Մտածո՞ւմ էք դրա մասին :
- Ես ասում եմ, թէ թիւրքերը չեն տայ :
- Թուրքերը կը տան մեր հողերը մեզ, եթէ նրանց զաղտնի քաջալերող չունենան մերժելու համար :
- Այս վէճը դեռ շատ կ'երկարի : Հաւատացէք ինձ, որ թիւրքերը նախկինները չեն : Դուք պիտի փոխէք ձեր քաղաքականութիւնը նրանց հանդէպ : Պետութիւնները ձեզ շահագործում են : Կը գամ Պարիզ, կը գամ Պարիզ, կը խօսենք : Դեռ շատ բան ունեմ ասելու ձեզ :
- Ֆրանսիան պարտական է մեզ, — վերջացրի ես :

**ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԻՏԱԼԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ
ՄԱՐՔԻԶ ՏԵՒԼԱ-ՏՈՐԻՏՏԱՅԻ ՀԵՏ**

Յունուար 12, 1922

Առաւօտեան ժամը 11-ին տեսնուեցի Մարքիզ Տորրիտայի հետ :

Ահարոնեան. — Պ. նախարար, ես Պարիզում եւ Լոնդոնում առիթ ունեցայ վերջերս տեսնուել պ. Բրիանի եւ Լորդ Կըրզընի հետ : Պատրաստուում էի Հոմ անցնել ձեզ տեսնելու համար, երբ իմացայ, որ Կաննի Conference-ի առթիւ դուք այստեղ պիտի լինիք : Շնորհակալ եմ ինձ ընդունելու համար՝ հակառակ ձեր բազմադարձ ժամանակին : Ի մօտոյ Պարիզում կայանալու է երեք նախարարների խորհրդակցութիւնն՝ Արեւելեան կնճիոր կարգադրելու համար ձեր մասնակցութեամբ, եւ ես կ'ուզէի ձեզ պարզել այդ առթիւ հայկական հայեցակէտերը : Իտալիան, որպէս անմասն անդր-Ֆրանսիական սուր հակամարտութեան, կարծում եմ, մեր խնդրում պիտի կամենայ շատ մարդասէր ու արդար դե րկատարել : Ես կը կամենայի քանի մի պայմանների վրայ ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել : Նախ՝ ներեցէք, որ ասեմ, թէ Հայկական Հարցը, մարդասիրական լինելուց զատ, նաեւ գերադանցապէս reparation-ի խնդիր է : Դաշնակիցները գերմանացիներից reparation են պահանջում : Կարծում ենք, որ Հայաստանի reparation-ը նոյնպէս հոգացուելու էր : Ո՛չ մէկ երկիր այնպէս աւերուեց, որպէս Հայաստանը, եւ ո՛չ մէկ երկիր այնպէս մոռացուած է այժմ, որպէս Հայաստանը :

Տեղա-Տորրիտա. — Պարիզի խորհրդակցութեան այդ հարցով պիտի զրադուինք, եւ կարող էք վստահ լինել, որ իմ անձնական եւ իմ երկրի համակրանքները շատ մեծ են Հայերի հանդէպ, եւ ես հնարաւորը կ'անեմ տուեալ պայմաններում յօգուտ Հայաստանի :

Ահարոնեան. — Երբեք չենք կասկածել ե՛ւ ձեր ե՛ւ ի մասնաւորի Իտալիայի

Համակրութեան մասին: Մենք սիրել ենք Իտալիան, որին շատ բան ենք պարտական մեր ժամանակակից կուլտուրայով: Բայց ներեցէք ինձ ասել, որ մեր կացութիւնը ներկայումս այնքա՛ն ծանր է, որ իրական ու արագ դարմանի պէտք ունի:

Տեղւա-Տորրիտա.— Որո՞նք են միջոցները, ձեր կարծիքով: Ես ուրախ կը լինէի լսել:

Ահարոնեան.— Նախ՝ ասեմ, որ խօսուում է Հայերին ապահովութիւն տալու մասին: Սա անարդարութիւն է: Խնդիրը Հայկական պետութեան մասին է, որ ճանաչուած է Սեվրի դաշնագրին նախընթաց մի ակտով, եւ յիշեալ դաշնագրի վաւերացումն ու ոչ-վաւերացումը առանձին առնչութիւն չունի մեր պետութեան անկախութեան հետ: Եթէ մեր պետութեան մի մասը զբաւած են բուլղեիկները, ոչինչ չի կարող արգելել, որ ազատագրուի թիւրքերի ձեռքերից հարաւային մասը, թիւրքաց վիլայէթները: Սեվրի դաշնագրի վերաքննութիւնը լաւ առիթ է, թիւրքերին որոշ գոհացումն տալու փոխարէն, պահանջել որպէս հատուցումն թիւրքաց Հայաստանի հողերի պարպումը: Եւ այս խնդրում մենք յոյս ենք կապում ձեր աջակցութեան:

Ապա՝ ես մի առ մի թուեցի Հայաստանի ապագայ կազմակերպութեան բոլոր հնարաւորութիւնները.— Հայերի թիւը, Ֆինանսական հարցի կարողութեան եղանակը, ժանդարմերի կազմութիւնը, վարչութեան ձեւը մանտադի տակ:

Տեղւա-Տորրիտա.— Բարի եղէք, խնդրեմ, այս բոլորը յուշագրի ձեւով ինձ ներկայացնել եւ վստահ եղէք Իտալիայի բարեացակամ աջակցութեանը:

Տեսակցութիւնը վերջացաւ: Ես դուրս եկայ ճնշուած տպաւորութեամբ: Իտալիայի նախարարի արտաքինն իսկ զօրացնում էր այդ տպաւորութիւնը: Մարքիզը փոքրիկ վտիտ մարդ է, նիհար, մումիայի դէմքով, կենդանի բայց անախորժ աչքերով, որոնք վստահութիւն չեն ներշնչում:

Եւ յետոյ, բազմաթիւ փորձերից յետոյ, ես բնազդական վախ ունեմ այն պետական մարդկանցից, որոնք դիւանագիտական զրոյցը դարձնում են սոսկ Համակրական զգացմունքի արտայայտութեան միջոց, մանաւանդ՝ երբ խօսում են սեփական Համակրանքից՝ խոյս տալով իրական եւ որոշ հարցերից:

Տեղւա-Տորրիտայի վրայ ես առանձին յոյս չունեմ: Aide Memoire-ը ներկայացրի:

Կաննում տեղեկութիւնների տեսակէտից շատ մեծ ծառայութիւն ցոյց տուին ինձ Բելլիայի ընկերվարական Debrucer, թղթակից, Wansipe եւ Կաննից մեկնեցի Ֆրանսա 15-ին:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐԻ ՊԵՐԵՏՏԻ ԴԸ-ԼԱ ՐՕԿԱՅԻ ՀԵՏ

Այսօր, յունուար 21-ին, տեսնուեցի Պերիտտի հետ: Խնդրեցի ասել, թէ արդեօք կառավարութեան փոփոխութիւնն առաջ բերե՞լն է քաղաքականու-

թեան փոփոխութիւն Արեւելքում եւ մասնաւորապէս Հայաստանի վերաբերմամբ:

Պերիտտի.— Ո՛չ, քաղաքականութեան մէջ փոփոխութիւն չկայ Հայաստանի վերաբերմամբ: Բայց շատ երկիւղ ունիմ, որ թուրքերը intransigent լինին Հայաստանի հանդէպ: Անցեալ օրը ինձ մօտ էր մի թուրք, որ ասում էր, թէ Հայաստան չկայ եւ թէ հայերի թիւը ամբողջ Թիւրքիայում 300 հազարից անց չէ: Ես հարցրի թէ պատերազմից առաջ հայերի թիւը այնտեղ աւելի էր մէկ միլիոն ու կէսից: Ապա ո՞ւր են մնացածը, այսինքն՝ մէկ միլիոն երկու հարիւր հազարը: — «Մեկնել են երկրից» — պատասխանեց թուրքը: «Մեկնե՞լ են», բացականչեցի ես, երեւի ձեր ձեռքով երկիրնք»: Պարզ էր կոտորածի խոստովանութիւնը թուրքի կողմից:

Ահարոնեան.— Մեր վերջին տեսակցութեան Բրիանի հետ Կիլիկիայի մասին, նա թողեց այդ խնդիրը եւ դարձաւ Հայաստանին, ասել ուզելով, թէ Կիլիկիայի խնդրում փոփոխութեան հնար չկայ, եւ թէ նա, պատրաստ է մեզ աջակցել Հայաստանի խնդրում, այսինքն՝ ստանալ մեր հողերը թուրքերից: Այս հարցումն է, որ ես կ'ուզէի հաւաստիք ունենալ նոր կառավարութեան առթիւ: Կարո՞ղ ենք յուսալ Ֆրանսիայի աջակցութեան վրայ այս խնդրում:

Պերիտտի.— Վստահացնում եմ ձեզ, որ մեր քաղաքականութիւնը Հայաստանի հարցում փոխուած չէ:

Ահարոնեան.— Ես կը կամենայի հասկանալ ձեր խօսքերը այն իմաստով թէ՛ Կիլիկեան հարցը այնքան ի վնաս մեզ լուծելուց յետոյ, Ֆրանսիան ինքզինքը մինչեւ մի որոշ աստիճան պարտական է զգում Հայկական վիլայէթներն ազատել թիւրքերից եւ հայ ժողովրդին յանձնել: Ես չեմ թագրել ձեզնից, պ. Մինիստր, թէ ի՞նչ ցաւազին արձագանգ ունեցաւ Կիլիկիոյ հարցը բոլոր հայ սրտերում:

Պերիտտի.— Մենք չենք կարող մոռանալ Հայաստանը. La Cause Armenienne est une Cause Francaise:

.....

Ես շատ դարձանքով լսեցի այս վերջին խօսքերը, որ միանգամայն անբարեկամ էին Պերիտտիի շրթունքներում: Այդ զարմանքը նկատեց Պերիտտին եւ ժպտալով հարցրեց.

— Quoi, est-ce que vous on doutez? (Ի՞նչ, կը կասկածի՞ք):

Ահարոնեան.— Ո՛չ, պ. Մինիստր, ես բնաւ չեմ կասկածում, որ հայ դատը Ֆրանսիական դատ է: Միայն թէ՛ մեր այս ծանր օրերում այսքան սրտապնդիչ յայտարարութիւնը ինձ համար ուրախութիւն է, եւ այդ ուրախութեան համար ձեզ երախտապարտ եմ: Ձեր նշանակալից խօսքերը ես երբեք չեմ մոռանայ:

Պերիտտի.— Վստահ եղէք ինձ վրայ: Դուք այստեղ, այս յարկի տակ, հաւատարիմ բարեկամ ունիք. Vous avez, ici un ami fidele:

Եզրակացութիւն.— Ըստ իմ ստացած տպաւորութեան, Պերիտտին մեր հանդէպ նոր եւ մեզ համար ո՛չ-աննպաստ ներշնչումն է ստացել: Սակայն, չեմ կարող ասել, թէ Ֆրանսիական քաղաքականութիւնը վերջնապէս իր համար պարզե՞լ է մեր խնդրում բռնելիք ընթացքը: Կարծում եմ, որ Պուանկարէն աւելի նպաստաւոր քաղաքականութիւն, կամ աւելի ճիշդ տրամադրութիւն ունի մեր հանդէպ, բայց դեռ իր անելիքը շատ որոշ չէ:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

TEMPS ԹԵՐԹԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ԽՄԲԱԳԻՐ JEAN HERBETTE-Ի ՀԵՏ

Այսօր, յունուարի 23-ին, իմ հրաւերով, որ ընդունուեց շատ փութով ու մեծ սիրով, մի փոքրիկ թէյասեղանի շուրջը՝ La Rue ճաշարանում հանդիպեցինք Temps-ի խմբադիր պ. J. Herbette-ի հետ: Ներկայ էր ե՛լ Ա. Ուատիսեան:

Ձրոյցի նիւթն էր Ֆրանսիայի քաղաքականութիւնը հայկական հարցում: Մեր ցանկութիւնն էր իմանալ, թէ Ֆրանսիան պիտի աջակցի՞ մեզ արդեօք թիւրքաց Հայաստանի խնդրում: Աւելացրինք, թէ առանց Ֆրանսիայի անկեղծ ու վճռական աջակցութեան, երկիւղ ունենք, որ թիւրքաց Հայաստանի հարցը վերածուի սոսկ փոքրամասնութեան երաշխիքների ձեւին, ինչ որ Հայաստան ու հայկական հարց իսպառ լքել ասել է:

Jean Herbette.— Թիւրքաց Հայաստանի անկախութիւնը ներկայ պայմաններում ինձ բնաւ հնարաւոր չի թւում Home-ի ձեւով կամ այլապէս: Ցաւն այն է, որ թիւրքերը կամաւ չեն դիջի, իսկ նրանց բռնադատելու որեւէ միջոց ես չեմ տեսնում: Ըստ իս՝ հայերը բաւականանալու են Կովկասեան Հայաստանով, ուր կարող են ամրապնդուել եւ սպասել լաւագոյն օրերի: Ինչ վերաբերում է թիւրքաց Հայաստանին, իրրեւ փոքրամասնութիւն, հայերը կը կարողանան համախմբուել քաղաքներում, երկրի առեւտուրը ձեռք առնել, բազմաճաւ եւ լինել լաւագոյն յարաբերութեան մէջ թիւրքերի հետ: Ես այլ հեռանկար չեմ տեսնում այսօրուայ պայմաններում: Հասկանում եմ, ձեր կացութիւնը, որպէս վարիչների, շատ ծանր է: Դուք Կովկասում 300 հազար թիւրքահայ գաղթականներ ունիք, որոնք շարունակ պիտի ձգտին դէպի Թիւրքիա: Բայց վարիչների քաղաքական իմաստութիւնը պէտք է դերակշռի:

Անարոնեան.— Հարցն այսքան հեշտ չէ: Հայաստանի մէկ միլիոն զոհը այսպիսի արդիւնքի համար չէր: Պետութիւններն եւ ի մասնաւորի Ֆրանսիան ծանր պարտք ունին մեր հանդէպ: Բռնադատելու միջոցները չեն պակասում, եթէ պետութիւնները եւ ի մասնաւորի Ֆրանսիան այդ կամենան: Քանի որ Սեվրի դաշնագրի վերաքննութեամբ Ֆրանսիան յաջողեցրեց ահագին շահ թիւրքերին, փրկեց Թիւրքիան, նա կարող է թիւրքերից Հայաստանի պարպումը պահանջել:

J. Herbette.— Ֆրանսիան այդ չի կարող անել մենակ: Դրանով նա միայն թիւրքերին պիտի դարձնի իր դէմ՝ առանց շահի ձեզ համար: Ֆրանսիան կարող է Հայաստանի պարպումի խնդիրը դնել միայն այն ժամանակ, եթէ կարողանայ զոհացնել թիւրքերին նրանց միւս պահանջների հետ: Արդ՝ դուք դիտէք, որ Անգլիա լսել չի ուզում այդ մասին: Եթէ դուք կարող էք համոզել անգլիացիներին ընդունելու թիւրքերի բոլոր պահանջները, այն ժամանակ հնարաւոր կը լինի ե՛լ ձեր հարցի լուծումը ձեր ուզած ձեւով:

Անարոնեան.— Յուսամ, դուք այդ առաջարկը լրջօրէն չէք անում: Մենք չենք, որ կարող ենք անգլո-ֆրանսիական վէճի մէջ մտնել: Ֆրանսիան պարտաւոր է մեզ օգնել: Մենք չենք պահանջում Ֆրանսիայից զօրք, Ֆինանսներ, այլ միմիայն նրա բարի խօսքը, յօդուտ Հայաստանի, որ իր յոյսը դրել է

նրա վրայ: Կիլիկիայի թշուառութիւններից յետոյ, Ֆրանսիան այս նոր հի-
ասթափութիւնը պէտք է ինայի հայ ժողովրդին:

J. Herbettes.— Ես ասացի, որ մենք մենակ ենք: Եւ մեր այդպիսի պա-
հանջը, կրկնում եմ, առանց ձեզ օգուտ տալու, մեր էլ յարաբերութիւնները կը
դէշացնի թիւրքիայի հետ...

Անօգուտ էր շարունակել այսպիսի դրոյցը J. Herbettes-ի հետ: Պարզ էր,
որ Temps-ի խմբագիրը իր կարծիքը փոխելու չէր:

Բաժանուցիներ շատ ծանր տպաւորութեամբ:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՎԱՐՁԱՊԵՏ Է. ՊՈՒԱՆՔԱՐԷԻ ՀԵՏ

Այսօր, փետրուարի 20-ին, ճաշից յետոյ ժամը 5-ին, Նորատունկեանի
հետ միասին տեսնուցինք Պուանկարէի հետ:

Նորատունկեան, առաջինը խօսք առնելով, ծանրացաւ թիւրքաց Հայաս-
տանի կազմութեան իրական կամ ենթադրեալ դժուարութիւնների վրայ:
Հայ բնակչութեան թուի պակասը հերքեց ասելով, թէ Կովկասում եւ այլուր
500 հազարի չափ հայ փախստականներ են սպասում իրենց հայրենիքը վերա-
դառնալու: Ժանդարմըրիի համար յայտնեց, թէ հայութիւնը կը կարողանայ
պէտք եղած թուով կամաւորներ տրամադրել՝ Դաշնակիցների կազմերով
կարգն ապահովելու համար: Ֆինանսների համար ասաց, թէ Ամերիկայի
բարդաւաճ հայութեան ներկայացուցիչները առաջարկում էին անցեալները
Ազգերի Լիգային 5000 հայ կամաւորներ եւ 25 միլիոն դոլլար, եթէ հոգատար
մի պետութիւն յանձն առնէր Հայաստանը իր խնամքի տակ առնել ու կարգա-
ւորել: Փոքրամասնութեանց իրաւունքների սխտեմով, ասաց Նորատունկե-
ան, անհնարին է թիւրքիայում ապահովել հայութեան վիճակը, որովհետեւ
թիւրքերը հազար հնար ունեն խախտելու այդ կարգի համաձայնութեանց
բոլոր կէտերը. նրանք ջարդարարներ են, անվստահելի եւ անուղղելի. Անդա-
րայի ժողովի անդամները մեծաւ մասամբ յանցագործներ են եւ հայերի դէմ
ոճիրներ են կատարած:

Պուանկարէ, որ լսում էր ակնյայտ տհաճութեամբ, վերջին խօսքերից
առաջ զայրոյթով ձեռքը սեղանին վրայ ցնցեց ու բացականչեց.—

— Թողէք խնդրեմ անցեալը: Մենք հնար չունենք թիւրքերին պատերազմ
անելու: Ես չեմ կարող ժամանակս կորցնել: Պօսինք իրականութիւնից:

Նորատունկեան.— Նպատակս ձեզ թիւրքերի դէմ զրգոել չէ, այլ պարզա-
պէս իրականութիւնը բացատրել: Բայց ես վերջացրի թիւրքաց Հայաստանի
մասին: Պ. Ահարոնեանը կ'ասի թէ ինչե՞ր են կատարել նրանք Կովկասեան
Հայաստանում:

Պուանկարէն ինձ դարձաւ, բայց դեռ սրտնեղած արտաքինով փոքրիկ
միջադէպից եւ դէմքը կարմրած:

Ջնջելու համար այս անստորժ տպաւորութիւնը, ես ստիպուած էի փոխել
իմ ասելիքը եւ հեռուից մօտենալ նիւթին:

Ահարոնեան.— Պ. նախագահ, նախ՝ թոյլ տուէք ինձ իմ անկեղծ երախ-
տագիտութիւնը յայտնելու ձեզ պ. Գերնիէին ուղղած ձեր նամակի համար ի

պատասխան Ֆրանսական պարլամենտի անդամների դիմումին, որով Դուք խոստանում էք հայկական Home-ը պաշտպանել առաջիկայ կոնֆերանսում: Մեզ համար այդ նամակը սրտապնդիչ երեւոյթ է, որին վաղուց կարօտ էինք:

Պուանկարէ.— (Ժպտալով) Այո՛, բայց պէտք չէ չափազանցել յոյսերը: Պէտք է գիտնաք, որ կան մեծ դժուարութիւններ:

Ահարոնեան.— Գիտեմ, եւ հէնց այդ դժուարութիւնների մասին պիտի խօսեմ, քանի որ գտնում եմ աւելորդ կրկնել այստեղ մեր իրաւունքների արդարութիւնը եւ մեր յանձն առած զոհարելութիւնների մեծութիւնը: Ֆրանսիական Հանրապետութեան նախագահ պ. Պուանկարէն լաւ գիտէր այդ բոլորը, հետեւապէս Ֆրանսիայի վարչապետ Պուանկարէն նոյնպէս: Մենք հաւատացած ենք, որ մեր հարցը ձեզ ծանօթ է գուցէ մեզինց աւելի:

Պուանկարէ.— (Ժպտալով) O, pas tant que ca (Օ՛, ոչ այդչափ):

Ահարոնեան.— Ձեզ հրաշալի ծանօթ են կովկասեան ճակատում մեր կրօնները. մեր 200 հազար զինուորների գործը ոռոսական եւ այլ ճակատներում: Ձեզ քաջածանօթ է մարեշալ Ալեկսիի վկայութիւնը Պաղեստինի ճակատում մերոնց կատարած դերի մասին եւ նորերս գեն. Լուդենդորֆ իր մի գրքում խօսում է նաեւ Բաղուում մեր զորքերի կատարած դիմադրութեան մասին, որ ուշացրեց մի քանի ամսով Գերմանիային նախը եւ վճռապէս ազդեց Գերմանիայի պարտութեան վրայ: Այս բոլորի հանդէպ Սեվրի դաշնագիրը մեր վարձատրութիւնն եղաւ: Տարաբխտարար, զինադադարը չիրագործեց թիւրքերի զինաթափումը: Մի սխալ, որից տուժում ենք այսօր ամէնքս, եւ որ Ֆրանսիայինը չէ:

Պուանկարէ.— (Ալկնյայտ հաճութեամբ) Լիապէս համաձայն եմ ձեզ հետ: Դա ծանր սխալ եղաւ եւ այսօրուայ դժուարութեանց զլխաւոր պատճառն է:

Ահարոնեան.— Եւ մեր մեծ աղէտին, թիւրքերը կարողացան բուլղերիկեան օգնութեամբ ոչ միայն պահել թիւրքաց Հայաստանը, այլ եւ անցնել գրաւել կովկասեան Հայաստանի մի կարեւոր մասը: Ես այդ նախատեսել էի եւ բողմիցս հրաւիրել Դաշնակիցների ուշադրութիւնը թիւրքերբուլղերիկեան գործակցութեան վտանգի վրայ: Բայց ձայնս լսելի չեղաւ: Փաստը մեր առջեւն է: Բայց դա անցեալն է: Մենք կարծում ենք, սակայն, որ հակառակ այս դժուարին կացութեան, հնարաւոր է հայկական խնդիրը կարգադրել, մանաւանդ՝ որ դա չի հակասում անգամ թիւրքական շահերին, եթէ նրանք խելահաս լինին:

Նորատունկեան.— Անգամ կովկասեան մահմետական պետութիւնները պնդում են թիւրքաց Հայաստանի ազատագրութեան վրայ, ինչպէս եւ Հընդիկ մահմետականները, որը վկայեց նորերս Լորտ Նորակլիֆ:

Պուանկարէ.— Ծշմարիտ է, բայց Անգարայում խօսք հասկացող հոսանքը զօրեղ չէ: Դրա փոխարէն թիւրքերն այսօր այնքան կազմակերպուած են: Մենք մեր օրակարգի մէջ ունինք հայկական Home-ը: Սակայն, խնդիրը թիւրքերին հարկադրելու միջոցների դժուարութեան մէջ է: Դաշնակիցները եւ, ի մասնաւորի, Ֆրանսիան չեն կարող նոր պատերազմ յայտարարել թիւրքիային:

Ահարոնեան.— Պ. Նախագահ, թիւրքերին պատերազմ յայտարարելու պէտք չկայ: Մենք գիտենք, որ Դաշնակիցները յայտարարել են՝ ոչ մի

նրա վրայ: Կիլիկիայի թշուառութիւններից յետոյ, Ֆրանսիան այս նոր հի-
ասթափութիւնը պէտք է խնայի Հայ ժողովրդին:

J. Herbetto.— Ես ասացի, որ մենք մենակ ենք: Եւ մեր այդպիսի պա-
Հանջը, կրկնում եմ, առանց ձեզ օգուտ տալու, մեր էլ յարաբերութիւնները կը
գէշացնի թիւրքիայի հետ...

Անօգուտ էր շարունակել այսպիսի դրոյցը J. Herbetto-ի հետ: Պարզ էր,
որ Temps-ի խմբագիրը իր կարծիքը փոխելու չէր:

Բաժանուցիինք շատ ծանր տպաւորութեամբ:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՎԱՐՉԱՊԵՏ Է. ՊՈՒԱՆՔԱՐԷՒ ՀԵՏ

Այսօր, փետրուարի 20-ին, ճաշից յետոյ ժամը 5-ին, Նորատունկեանի
հետ միասին տեսուցիինք Պուանկարէի հետ:

Նորատունկեան, առաջինը խօսք առնելով, ծանրացաւ թիւրքաց Հայաս-
տանի կազմութեան իրական կամ ենթադրեալ դժուարութիւնների վրայ:
Հայ բնակչութեան թուի պակասը հերքեց ասելով, թէ Կովկասում եւ այլուր
500 հազարի չափ Հայ փախտականներ են սպասում իրենց հայրենիքը վերա-
դառնալու: Ժանդարմըրիի համար յայտնեց, թէ հայութիւնը կը կարողանայ
պէտք եղած թուով կամաւորներ տրամադրել՝ Դաշնակիցների կադրերով
կարգն ապահովելու համար: Ֆինանսների համար ասաց, թէ Ամերիկայի
բարգաւաճ հայութեան ներկայացուցիչները առաջարկում էին անցեալները
Ազգերի Լիգային 5000 հայ կամաւորներ եւ 25 միլիոն դոլլար, եթէ հոգատար
մի պետութիւն յանձն առնէր Հայաստանը իր խնամքի տակ առնել ու կարգա-
ւորել: Փոքրամասնութեանց իրաւունքների սխտեմով, ասաց Նորատունկ-
եան, անհնարին է թիւրքիայում ապահովել հայութեան վիճակը, որովհետեւ
թիւրքերը հազար հնար ունեն խախտելու այդ կարգի համաձայնութեանց
բոլոր կէտերը. նրանք ջարդարարներ են, անվստահելի եւ անուղղելի: Անգա-
րայի ժողովի անդամները մեծաւ մասամբ յանցագործներ են եւ հայերի դէմ
ոճիրներ են կատարած:

Պուանկարէ, որ լսում էր ակնյայտ տհաճութեամբ, վերջին խօսքերից
առաջ դայրոյթով ձեռքը սեղանին վրայ ցնցեց ու բացականչեց.—

— Թողէք խնդրեմ անցեալը: Մենք հնար չունենք թիւրքերին պատերազմ
անելու: Ես չեմ կարող ժամանակս կորցնել: Խօսինք իրականութիւնից:

Նորատունկեան.— Նպատակս ձեզ թիւրքերի դէմ զբոսել չէ, այլ պարզա-
պէս իրականութիւնը բացատրել: Բայց ես վերջացրի թիւրքաց Հայաստանի
մասին: Պ. Ահարոնեանը կ'ասի թէ ինչե՞ր են կատարել նրանք Կովկասեան
Հայաստանում:

Պուանկարէն ինձ դարձաւ, բայց դեռ սրտնեղած արտաքինով փոքրիկ
միջադէպից եւ դէմքը կարմրած:

Ձնջելու համար այս անախորժ տպաւորութիւնը, ես ստիպուած էի փոխել
իմ ասելիքը եւ հեռուից մօտենալ նիւթին:

Ահարոնեան.— Պ. նախագահ, նախ՝ թոյլ տուէք ինձ իմ անկեղծ երախ-
տագիտութիւնը յայտնելու ձեզ պ. Գերնիէին ուղղած ձեր նամակի համար ի

պատասխան Ֆրանսական պարլամենտի անդամների դիմումին, որով Դուք խոստանում էք հայկական Home-ը պաշտպանել առաջիկայ կոնֆերանսում: Մեզ համար այդ նամակը սրտապնդիչ երեւոյթ է, որին վաղուց կարօտ էինք:

Պուանկարէ.— (Ժպտալով) Այո՛, բայց պէտք է չափազանցել յոյսերը: Պէտք է դիտնաք, որ կան մեծ դժուարութիւններ:

Ահարոնեան.— Գիտեմ, եւ Հէնց այդ դժուարութիւնների մասին պիտի խօսեմ, քանի որ պտնում եմ աւելորդ կրկնել այստեղ մեր իրաւունքների արդարութիւնը եւ մեր յանձն առած զոհաբերութիւնների մեծութիւնը: Ֆրանսիական Հանրապետութեան նախագահ պ. Պուանկարէն լաւ գիտէր այդ բոլորը, հետեւապէս Ֆրանսիայի վարչապետ Պուանկարէն նոյնպէս: Մենք հաւատացած ենք, որ մեր հարցը ձեզ ծանօթ է գուցէ մեզնից աւելի:

Պուանկարէ.— (Ժպտալով) O, pas tant que ca (Օ՛, ոչ այդչափ):

Ահարոնեան.— Ձեզ հրաշալի ծանօթ են կովկասեան ճակատում մեր կրօնները. մեր 200 հազար զինուորների գործը ռուսական եւ այլ ճակատներում: Ձեզ քաջածանօթ է մարեշալ Ալեկսիի վկայութիւնը Պաղեստինի ճակատում մերոնց կատարած դերի մասին եւ նորերս գեն. Լուդենդորֆ իր մի գրքում խօսում է նաեւ Բագում մեր զօրքերի կատարած դիմադրութեան մասին, որ ուշացրեց մի քանի ամսով Գերմանիային նաւթը եւ վճռապէս ազդեց Գերմանիայի պարտութեան վրայ: Այս բոլորի հանդէպ Սեվրի դաշնագիրը մեր վարձատրութիւնն եղաւ: Տարարախտարար, զինադադարը չիրադործեց թիւրքերի զինաթափումը: Մի սխալ, որից տուժում ենք այսօր ամէնքս, եւ որ Ֆրանսիայինը չէ:

Պուանկարէ.— (Ակնյայտ համուքեամբ) Լիապէս համաձայն եմ ձեզ հետ: Դա ծանր սխալ եղաւ եւ այսօրուայ դժուարութեանց զլխաւոր պատճառն է:

Ահարոնեան.— Եւ մեր մեծ աղէտին, թիւրքերը կարողացան բուշելիկեան օգնութեամբ ոչ միայն պահել թիւրքաց Հայաստանը, այլ եւ անցնել զբաւել կովկասեան Հայաստանի մի կարեւոր մասը: Ես այդ նախատեսել էի եւ բազմիցս հրաւիրել Դաշնակիցների ուշադրութիւնը թիւրքերուշելիկեան գործակցութեան վտանգի վրայ: Բայց ձայնս լսելի չեղաւ: Փաստը մեր առջեւն է: Բայց դա անցեալն է: Մենք կարծում ենք, սակայն, որ հակառակ այս դժուարին կացութեան, հնարաւոր է հայկական խնդիրը կարգադրել, մանաւանդ՝ որ դա չի հակասում անդամ թիւրքական շահերին, եթէ նրանք խելահաս լինին:

Նորատունկեան.— Անգամ կովկասեան մահմետական պետութիւնները պնդում են թիւրքաց Հայաստանի ազատագրութեան վրայ, ինչպէս եւ Հընդիկ մահմետականները, որը վկայեց նորերս Լորտ Նորտկլիֆ:

Պուանկարէ.— Ծջմարիտ է, բայց Անգարայում խօսք հասկացող հոսանքը զօրեղ չէ: Դրա փոխարէն թիւրքերն այսօր այնքան կաղմակերպուած են, Մենք մեր օրակարգի մէջ ունինք հայկական Home-ը: Սակայն, խնդիրը թիւրքերին հարկադրելու միջոցների դժուարութեան մէջ է: Դաշնակիցները եւ, ի մասնաւորի, Ֆրանսիան չեն կարող նոր պատերազմ յայտարարել թիւրքիային:

Ահարոնեան.— Պ. Նախագահ, թիւրքերին պատերազմ յայտարարելու պէտք չկայ: Մենք դիտենք, որ Դաշնակիցները յայտարարել են՝ ոչ մի

սու, ո՛չ մի զինուոր: Մենք խնդրում ենք թիւրքերին առաջարկելիք պայմաններին մէջ զնեւ ե՛ւ Հայկական հողերի դատարկումը: Եւ Հաւատացած ենք, որ երբ պետութիւնները վճռապէս ու միակամ այդ պահանջն են, թիւրքերը կը զիջեն: Նրանք աղմկում են, սովոր են «բաղարլըղի», շահադործում են պետութիւնների անտազոնիզմը (Հակամարտութիւնը), բայց պիտի խոնարհին, Հէնց որ պետութիւնները միահամուռ ու վճռապէս պահանջն են: Միշտ այսպէս է եղած ահա մեր խնդիրը:

Պուանկարէ.— Մենք աշխատում ենք Համաձայնութեան գալ Անգլիայի հետ եւ յոյս ունեմ կը Հասնենք: Ինչպէս ասացի, Հայկական Home-ը օրակարգի մէջ է առաջիկայ կոնֆերանսին եւ այն պայմանների մէջ է, որ առաջադրելու ենք թիւրքերին: Բայց կրկնում եմ, դժուարութիւնը այդ չէ, այլ այն, որ թիւրքերը կարող են մերժել, եւ մենք Հնար չունենք նրանց Հարկադրելու: Ես մարչալ Ֆօշի հեղինակաւոր կարծիքն ունեմ: Թիւրքերն այսօր այնքան հզօր են, որ կարող են ե՛ւ Անգլիայի դէմ զնեւ Միջազետքում, ե՛ւ մեր դէմ Սիւրիայում, ե՛ւ յոյների ե՛ւ ձեր դէմ: Սա է փաստը: Եւ պէտք է Հաշուի առնել այս: Մենք չենք կարող նոր կռիւ յայտարարել թիւրքիային, ի վիճակի չենք այդ անելու: Սակայն, Հայկական Home-ը կը պահանջենք Հրնարաւոր պայմաններում:

Նարատուցկեան.— Մի խնդիր եւս: Ինչպէս դիտէք, Կիլիկիայի Հայութիւնը խոյս տուեց իր երկրից: Պիտի խնդրէինք Հնար տալ նրանց իրենց Հայրենիքը վերադառնալ եւ այնտեղ ստեղծել մի յատուկ ռեժիմ նրանց պաշտպանութեան Համար: Կիլիկիան Հայութեան խոշոր կեդրոն է, որ կարող է Home դառնալ փախստական Հայութեան: Ի Հարկէ, մեր ցանկութիւնն է ունենալ Home-ը բուն Հայաստանում: Բայց եթէ այդ անկարելի դառնայ:

Պուանկարէ.— (Ձղայնացած) Ո՛չ, ո՛չ, Կիլիկիոյ մէջ առանձին ռեժիմ լինել չի կարող: Ընդհանուր քրիստոնեաների պաշտպանութեան Հարց կայ: Յամենայն դէպս Կիլիկիան կարող է յուսալ նոյնն ունեցալու, ինչ որ Զմիւռնիոյ շրջանի քրիստոնեաները:

Ահարոնեան.— Երկու խօսք եւս Ձեռնովայի կոնգրէսի մասին: Գիտէք, որ սովետական պատուիրակութիւնը բերելու է իր հետ եւ մի Հայ բոլշեւիկ, որպէս Հայաստանի ներկայացուցիչ: Որպէս Հայաստանի լեզալ կառավարութեան ներկայացուցիչ, խնդրեմ, ի նկատի առնել, որ դա ծանր ոտնձգութիւն է մեր անկախութեան դէմ: Յուսամ՝ Ֆրանսիական կառավարութիւնն այդ թոյլ չի տայ:

Պուանկարէ.— (վնասապէս) Ո՛չ, ո՛չ, կովկասեան պետութիւններն Ասիայումն են եւ չեն կարող մասնակցել այդ կոնգրէսին: Արդէն իսկ մենք մերժեցինք Վրաստանին:

Տեսակցութիւնը տեւեց 35 րոպէ:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ԶԻԶԵՐԻՆԻ ՀԵՏ

Ձեռնովա, մայիս 15, 1922
Hotel Nizza

Այսօր, մայիս 15-ին, ճաշի ժամը 12-ից մինչեւ 1-ը տեսակցութիւն ունե-

ցայ Ձիչերինի հետ Մ. Վարանդեանի եւ Ա. Գիւլխանդանեանի հետ միասին: Վարանդեան ներկայացրեց ինձ ու Գիւլխանդանեանին: Ես առաջինը խօսք առայ:

Ես ասացի ֆրանսերէն.— Թոյլ տուէք ինձ, նախ, մի pro dumo sua: Եւ նրան նկարագրեցի 1918 թուին թիւրքերի առաջխաղացման եւ ռուս բանակի հեռանալու օրերին թիւրքիոյ հայ ժողովուրդի համակրանքը դէպի ռուսները եւ թէ ես անձնապէս ինչ եմ արել այդ օրերին: Աւելացրի, որ միայն ռուսներին հովանու աջակցութեան պակասն եղաւ պատճառ, որ մենք ստիպուած եղանք մանդատէր վնասուել: Ռուսների վերադարձը դէպի Կովկաս, սակայն, թեւանցուկ թիւրքերի հետ, հայ ժողովրդին անասելի ցաւ դարձաւ եւ ծանր աղէտների աղբիւր եղաւ մինչեւ այժմ: Ռուսո-թիւրք համաձայնութիւնը փաստ է այսօր: Ռուսը իր արեւելեան նոր քաղաքականութեան յենարան է համարում թիւրքիան, եւ մենք ստիպուած ենք հաշուի առնել այդ փաստը: Մտածում ենք, սակայն, որ անհնարին չէ հաշտեցնել հայկական շահերը ռուս-թիւրք համաձայնութեան տրամադրութիւնների հետ: Մենք կարծում ենք, որ Հայկական Արեւելեան նահանգները, կամ նրանց մի մասը հայերին յատկացուելը աւելի եւս կ'ամրապնդէր ռուս-թիւրք համաձայնութիւնը եւ թիւրքերի գործը կը հեշտացնէր աշխարհում, վերցնելով մէջտեղից մի դժընդակ պոռթիւմ, որի համար ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը դէմ է թիւրքերին: Մենք կարծում ենք, որ Մոսկուայի Սովետը, մնալով հանդերձ թիւրքին բարեկամ եւ նոյնիսկ այդ բարեկամութեան վրայ յենած, պիտի կարողանար մեզ մեծապէս օգնել մեր պոռթիւմը լուծելու՝ ճնում գործելով թիւրքերի վրայ: Եւ այս տեսակէտը համայն հայութեանն է:

«Երէկ դուք ընդունել էք պ. Նորատունկեանին, իմ կարգին, ասացի, եւ ես վստահ եմ, նա էլ նոյն տեսակէտն է պաշտպանել ձեր առաջ»:

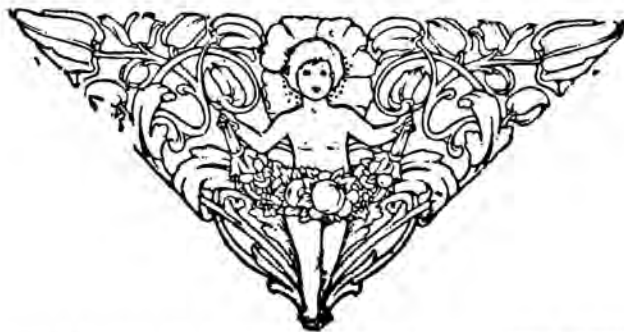
Ձիչերին.— Նախ ասեմ, որ պ. Նորատունկեան ձեզ չի ճանաչում: Նրա հետ մենք խօսեցինք եւ ես խոստացայ անել հնարաւորը թիւրքահայերի համար: Ինչ վերաբերում է կովկասեան Հայաստանին, մենք զիջեցինք Կարսի շրջանը թիւրքերին ստիպուած, որովհետեւ ձեր կառավարութիւնը այդ արդէն զիջել էր: Մեղքը մերը չէ, ձերն է: Այս պահուն այդ հողերը (Կարսի) թիւրքական է: Եթէ դուք կարողանաք թիւրքերից այն վերցնել ձեր Home-ի համար, մենք ուրախ կը լինենք: Տարբեր ձեռով, մենք թիւրքերին բռնադատել չենք կարող: Մենք նրանց դաշնակիցներ ենք, եւ եթէ խօսք բանանք թիւրքաց Հայաստանի կամ Կարսի մասին, թիւրքերը պիտի մեզ մեղադրեն իմպերիալիզմի մէջ: Մենք չենք կարող մեր արեւելեան քաղաքականութիւնը, որ յենուած է թիւրք բարեկամութեան վրայ, փորձութեան ենթարկել: Ուրախ կը լինեմ, եթէ դուք յաջողեցնէք: Եւ նոյնիսկ Մոսկուա վերադարձիս կ'աշխատեմ բարոյապէս ազդել թիւրք ներկայացուցիչների վրայ յօգուտ ձեզ: Ցաւում եմ, սակայն, որ դուք եւ ձեր պատուիրակութիւնը եւ ձեր կուսակցութիւնը գործում է ռուս Սովետի դէմ: Ձեր հակառակութիւնն այնքան մեծ է մեր դէմ, որ այն ժամին, երբ ձեր ներկայացուցիչները Ալէքսանդրապոլ էին Կարսի անկումից յետոյ, երբ Հայաստանում Սովետ էր յայտարարուած, ձեր ընկերները Ալէքսանդրապոլում ստորագրեցին մի դաշնագիր, որի որոշ մի յօդուածը ուղղուած է Ռուսաստանի դէմ:

Գիւլիսանդանեան.— Ես ստիպուած եմ ձեզ յայտարարել, որպէս յիշեալ դաշնագիրը ստորագրողներից մէկը, որ այդ ազտը ստորագրած ենք Երեւանի Սովետի անդամների հրահանգով եւ թելադրանքով եւ բնաւ մեր մտքովն անգամ անցած չէ հակառուս որեւէ քայլ անել յիշեալ դաշնագրով: Ես տեսնում եմ, որ տարաբախտաբար ձեզ թիւրիմացութեան մէջ են ձգել ձեզ զեկուցանողները:

Այնուհետեւ Չիչերինի զրոյցն անցաւ աւելի հանդարտ, պակաս ներվային տոնով, բայց եւ այնպէս նա շարունակեց իր անհիմն մեղադրանքները Դաշնակցութեան դէմ, Թաւրիզի մեր փախստականների դէմ, վերջում նորից խոստացաւ «թիւրքերի մօտ բարեխօսել» յօգուտ թիւրքաց հայութեան եւ հայ ազգային Home-ի:

Մենք դուրս ելանք խիստ հիասթափուած:

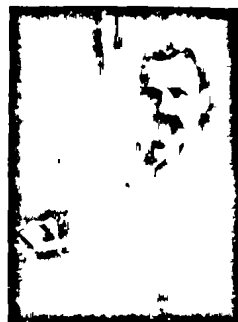
(Շարունակելի)

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ՍԵՒՐ ԵՒ ԼՕՉԱՆ

(ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԳԻՐ)

Գրեց՝ ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Ժ Ը Ն Ե Ի, 1927

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՍԵՆԱՏՈՐ ԴԷ ԲՐՈՒԿԵՐԻ ՀԵՏ

Սեպտեմբեր 4

Տեսնուեցի Դէ Բրուկէրի հետ այսօր: Միանգամայն համամիտ է մեր յուշադրի հիմնական դադափարին: Ցաւ յայտնեց մեր բացակայութեան համար վերջին տարիները:

«Ես ժպտով էի լսում, — ասաց նա, — ձեր հայրենակիցներից ոմանց, որոնք եկած էին այստեղ անցեալներում պնդելու, թէ Հայաստանը (Սովետական) անկախ է կատարելապէս եւ թէ նա միայն դաշնակցական կապերով է Սովետ. Ռուսիոյ հետ կապուած: Եթէ սա մանէօվը էր փոխառութիւն ստանալու համար, լաւ, բայց ո՞ւր էր հաւատացնես: Ես տեսայ, որ ժողովին ներկայ պ. Փիրումովը իր հայրենակիցների հետ խօսում էր ուսերէն: Ասել է, իր մայրենի լեզուն չգիտէր: Տարօրինակ ներկայացուցիչ մի երկրի, որի լեզուն չգիտէ: Այո՛, գաղթականական հարցը մի մասնաւոր փորձ է, որ չի կարող եւ չպէտք է չփոթուի բուն Հայկական Ոնդրի հետ: Նանսէն ինդիքը մի փոքր ծուռ է գրել՝ Կովկասեան Հայաստանը Home անուանելով: Այս տարի կը փորձենք շտկել նորէն»:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱԼԲԵՐ ԹՈՄԱՅԻ ՀԵՏ

Սեպտեմբեր 4

— Ճաշից յետոյ, ժամը 5-ին, այսօր տեսնուեցի A. Thomas-ի հետ B. I. T.-ի շէնքի մէջ:

Մեր յուշադիրը ստացել էր ու կարդացել եւ գոհ էր: Համաձայն է պաշտպանել այն: Ինձ ուշադրութեամբ լսելուց յետոյ, ասաց. —

«Ինչաւ յուսահատուելու չէ հասարակաց կարծիքից, թէ կուզ մեր այս դժուարին օրերին: Ուղղադ ճամբաներով հարցեր լուծելու ժամանակները հասունանում են: Պատերազմը անհրաժեշտ պայման չէ արդարութիւն գտնելու համար: Հայկական հարցը եւս կարող է լուծուել խաղաղ եղանակով: Դրա համար աշխատանք պէտք է անընդհատ: Ժամանակին ժօրէս, Պրէսանսէ, Դրնի Կօչէն ինչ որ անում էին, պէտք է շարունակուի:

«Գալով այստեղ անելիքին, դաղթականական հարցը, որով զբաղուում է մեր Bureau-ն, մի ուրոյն ու մասնակի հարց է, որ պէտք չէ խառնել գլխաւորի՝ հայ ժողովրդի իդէալի հետ: Նանսէն պէտք չէր Կովկասի Home մէջտեղ նետէր: Նա շատ ազնիւ մարդ է, բայց եւ ոչ խորը: Ես S. D. N.-ի մէջ խօսք ատենելու առիթ չունեմ, բայց պիտի նախադասեմ Near East Reunion Annuelle-ին ու ամսիս 7-ին, եւ իմ ճառը կը լինի ճիշդ ձեր Memoire-ի իմաստով»:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՆԻԿՈՒԱՅՈՍ ՊՈԼԻՏԻՍԻ ՀԵՏ

Յունաստանի ներկայացուցիչը Պարիզում, ինձ ընդունեց երեկոյեան ժամը 6-ին: Նրա մօտ գտայ Լ. Բաշալեանին եւ Ա. Մանդելշտամին: Նրանք եկած էին խօսելու Թիւրքիայում մերոնցից յափշտակուած կալուածների խնդրի մասին:

Պոլիտիս ընդհանուր տեսակէտներ պարզեց թէ՛ այդ մասնաւոր խնդրի եւ թէ՛ առհասարակ մեր հարցի մասին:

Քաղաքական ներկայ մօմենտում արդարութիւն գտնելու մասին նա շատ վատատես է: Մարդկութեան մօրալի (բարոյականի) մակարդակն է իջել: Գալով Թիւրքերին, պէտք է գիտնալ, որ մեծ պետութիւնները շարունակուած են քծնել Թիւրքիայում: Եւ հասկանալի է, իւրաքանչիւրը միլիարդներ ունի թողած այնտեղ եւ աշխատում է սիրաշահելու ճամբան, առանց կռուի, մասմաս չորթել:

Ըստ Պոլիտիսի, Թիւրքերը միայն հայերին ու յոյներին չկողոպտեցին, այլե՛ւ մեծ պետութիւններին, որոնք անխոհեմութիւն ունեցան մի օր յայտարարել թէ Թիւրքիայի դէմ պատերազմելու համար «ո՛չ մի չիլինդ եւ ո՛չ մի դինուոր»:

«Երբ Վենիդելոս դարձաւ Ամերիկայից 1920 թուին, Պուանկարէն նրան իր մօտ հրաւիրեց՝ նրա կարծիքը լսելու Փոքր Ասիոյ մասին: Վենիդելոս ասել է Պուանկարէին թէ՛՝ 'Մեր բանակը կը պարտուի, այնուհետեւ կը պարտուիք դուք, յաղթական դաշնակիցներդ': Պուանկարէն խնդացել է վերջին ֆրագի վրայ. 'C'est l'expression d'amertume d'un patriote' (Ասիկա հայրենասէրի մր դառնութեան բացատրութիւնն է), ասել է Պուանկարէն: Եւ սակայն, Վենիդելոսի ասածը բառ առ բառ կատարուեց»:

«Այսօր, — շարունակեց Պոլիտիս, — ո՛չ Ֆրանսիան, ո՛չ Անգլիան որեւէ քայլ չեն անի Թիւրքիայի դէմ, ինչ անախորժ բան եւ դէշութիւն էլ կատարեն Անգարայի վարիչները: Տարբեր բան է, եթէ Թիւրքիան Ադդերու Լիկի մէջ մտնի: Այդ ժամանակ շատ բան հնարաւոր է: Եւ դա տեղի կ'ունենայ Հաւանարար եկող տարի»:

Ես. — Բայց նա կարող է դուրս գնալ, ինչպէս այդ արեց Լօղանում, երբ իր առջեւ անախորժ հարցեր հանուեն: Բրադիլիան, Իսայանիան օրինակ:

Պոլիտիս. — Դուրս կ'երթայ: Այնքան էլ հեշտ չէ: Ստիպուած պիտի յետ գայ, ինչպէս ձգտում են վերադառնալ միւս դուրս մնացածները: Այսօր,

սակայն, դարձեալ պարապ մնալու չէք: Պէտք է չթոյլ տալ, որ ձեր հարցի վրայ լուռթեան տարիներ անցնեն: Պէտք չէ թողնել, որ հասարակաց կարծիքի մէջ ամրապնդուի այն համոզումը, թէ դա մի հին, մոռացուած, փոշիացած խնդիր է, աղէկ-պէշ կարգադրուած: Ահա այս տեսակէտից S. D. N.-ին կատարած ձեր դիմումները միշտ էլ արժէքաւոր են:

ՆՈՐ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԴԷ ԲՐՈՒԿԷՐԻ ՀԵՏ

Սեպտեմբեր 6

Կրկին տեսակցութիւն: Նիւթն է՝ թիւրքերի հաւանական մուտքը Ազգերի Լիկի մէջ:

De Brucker չի հաւատում, թէ այս նստաշրջանին այդ տեղի ունենայ: Նշաններ չկան: Սակայն, 1928-ին անհնար չէ եւ նոյնիսկ հաւանական է:

Ես մատնանշեցի մեզ սպառնացող վտանգը, քանի որ Ազգերու Լիկը պէտք է վաւերացնի եւ իր հովանու տակ առնի անդամ դարձած Թիւրքիոյ սահմանները: Աւելացրի, որ իմ գալու նպատակներից մէկը այդ վտանգը կանխելն է:

De Brucker-ի կարծիքով՝ Լոզանի դաշնագրից յետոյ, այս երկրորդ խոշոր վտանգն է: Մեծ պետութիւնները ընդունակ են ներս առնել թիւրքերին՝ զոհ բերելով կրկին հայերին: Հարկաւոր է ժամ առաջ մի ֆորմուլ գրանել՝ զէթ ապահովելու համար հայ ժողովրդի իրաւունքը:

Ես ցոյց տուի հետեւեալ ֆորմուլը.—

La S. D. N. (Societe Des Nations) Tant en Reconnaissant les Frontieres de la Turquie. . . Proclame et recommande la necessite imperieuse d'un arrangement assurant au peuple Armenien un foyer national prevu par la resolution a telle. . . . Date

Թարգմանութիւն

«Ազգերու Դաշնակցութիւնը, որքան որ ալ կը ճանչնայ Թիւրքիոյ սահմանները . . . կը յայտարարէ եւ կը յանձնարարէ հրամայական անհրաժեշտութիւնը հայ ժողովուրդին ապահովելու ազդային տուն մը, որ նախատեսուած է . . . թուականի որոշումով»:

— Լաւ է, եթէ թիւրքերն ընդունին, — ասաց Դէ Բրուկէր. — Ինձ թւում է, — շարունակեց նա, — որ միջազգային իրաւունքի մասնագէտների պէտք կայ, որպէսզի ապացուցուի հայերի իրաւունքը ընդգէմ Ազգերի Լիկի . . . յօդուածի, եւ որպէսզի Հայաստանը լեզալ իրաւունք ունենայ պահանջելու իր հողերը՝ առանց Ազգերի Լիկի . . . յօդուածի տրամադրութիւնը խախտելու: Ամէն պարագայի մէջ, լաւ է, որ այժմէն Ազգերի Լիկը հասկանայ, որ հայերը բնաւ համակերպուած չեն իրենց բրած անիրաւութեան, զրկանքների եւ պիտի շարունակեն պահանջել, մինչեւ որ ստանան: Հետեւապէս, լաւ է, որ ձեր յուշագիրը առաջ բերի ընդհանուր վիճարանութիւններ, թէկուզ առանց որեւէ resolution-ի, որը համարուի արդէն եղած:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՆԱՆՍԷՆԻ ՀԵՏ

Սեպտեմբեր 9

Միայն այսօր հասաւ Նանսէնը: Տեսնուեցի այսօր ժամը 12-ին:

Նրան սաստկօրէն զբաղեցնում է իր յարուցած գաղթականների հարցը, որ դարձեր է անձնական վարկի խնդիր: Լաւատես չէ: Ասաց, որ իր ներկայացուցիչը տեսնուել է Մոսկուայում Ս. Տէր Գաբրիէլեանի հետ, որ յայտնել է, թէ Երեւանի կառավարութիւնը կը համաձայնի իւրաքանչիւր փոխադրուող ընտանիքի յատկացնել 1000 ըուբլի ծախք փոխադրութեան:

«Բայց, երբ ես հեռագրեցի Երեւան Համբարձումեանին (կառ. պետ), վերջինս պատասխանեց, թէ յամենայն դէպս իրենց որոշումն այդ մասին չի կարող հասնել Ազգերի Լիկի այս նստաչրջանին: Այսպիսով, — ասաց Նանսէն, — Երեւանից ձեռնթափ եղայ»: Աւելացրեց, որ գերմանացիք տրամադիր են դրամի մէկ մասը տալ:

Շշուկներ են պտտում, թէ Նանսէն խորապէս վշտացած է Ազգերի Լիկի ընթացքից այս հարցում, մտադիր է հրաժարուել եւ դուրս գնալ Լորդ Սեսիլի պէս:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ Պ. ԳԵՐԵՐՈՅԻ ՀԵՏ

Սեպտեմբեր 10

Բաշալեանի եւ Մանդելշտամի հետ, որոնք պարզեցին «լքեալ» գոյքերի խնդիրը Թիւրքիայում, խնդրելով պ. Guerero-ին, որպէս անդամ Ազգերի Լիկի Պորհրդի, միջամտել այդ հարցը Լահէի միջազգային դատարանին տանելու համար:

Նա ցաւ յայտնեց, որ իր միջամտութիւնը ուշացած է, քանի որ երեք օրից ինք ստիպուած է թողնել Պորհուրդը: Պոստացաւ, սակայն, այդ հարցը փոխանցել իր յաջորդին, որ նոյնքան սիրով կը շարունակի:

Այնուհետեւ անցանք իմ տուած Memoire-ին:

Ես պարզեցի իմ գալու նպատակը՝ յուզել Ազգերի Լիգայում նորէն Հայկական Օջաղի հարցը Թիւրքիայում: Պնդրեցի, որ ինքը խօսք առնի առաջինը: Կան ուրիշներ, որ կը հետեւեն:

Նա սիրով յանձն առաւ: «Ես առաւել, — ասաց, — որ իմ կիներ հայ է»:

Քանի որ միտքը De Brucker-ն էր տուել դիմելու Guerero-ին, անցայ եւ հաղորդեցի նրան այս արդիւնքը:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱԻԳՈՒՍՕ ՌՈՍՍԻ ՀԵՏ

Սեպտեմբեր 12

Աւզուստօ Ռոսսին արտաքին գործոց նախարարի օգնականն է: Նախարարից (Գրանդի) տեսակցութիւն էի խնդրում, ինձ շրկեց Rossi-ին: Ինքը մեկ-

նելու էր յաջորդ օրը եւ իրօք մեկնեց: Եկած էր, ըստ մամուլի, կարճ ժամանակով տեսակցութիւն պատրաստելու Մուսոլինիի, Բրիանի եւ Չեմբերլինի հետ: Նրանց հետ տեսակցութիւն եւս ունեցաւ:

Ռոսսին տեսայ այսօր ժամը 4.30-ին, Berges հիւրանոցում:

Զրոյցիս նպատակը երկու էր: Նախ՝ խնդրել իտալական պատուիրակութեան միջամտութիւնը մեր տուած յուշագրի իմաստով assemble'e-ի մէջ եւ երկրորդ՝ իմանալ, թէ որքա՞ն հաւանական են իտալո-թիւրք conflit-ի լուրերը:

I. Մեր յուշագիրը եւ իմ դալու նպատակը պարզելէն վերջը, խնդրեցի, որ, ինչպէս 1924 թուին, Իտալիան եւս իր ձայնը միացնի Հայկական Հարցի սկզբունքային պաշտպանութեան:

Ռոսսիի պատասխանը ինձ թուաց վարանոտ ու խեղճ:

«Դուք գիտէք, — ասաց, — որ մենք կասկածելի ենք նկատուում Ազգերի Լիկի որոշ շրջաններու, որպէս այդ հաստատութեան չհաւատացողներ: A tort ou a raison, մի կարծիք է կազմուած, թէ մենք հետամուտ ենք Ազգերի Լիկը փչացնելու: Անարդար ու անհիմն կարծիք, որ տարաբախտաբար, որոշ credit է գտել: Այս պատճառով մենք ստիպուած ենք առհասարակ զգոյշ լինել եւ այնպիսի հարցեր չյարուցանել, որոնք կարող են Ազգերի Լիկի անգորութիւնը ցայտուն դարձնել: Ձեր հարցը հէնց դրանցից մէկն է: Այս պատճառով մենք ձեռներէց չենք լինի: Ինքս մասնաւոր վճռական պատասխան տալ չպիտի կարողանամ: Կը յայտնեմ այս բոլորը Շայսլային, որ ի վերջոյ գլխաւոր պատասխանատուն է»:

Այնուհետեւ նա ուզեց մօտից ծանօթանալ մեր երկրի արդի պայմաններին: Ձեռքիս քարտէզը փռած՝ ես նրան բացատրեցի Կովկասեան եւ Թիւրքիոյ Հայաստանի արդի կացութիւնը, մեր ձախորդութիւնները եւ մեր յոյսերը: Եւ երբ նկարագրում էի մեր երկրի աւերածն ու ամայութիւնը, շօշափեցի եւ քրդերի այժմու վիճակը: Նա յանկարծ հարցրեց.

— Իրա՞ն է, որ քրդական ապստամբութիւնը վերջնականապէս ճնշուել է:

Ես բացատրեցի, թէ դա այնքան էլ ճիշդ չէ եւ թէ քրդական բռնկումները դեռ շատ երկար կարող են շարունակուել, նկատի առնելով երկրի աշխարհագրական պայմանները եւ քրդերի ցեղական խառնուածքը: Միաժամանակ պարզեցի հայ-քրդական այժմու յարաբերութիւնները:

Պարզ էր, որ քրդական հարցը նրան մասնաւորաբար հետաքրքրում էր:

II. Զրոյցի ընթացքին ի միջի այլոց հարցրի, թէ որքա՞ն հաւաստի էին մամուլի տուած լուրերը իտալո-թրքական conflit-ի հաւանականութեան մասին:

Բնական է, ասացի, որ մամուլի լուրը միշտ ազդում է ամբողջների վրայ եւ ես չեմ թազցնի ձեզնից, որ անգամ մեր ժողովրդի որոշ խաւեր մինչեւ այսօր իսկ յոյսեր են կապել այդ հեռանկարին: Գիտէք հայութեան զգացմունքը դէպի թիւրքերը: Այժմ էլ քիւրդերը, որոնց հետ գործակից ենք եւ համերաշխ եւ որոնք իրենց դատի պաշտպանութիւնը մեզնից են սպասում, նոյնպէս յաճախ մեղ են գիմում իմանալու, թէ կարելի՞ է յուսալ այդ ուղղութեամբ:

Ռոսսին ժպտաց, մնաց վարանոտ եւ տարտամօրէն, մի բան ծածկող մարդու մտահոգութեամբ պատասխանեց.

«Իրաւ է, որ թերթերը գրեցին: Իրաւ է, որ մեզ վերագրեցին ռազմական պատրաստութիւններ: Բայց այդ բոլորը յերկրուած էր որոշ նպատակներով, որոշ պետութեան շահերն ապահովելու համար: Երբ նա գոհացաւ, այդ խնդրի վրայ լռութիւն եղաւ: Իտալիան որեւէ արշաւանքի պատրաստութիւն չի անում»:

Ես յիշեցի Դէ Բրուկէրի ասածը նոյն հարցի մասին: Ակնարկը Անգլիային էր եւ Մուսուլին:

Մեր զրոյցը վերջացաւ:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ JOURNAL DE GENEVE-ի

ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏԻ ՀԵՏ

Սեպտեմբեր 13

Journal de Geneve-ի խմբագրապետ պ. Chappuisat-ին գնացի խնդրելու, որ հրատարակի մեր յուշագիրը իր թերթում, ինչ որ յանձն առաւ շատ սիրով: Ապա զրոյց եղաւ հայկական եւ առհասարակ կովկասեան խնդիրների մասին:

Նա հետաքրքրուեց իմանալ թէ ինչո՞ւ մենք Կովկասեան Bloc-ի մէջ չենք:

Ես պարզեցի մեր տեսակէտը, թէ մեր հարեւանների հետ համերաշխութեան բացարձակապէս համոզուած կողմնակից ենք, բայց նրանք արդարօրէն հաշուի չեն առնում մեր բացառիկ դիրքը, թիւրքական սպառնալիքը, մօտիկ անցեալի դասերը: Այս է խափանարար պարագան իրական համերաշխութեան:

— Իսկ հանդէպ ուսաների՞, — հարցրեց:

— Մենք էլ բացարձակ անկախութեան կողմնակից ենք, բայց վերի պարագան առ այժմ մեզ խտորէն կաշկանդում է:

— Շատ լաւ, հասկանում եմ եւ դուք այլ կերպ չէք կարող վարուել՝ առանց ձեր դատը վտանգելու: Կարծո՞ւմ էք, սակայն, որ Կովկասեան ազգերը իսպառ պիտի կտրին ուսաների հետ:

— Բարդ հարց է, — ասացի, — իսպառ կտրելը: Այո՛ եւ ո՛չ: Այո՛, որովհետեւ պէտք է անկախ լինել, եւ ո՛չ, որովհետեւ բացարձակ անկախութիւն չունեն այսօր նաեւ մեծ պետութիւնները, որոնք տնտեսապէս իրար իշխում են եւ իրարից կախուած են: Մեզ թւում է, որ ուսական մեծ պետութեան են եւ իրարից ստիպուած կը լինենք միշտ, թէկուզ իբր անկախ պետութիւն, հաշուի առնել այս պարագան:

— Գիտէ՞ք, ի՞նչ, ես ուրախ եմ Ձեզ լսել: Ես յաճախ եմ փորձում այս պարզ ճշմարտութիւնը հասկացնել մեր վրացի բարեկամներին, բայց ի դուր: Այդ մարդիկ իրական տուեայր արհամարհում են: Եւ անձամբ միշտ էլ պաշտպան մնալով ժողովուրդների ազատագրութեան՝ դժուարանում եմ հաւատալ Կովկասի ժողովուրդների բացարձակ անկախութեան դէժ առ այժմ: Սովետ-

ներկեց դուք, ի հարկէ, ոչինչ ունիք յուսալու: Բայց ապագայ դեմոկրատիկ Ռուսիան, կարծում եմ, ձեզ հետ լեզու կը գտնի: Այս է իմ տեսակէտը:

— Այսպէս է մտածում ե՛ւ Յիրեսելլին, — ասացի. — Վրացիներն էլ բաժանուած են այս հարցում:

Ջրոյցը վերջացաւ: Բաժանուելիս ասաց.

Journal de Geneve sera toujours a votre dispositions. Ici vous etes chez vous.

«Ժուռնալ տը Ժընեւ» միշտ ձեր տրամադրութեան տակ է: Հոս դուք ձեր տան մէջ էք):

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՄԷՅՃԸՐ ՌԻՈԼԹԸՐ ԷԼԻՈՅԻ ՀԵՏ

Սեպտեմբեր 14

Հորդ Robert Cecil-ի հրաժարուելով, այս տարի բրիտանական պատուիրակութեան հետ մեր կապը կտրուած էր: Անդամներից ո՛չ մէկին չի ճանաչում: Բարեբախտաբար, Ժընեւ էր գտնուում վաղաժանօթ Captain George Gracey, որին խնդրեցի ինձ յարարերութեան մէջ դնել բրիտանական պատուիրակութեան որեւէ կարելոր անդամի հետ: Captain Grecey-ին շատ սիրալիբ կերպով նամակ գրեց Major Walter Elliot-ին, խնդրելով ինձ ընդունել:

Շնորհիւ այս միջնորդութեան, ես կարողացայ տեսնուել այսօր առաւօտեան ժամը 9:30-ին (Hotel Richmond-ում) Walter Elliot-ի հետ:

Ենթադրելով, որ Կովկասեան ժողովուրդների (մեր հարեւան) քաղաքական Bloc-ը բրիտանական համակրութիւն ունի, ես սկսեցի հէնց այդ խնդրից: Ասացի նախ՝ թէ եկած եմ խնդրելու, որ բրիտանական պատուիրակութիւնը աջակից լինի մեզ մեր յուշագրի իմաստը պաշտպանելու, երբ հարցը դայ Ալգերի Լիկի Assemble'e-ի մէջ: Աւելացրի, որ Home-ը անդլիական դադափար է, եւ Ալգերի Լիկի առաջին բանաձեւը այս մասին պատկանում է Հորտ Robert Cecil-ին: Ասացի նաեւ, որ մեր այս դիմումը աւելի հեռաւոր նպատակ ունի: Կովկասի մեր հարեւանները անկախութեան բնական ձգտումով միացած են մի ճակատով Ռուսաց դէմ: Մենք առ այժմ ստիպուած ենք դուրս մնալ թիւրքական սպառնալիքի պատճառով: Սակայն, պատրաստ ենք այդ Bloc-ին միանալ, եթէ հարթուի հայ-թիւրքական կնճիորը: Եւ դա հնարաւոր է, երբ թիւրքերը Ալգերի Լիկի անդամ դառնալ ուզենան: Եւ եթէ այդ պահուն Ալգերի Լիկը եւ մանաւանդ, մեծ պետութիւնները, որոնք հայ ազգային Home-ը հռչակեցին, թիւրքիային խաղաղ ճամբով պարտադրեն որոշումի իրադործումը: Մենք այժմէն ենք յարուցանում այս հարցը, որպէսզի կանխենք Լօղանի դաշնադրի անարդար անակնկալը: Եւ յետոյ, երբ մենք թիւրքիոյ գալուն միայն յայտնուինք, մեր փորձերը եւ քայլերը կարող են նկատուիլ մի տեսակ սոսկ թշնամական sabotage ընդդէմ մեր հին սոսի: Միւս կողմից՝ մենք երկիւղ ունենք, որ Ալգերի Լիկը, որ վերջին տարիներուն հայկական բուն, արմատական խնդիրը մէկդի թողած, դրազուեց դազթականների պալլիադիւններով (կիսամիջոցներով), ի վերջոյ կարող է կարծիք

ստեղծել, թէ հայ ժողովուրդը գոհ է, կամ ընդունել է իր վիճակը, հնազանդուել է իր ճակատագրին: Կ'ուզէինք այս ցաւալի մտայնութիւնը ցրել եւ թարմացնել իրողութիւնների մէջ ոմանց խոստումները, Ազգերի Լիկի կրկնակ որոշումները 1920-1921 թուերին եւ հայ ժողովրդի դրանց կապուած սպասելիքներն ու յոյսերը: Անցողակի կ'ասեմ, որ հայ ժողովուրդը կարող է մոռանալ թափած արիւնը եւ վրէժխնդրական նկատումներով չտարուել, եթէ իրեն վերագրածն են գէթ իր հայրենի երկրի մի մասը թիւրքիայում: Ահա քարտէզը (փոռցի քարտէզը), ահա ահագին տարածութիւններ ամայի, եւ մեր ժողովուրդը թափառական, անհող եւ Ազգերի Լիկը Նանսէնի հետ փորձում է ճահիճներ չորացնելով, հայ փախստականներ տեղաւորելու: Այստեղ կարգադրուելիք մի ահագին անիրաւութիւն կայ: Մենք հաւատում ենք, որ Ազգերի Լիկը եթէ ունենայ բրիտանական կառավարութեան և նրան համամիտ պետութիւնների աջակցութիւնը, պէտք է որ կարողանայ կարգադրել հայկական Home-ի հարցը: Խնդրում եմ ուշադրութեան առնել, որ այս հարցի կարգադրութիւնը նաեւ Կովկասեան բոլոր ժողովուրդների քաղաքական բախտին կ'անդրադառնայ, հնարաւոր դարձնելով Վրաստանի եւ մեր միւս հարեւանների եւ Հայաստանի հաստատուն միութիւնը: Այդ ժամանակ միայն մեր եւ թիւրքերի մէջ կարող են զարգանալ բարի հարեւանութեան զգացմունքները: Ահա՛ այս է իմ գալու նպատակը, եւ, ինչպէս տեսնում էք, մեր խնդիրն ու քայլերը անցնում են մեր հայրենիքի սահմաններից եւ դառնում են Համակովկասեան շահեր, որով հաւատացած եմ, հետաքրքրում է բրիտանական կառավարութիւնը: Երբ Ազգերի Լիկը հարթի հայ-թիւրքական կնճիղը, միաժամանակ ստեղծած կը լինի Համակովկասեան Միութիւնը:

— Ձեր տեսկէտը հասկանում եմ եւ համարում եմ լիովին արդար եւ տրամաբանական: Իրաւ որ եթէ թիւրքերի հետ գայիք, կը նկատուէր մի փոքր տարօրինակ եւ անհաճոյ: Ձեր խնդիրն ծանօթ եմ: Այս յուշագիրը ես կ'ուսումնասիրեմ: Կը խօսեմ պ. Չէմպրլէյնին ու ըստ այնմ կը վարուենք: Դուք անշուշտ ընդունում էք, որ ես աւելին չեմ կարող ասել:

Զրոյցը վերջացաւ:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ «ԹԱՅՄԶ»Ի ՆԱԽԿԻՆ ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏ ՍՏԻԴԻ ԷՆՏ

Մանօթ էի Steed-ին Պարիզից, եւ ուրախ եղայ հանդիպելով նրան ժընեւում: Խնդրեցի տեսակցութիւն, որ հաճոյքով ընդունեց:

Տեսնուեցի այսօր առաւօտ, ժամը 11-ին, Hotel de la Paix: Գիտէի, որ Steed մեր դատին եղած է միշտ համակիր, բայց դրանից աւելի ինձ հետաքրքրում էին նրա տեսակէտները Արեւելքի ու առհասարակ ժամանակակից քաղաքականութեան մասին աչխարհում:

Մեր զրոյցը տեւեց ամբողջ մի ժամ:

Ես նրան ասացի մօտաւորապէս այն, ինչ որ ասել էի Mr. Walter Elliot-ին:

I.— Կովկասեան Bloc-ը. Ես գտնում եմ ձեր հետեւած քաղաքականու-

Թիւնը կոճկասում իմաստուն իրերի ներկայ կացութեան մէջ: Թիւրքիոյ եւ Ռուսիոյ փոխարարութեան մէջ դուք չէք կարող առանց ռիսկի ենթարկել ձեր ժողովրդի ապագան եւ քայլել ձեր հարեւանների հետ ռուսների դէմ: «Ca serait une folie»: Ես այն կարծիքի եմ, որ ռուսների հետ, անշուշտ ո՛չ բուլղերիների հետ, իրարհասկացողութիւնը հնարաւոր է:

Ես.— Մեզ երկիւղ է ազդում Ուկրայնայի անջատումը Ռուսիայից, ինչ որ կարող է ունենալ իբր անմիջական հետեւանք Ռուսիոյ բաժան-բաժանումը:

Steed.— Ես բացարձապակէս անհնարին եմ նկատում այդ անջատումը: Սվեցկուն տեսնո՞ւմ էք: Նա մի երազող է: Առանց Ուկրայնայի Ռուսիան չի կարող ապրել եւ պէտք է անխուսափելիօրէն կռուի կամ անյայտանայ կամ ընկճի նորէն Ուկրայնան: Բնական հարստութիւն, կակուղ կլիմայ, ծով — բոլորը Ուկրայնայում են: Ռուսիան չի կարող հրաժարուել այս բոլորից, նա կը մեռնի, առանց դրանց:

Ես.— Դուք ինձ զարմացնում էք: Ճիշդ այդպէս են մտածում ե՛ւ ռուս դեմոկրատները:

Steed.— Որեւէ ռուսի հետ որ խօսած եմ, որ քիչ ու շատ հասկանում է մէկ պետութեան անհրաժեշտ ֆակտորները նա ուրիշ կերպ դատել չի կարող:

Ես.— Մեզ հաւատացնում են, որ բրիտանական կառավարութիւնը հետապնդում է Ռուսիոյ անդամահատումը Ուկրայնայի անկախութեան ճամբաներով:

Steed.— Բնաւ մի՛ հաւատաք եւ բնաւ ականջ մի՛ կախէք: Ես կը զարմանամ, որ բրիտանական կառավարութիւնը այդպիսի ծրագիր ունենայ, որովհետեւ դա տղայական է: Ռուսիան ապագայ ունի:

II. Մեմֆ եւ թիւրքերը.—

Steed.— Թիւրքերը մարդ դառնալիք չունին: Ես նրանց մասին խօսել եմ իմ յիշողութիւնների առաջին հատորում: Թալաաթը իմ ներկայութեամբ Վարդգէսին «սիրելի բարեկամ» էր կոչում եւ սառնարիւն կերպով նրան ըստպաննել տուեց: Անհնարին ժողովուրդ է այս: Յախորտում են առ այժմ, բայց վերջի վերջոյ վիզերը պիտի ծռեն: Նրանց բեֆորմները ո՛չ մի արժէք չ'ունեն: Մի՛ վհատէք, ապագան ձերն է: Շարունակեցէք ձեր զգուշաւոր քաղաքականութիւնը: Ժամանակը աշխատում է ձեզ համար: Այո՛, իրաւունք ունիք, եթէ Թիւրքիան ժրնեւ գայ, ձեր խնդիրը նորէն պիտի բարձրացնէք: Եւ լաւ էք արել, որ եկել էք: Սա ճիշդ ճամբայ է ձեր ընտրածը:

Ես.— Մամուլը մի ժամանակ շատ թմբկահարեց իտալո-թուրք կոնֆլիկտի հաւանականութիւնը:

Steed.— Իտալական բըլլֆ: Այս մասին ինձ երկար խօսում էր ե՛ւ բարեկամս:

Victor Berard. Seulement il etait trop logique pour etre juste. Il se trompe malgre l'apparence et la logique.

«Վիքթոր Գերար, միայն շատ ծայրայեղօրէն տրամաբանական էր արդար ըլլալու համար: Կը խարուի հակառակ երեւոյթին եւ տրամաբանութեան»:

Նախ՝ թուրքերը ռազմական կորովը տակաւին պահում են, իտալացիք՝ ոչ: Երկրորդ՝ իտալիոյ ֆինանսականը մազից է կախուած. արուեստական

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱՄՍԱԳԻՐ

ձեռով լիբան բարձր պահելը շատ թանկ է նստում Իտալիային, որ գերի է Ամերիկային: Նա շարժուել չի կարող: Պատերազմը դրանով կը լինի: Ի հարկէ, Մուսուլինին ուզում է արտաքին յաջողութեամբ ներքին ղեկաւորութիւնները հարթել, բայց նա ի վիճակի չէ: Եւ դա կարող է նրան շատ թանկ նստել:

Երբ Լոնդոն գաք, ինձ այցի եկէք, այս հարցերի մասին կը խօսենք: Առ այժմ այստեղից ես դնալու եմ Ամերիկա, ուր մեր Զեմբրլէնը բաւական ցըրտութիւն է ցանել իր անխոհական ճառերով: Այս մարդիկ Ազգերի Լիկում խօսելիս միշտ մոռանում են, որ աշխարհում հեռագիր կայ, եւ որ մի ժամից Պուլիզը կարող է նրանց խօսքերը: Երկէ ես ճիշդ ա՛յս էի ասում Զեմբրլէնին: Զեր այս տարուայ յուշագիրը ղրկեցէք ինձ, ես կ'օգտագործեմ ձեր իղձերի համապատասխան եղանակով:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՌԱՌԻԼ ԴԱՆԴԻՐԱՆԻ ՀԵՏ

Սեպտեմբեր 16

Կանադայի ներկայացուցիչները միշտ պաշտպան են եղած մեր դատին, մասնաւորապէս պ. Dandurand: Նրա հետ տեսնուեցի այսօր Salle de Reformation-ի մէջ:

Ես պարզեցի նրան իմ mission-ը եւ մեր յուշագրի իմաստը: Ես անմիջապէս նկատեցի, որ Սովետ Հայաստանը եւ Նանսէնի ծրագիրը նրա միտքը իսպառ չփոթել են: Հայկական Հարցը նրա համար Նանսէնի ծրագիրն է:

Շատ ուշադրութեամբ եւ անվերջ հարցեր տալով ճշնում էր հասկանալ իմ բացատրած մեր քաղաքականութիւնը: Իբրեւ իրաւագէտ, անմիջապէս կառչում էր իրական փաստերին: Եւ երբ իմ խօսքերից եզրակացրեց, որ մենք հետամտում ենք յետ ստանալ մեր հողերը Թիւրքիայից, նա մի գիւտ արածի պէս յանկարծ ասաց:

— Բայց թիւրքերը չեն տայ այդ հողերը:

Ես ասացի, որ մեր նպատակն է թիւրքերից այդ պահանջն անել Ազգերի Լիկի միջոցով, երբ նա դայ Լիկի անդամ դառնալու:

— Այդ հասկանում եմ, — ասաց. — բայց Ազգերի Լիկը ի՞նչ իրաւական հող ունի այդպիսի պահանջ դնելու թիւրքերին:

Ես յիշեցրի Ազգերի Լիկին 21 եւ 22 թուերի կրկնակ որոշումները, որոնք իսպառ անկախ են Սեվրի դաշնագրից:

— Հասկանում եմ, — ասաց, — բայց այսօր, ի՞նչ պիտի լինի մեր անելիքը:

— Այսօր, — ասացի, — Հայաստանի բարեկամները, նկատի առնելով Նանսէնի ծրագրի ձախողանքը, պէտք է որ Հայկական ՀՕՎԻ մասին եղած որոշումները կրկին իրենց ճառերի նիւթ չինեն՝ թարմացնելու համար ե՛ւ Հասարակաց կարծիքը ե՛ւ Ազգերի Լիկի յիշողութիւնը, որ, ինչպէս նկատում եմ, շատ բան է մոռացութեան տուել:

Dandurand ասաց, թէ՛ կը խօսի Նանսէնի հետ եւ միասին կ'որոշեն իրենց անելիքը:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՆԱՆՍԷՆԻ ՀԵՏ

17 սեպտեմբեր

Այսօր առաւօտ, ժամը 10-30-ին, Ազգերի Պալատում տեսակցութիւն ունեցայ Նանսէնի հետ :

Ես պարզեցի նրան մեր յուշագրի իմաստը եւ իր գալու նպատակը : Իր առաջին իսկ բառերից ինձ համար պարզ եղաւ, որ պ. Նանսէն, տարաբախտաբար, միսնդամայն սխալ համոզումն ունի մեր ժողովրդի քաղաքական իրական ձգտումների մասին : Նրան մոլորեցրել են մեր հայրենակիցներից ոմանք, կամ Երեւանում, կամ այստեղ՝ Ժընևեում : Այս մասին մի քանի օր առաջ ինձ նախազգուշացնում էր Դէ Բրուկէրը, որ շատ մօտիկից գիտէ Նանսէնին :

Նանսէն, նախ, դառնօրէն գանգատուեց մեծ պետութիւններից եւ Ազգերի Լիկից : «Ահա չորս տարի է, ասաց նա, որ ինձ յանձնել են Ազգերի Լիկի բարձր Commissaire-ի mission-ը հայ եւ ռուս փախստականներին հողալու համար : Չորս տարի է, որ ես ահազին ճիգեր եմ արել, ճամբորդութիւններ կատարել, ծրագրեր կազմել հայ գաղթականները Սովետական Հայաստանում գէթ մասամբ զետեղելու համար : Եւ ահա վերջին պահուն, երբ ես Մոսկուայի եւ Երեւանի հաճութիւնն ունեմ նրանց ընդունելու, Ազգերի Լիկը մերժում է ինձ իմ պահանջած թեթեւ վարկը : Ո՛չ, ես այսպէս թողնել չեմ կարող. սա մի վրդովեցուցիչ փաստ է : Ես երէկ խօսեցի Չեմբերլէնի հետ եւ ասացի այս բոլորը : Նրա պատասխանը վիրաւորական էր եւ անարդար : Նա, ուզածս վարկի մերժումը բացատրելու համար, ասում էր, թէ 'ի՛նչ անենք, մենք chaumeur-ներ ունենք, մեր Ֆինանսները ծանրաբեռնուած են' : 'Ձեր Ֆինանսները ծանրաբեռնուած են, պատասխանեցի, դուք chaumeur-ներ ունիք, մի փոքրիկ գումար խնայում էք հայ ժողովրդին, որ ո՛չ միայն իր կայքը, ստացուածքը չի նայեց ձեզ համար, այլ ե՛ւ իր մէկ միլիոն դաւակների կեանքը' : «Արդարեւ, զոռելի անիրաւութիւն է այս, — շարունակեց Նանսէն, — որ ես ստիպուած եմ հրապարակ հանել մի գրքով, որից շատերը դժգոհ կը մնան : Բայց փոյթ չէ : Մէկ միլիոն հայ է ջարդուած — մէկ միլիոն առնուազն, — չեչտեց նա, — եւ այսօր այդ ժողովրդի մնացորդների հետ այսպիսի զոռելի վարմունք : Ո՛չ, սա անհանդուրժելի է : Եթէ ուրիշ գրուածքի չեն հաւատում, թո՛ղ կարդան Դր. Լեպսիուսի գիրքը : Գերմանացի է, կասկածից դուրս է ինչ որ գրել է Թիւրքիոյ կատարած սարսափների մասին : Ես դրում եմ, կը տեսնէք, թէ ի՞նչ կը գրեմ» :

Նանսէնի վրդովմունքը այնքա՛ն մեծ էր, որ ես դժուարանում էի նրան օրուայ գործնական խնդիրներին բերել :

Ես. — Եւ ահա հէնց այս պատճառով է, մենք չենք կարող հրաժարուել Թիւրքաց Հայաստանից : Կովկասահայ հողերի քանակն ու որակը տեսած էք անձամբ : Սովետական կառավարութիւնը շատ վայր ի վերոյ լուրեր ու բեկլամներ է անում իր արած չարածի մասին, մեծ մասամբ սուտ, չափադանցքրած, բայց ճիշդ է ասում, երբ յայտարարում է, որ Սովետական Հայաստանում հող չկայ ներգաղթի համար : Գուցէ գիտէք, որ հակառակ 10-15 հազար գաղթականների որ անցան Հայաստան վերջին տարիները, հարիւր

հազարի չափ մարդ է հեռացել Հայաստանից: Պարզ է, որ ապրել չի լինում: Սրան դարձան է պէտք: Եւ դարձանը՝ Թիւրքաց Հայաստանն է: Նայեցէք այս քարտէջը: (Մենք փոեցինք Հայաստանի քարտէջը) Ահա այս բոլոր տարածութիւնը ամայի է Թիւրքաց ձեռքին, եւ նրանք երբեք չպիտի կարողանան բնակեցնել:

Նամսէն.— Ամայի է եւ այս,— նա ձեռքը տարաւ Կարսի եւ Սուրմալուի վրայ:

Ես.— Անշուշտ, իրաւունք ունիք: Արդ՝ չէ՞ք դտնում, որ ժամանակը հասած է, քանի որ ձեզ մերժում են այդքան չնչին աջակցութիւն, մեր ճիգերը ուղղենք դէպի Թիւրքաց Հայաստան:

Նամսէն.— Ես էլ դիտեմ, որ այդ հողերը պարապ են: Ես գնացի մինչեւ Արաքսի ափերը եւ նայում էի Սուրմալուին, ամբողջը դատարկ է: Կարծեմ Մասիսի շուրջը քիւրդեր կան:

Ես.— Նրանց էլ վերջերս Թիւրքերը գաղթեցրին, փչացրին:

Նամսէն.— Բայց հայերն ինչ ասում էին միշտ, թէ պէտք չէ Թիւրքիայից գրգռել նորանոր պահանջներով. հայերին նոր վնասներ կը տան:

Ես.— Պարոն Նամսէն,— ասացի,— Թիւրքերն էլ ի՞նչ պիտի անեն, որ չեն արել: Դա միանգամայն սխալ հայեցակէտ է: Հայ ժողովրդի միակ ցանկուծութիւնն իր Հայրենի հողերի վերագրաւումն է եւ դրանից նա չի հրաժարուի երբեք: Հայկական Դատը միայն հայ փոքրաթիւ գաղթականների տեղաւորման խնդիր չէ:

Նամսէն.— Օ, ոչ, ես էլ ճիշդ ձեզ պէս եմ հասկանում Հայկական Դատը, բայց ի՞նչպէս անել, քանի որ Թիւրքերը կը մնան անզիջող:

Ես.— Հասկանում եմ ձեր հարցը: Մեր էլ մտահոգութիւնն այդ է: Մեր ցանկութիւնն է, դէ՞ք առայժմ, թոյլ չտալ, որ մեր հարցի վրայ այս սկսուած կիսամիջոցներով մոխիր ցանուի եւ հասարակաց կարծիքը մոլորուի: Եւ յետոյ, Ազգերի Լիկի երկու յստակ որոշումները կան 1921 եւ 1922 թուերին Հայ Ազգային Օջաղի մասին: Այս ժողովը չի կարող ժխտել իր նախընթաց որոշումը:

Նամսէն.— Սեւրի դաշնագիրը չվաւերացուեց, սակայն:

Ես.— Այդ որոշումները Ազգերի Լիկի կապ չունեն Սեւրի դաշնագրի հետ, որ արդէն իսկ խախտուած էր 1921 թուի Լոնդոնի Conference-ին եւ, սակայն, դրանից յետոյ էլ Ազգերի Լիկը 1922-ին պնդեց Հայ Ազգային Home-ի վրայ:

Նամսէն.— Հասկանում եմ, իրաւ է: Բայց էլի մնացին Թիւրքերը: Ի՞նչ պէս շորթել նրանցից հայկական հողերը: Կամաւ չեն զիջի:

Ես.— Ասացի, նախ, առ այժմ հարկաւոր է պատրաստել Ազգերի Լիկի տրամադրութիւնը: Այստեղ իսպառ անծանօթ են մեր խնդրին եւ, ըստ երեւոյթին, այն գոցուած են համարում: Երկրորդ՝ կայ Թիւրքիոյ անդամակցութեան հաւանականութիւնը Ազգերի Լիկին:

Նամսէն.— Եկող տարի հաւանաբար...

Ես.— Ահա այդ առթիւ Հայկական Օջաղի խնդիրը պէտք է, որ հանուի Ազգերի Լիկի եւ Թիւրքիոյ առաջ, որպէս եղած որոշում, որից Թիւրքիան չպիտի թոյլ տալ որ խուսափի: Հակառակ պարագային, եթէ Թիւրքիան ըն-

դունուի առանց որեւէ պայմանի, դա կը լինի մեզ համար երկրորդ եւ աւելի սարսափելի հարուած Լօզանից յետոյ :

Նախէն.— Ձեզ հասկանում եմ : Թողէ՛ք, որ խորհիմ : Յամենայն դէպս, ես պիտի խօսեմ Assemble'e-ում :

Ես ասացի, որ իր խօսքին հետեւողներ կը լինեն :

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՖԻՆԼԱՆԴԱՅԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ ՀԵՏ

Սեպտեմբեր 19

Շնորհաւորեցի իրենց ընտրութիւնը Ազգերի Լիկի Պորհորդի մէջ, եւ շնորհակալութիւն յայտնեցի իր կառավարութեան բարեացակամ վերաբերմունքի համար հանդէպ հայ փախստական անհատների, որոնք անցել են իրենց սահմանները :

Նա ասաց, որ մօտիկից ծանօթ է Հայկական Հարցին, կարդացել է Մանդելշտամի դիրքը եւ մի ուրիշը, երկհատոր, անունը չյիշեց, որոնք իր վրայ խորր տպաւորութիւն են թողել :

Այնուհետեւ մենք անցանք Հայկական Հարցի ներկայ վիճակին : Ես բացատրեցի եւ յանձնեցի իրեն մեր յուշագիրը եւ բացատրական նօտան :

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՐԻՍՏԻԴ ԲՐԻԱՆԻ ՀԵՏ

Սեպտեմբեր 24

Այսօր, սեպտեմբեր 24-ին, տեսնուեցի պ. Բրիանի հետ (արտաքին գործ. նախարար Ֆրանսայի) :

Ես նրան մի քանի խօսքով բացատրեցի հայ ժողովրդի ակնկալութիւնները եւ յոյսերը եւ, միւս կողմից, Ազգերի Լիկի բռնած ընթացքը մեր հանդէպ, որ խորապէս նուաստացուցիչ լինելով, որեւէ չահ չունի : Ակնարկեցի ծրարադրած կոչին, որ Ազգերի Լիկի Պորհորդը որոշել է վերստին ուղղել ազգերին գաղթականների համար : Եւ, միւս կողմից, ասացի, որ ինչպէս մոռացութեան տրուած է Հայկ. Հարցը, եւ այն, որ Ազգերի Լիկը երկու անգամ որոշում է կայացրել Հայ Ազգային Home-ի համար :

Բրիան.— Բայց ի՞նչպէս իրագործել Home-ը :

Ես.— Գիտեմ, այդ հարցը ծանրակշիռ է : Բայց չէ՞ որ Թիւրքերի հաւանական մուրը կայ Ազգերի Լիկի մէջ :

Բրիան.— Ոչ, Թիւրքիայի մուտքը Ազգերի Լիկի մէջ դեռ այդպէս չուտ չի լինի, յատկենայն դէպս ո՛չ մօտիկ ժամանակներում : Բայց ենթադրենք, որ դա լինելու է, օրինակ, եկող տարի :

Ես.— Այդ ժամանակ Հայկական տեսակէտից երկու պարագայ կայ, որ պէտք է հաշուի առնել. ա) այն, որ Լօզանի դաշնագրով Թիւրքիոյ եւ Հայաստանի սահմանները ձգուած են բաց եւ, պետութիւնները ճանաչելով Թիւրքիոյ բոլոր սահմանները յիշեալ դաշնագրով, լուելիայն չեն ճանաչել

Թիւրքիոյ արեւելեան սահմանները: Անշուշտ, սա առանց դիտաւորութեան չէ. ք) Ազգերի Լիկն երկու անգամ, 1921 եւ 1922 թուին, վճռապէս ճանաչել է, որ հայերը իրենց Ազգային Օջախը պէտք է ունենան Թիւրքաց Հայաստանում: Այս որոշումներէն նա չի կարող հրաժարուել: Այստեղ է մեր խնդրի էութիւնը: Հետեւապէս, երբ որ Թիւրքիան ներկայանայ, Ազգերի Լիկը, պարտական է յարուցանել Հայոց Ազգային Home-ի խնդիրը և լուծել խաղաղ ճամբով: Այսօր ինչ որ կատարուում է Ազգերի Լիկի մէջ հայերի համար իրապէս բարեգործութիւն է եւ բնաւ չի կարող եւ չպէտք է նկատուի որպէս Հայկական Հարցի զարգացումն:

Բրիան.— Ես ձեզ հասկացայ: Ես ձեզ հետ համաձայն եմ, որ կատարուածը հայկական խնդրի լուծումը չէ եւ որ դա պարզ բարեգործութիւն է: Համաձայն եմ նաեւ, որ երբ Թիւրքիան ներկայանայ Ազգերի Լիկի անդամութիւնը խնդրելու, պէտք է որ Հայկական Հարցը նրա առջեւ դրուի: Այս ճիշդ տեսակէտ է եւ արդար: Իսկ այսօր:

Ես.— Այսօր բնական է, որ դժուար է մեր հարցի գործնական լուծումը enyisage' անել, բայց եւ չպէտք է թոյլ տայ, որ նա մոռացուի: Ահա երեք շաբաթ է ես այստեղ եմ, բազմաթիւ մարդիկ եմ տեսել, եւ ցաւով նկատում եմ, որ մեր խնդիրը մոռացուած է կամ մոռացուում է: Այս երեւոյթի դէմ պէտք է այդպէս հակադդել նորանոր յայտնութիւններով: Ահա ա'յս է մեր այսօրուան ուղածը:

Բրիան.— Այո', անհնարին եւ անօգուտ չէ այդ անել:

Յաջորդ օրը յանուն Ֆրանսիական պատուիրակութեան արուած յայտարարութիւնը պ. Bastid-ի համապատասխան էր այս զրոյցին:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԴԷ ԲՐՈՒՔԵՐԻ ԷՏՏ

Սեպտեմբեր 27

Այսօր գնացի մնաք բարի ասելու Դէ Բրուքէրի եւ շնորհակալութիւն յայտնելու իր հայանպաստ ճիղերի համար: Նա ցաւ յայտնեց, որ աւելին չկարողացաւ անել ներկայ պայմաններում:

«Սակայն, աւելացրեց նա, էականն ասուեց, եւ պէտք է հետապնդել: Ձեր խնդիրը նման է, ասաց, Դանցիկի Corridor-ին: Ամէնքը գիտեն, որ նա պիտի ջնջուի յօգուտ Գերմանիայի, բայց ոչ ոք վճռապէս չի դնում այդ հարցը, անգամ Գերմանիան: Ժամանակի պէտք կայ: Այդպէս էլ Հայկական Հարցը: Ոչ ոք չի ուզում այսօր այն դնել եւ լուծումն պահանջել, բայց եւ ամէնքը գիտեն, որ դա մի խնդիր է, որ պէտք է մի օր լուծուի»:

(Այստեղ կը վերջանայ Աւետիս Ահարոնեանի քաղաքական օրագիրը: Եթէ ասկէ յետոյ ան պահած է օրագիր, մեզ յայտնի չէ այդ: «Հ.» ԽՄԲ.):